

ΜΙΝΩΙΚΟΣ ΤΑΦΟΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΑΠΤΕΡΑΣ

ΝΟΜΟΥ ΧΑΝΙΩΝ

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΕΛΕΝΗ

Στις παρυφές του αρχαιολογικού χώρου της Απτέρας (χάρτης 1) και στην κτηματική περιφέρεια του οικισμού Καλύβες, ήρθε στο φως ένας μινωικός τάφος, η μορφή και τα ευρήματα του οποίου παρέχουν σημαντικά στοιχεία για το είδος και το χρονικό εύρος της κατοίκησης στο συγκεκριμένο τμήμα της επαρχίας Αποκορώνου¹.

Ο εν λόγω τάφος αποκαλύφθηκε στην ιδιοκτησία Αλέξανδρου Ανδρουλάκη και καταστράφηκε εν μέρει από αυθαίρετες εργασίες διάνοιξης ιδιωτικού δρόμου, στα δυτικά ακριβώς της νέας εθνικής οδού Χανίων - Ρεθύμνου. Η θέση του εντοπίζεται σε απόσταση περίπου 150 μ. βορειοδυτικά των πέντε λαξευτών, θαλαμοειδών τάφων, γνωστών ως *τάφων του Καλαμιού*, οι οποίοι ερευνήθηκαν στα τέλη της δεκαετίας του '60 και ανήκαν στους ΥΜ ΙΙΑ2-ΙΙΒ χρόνους (Τζεδάκις 1969, 1970α και 1970β, Löwe 1996, 315, No. 1138-1142).

Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε σε δύο περιόδους και ολοκληρώθηκε το φθινόπωρο του 2008, καθώς ήταν πολύ μεγάλες οι ποσότητες των επικώσεων και των πεσμένων βράχων που έπρεπε να αφαιρεθούν για να πιστοποιηθεί η μορφή του μνημείου.

Ο τάφος (εικ. 1), σκαμμένος στο γνωστό, μαργαϊκό ασβεστόλιθο (κούσκουρα), ανήκει στον τύπο του υπόγειου λαξευτού, αλλά παρουσιάζει τη σπάνια κατασκευαστική ιδιομορφία για την εποχή του, αντί για ένα θάλαμο, να έχει δύο². Οι θάλαμοι ήταν πλήρως επικωμένοι από τη συνεχή εισροή χωμάτων και νερού, ενώ είχε επιπλέον καταρρεύσει η οροφή του δεύτερου (Β). Για τους λόγους αυτούς και κυρίως επειδή το ανατολικό τμήμα τους είχε αποκοπεί κατά τις αυθαίρετες εκσκαφικές εργασίες, η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε και στους δύο θαλάμους από το κατεστραμμένο, ανατολικό τοίχωμά τους. Μικρό χρονικό διάστημα μετά την έρευνα κατέρρευσε και η οροφή του θαλάμου Α.

Η πρόσβαση (εικ. 2-3) και στους δύο θαλάμους γινόταν από τα δυτικά με ιδιαίτερα κατωφερικό δρόμο, το συνολικό μήκος του οποίου δεν ήταν δυνατό να αποκαλυφθεί λόγω της σαθρότητας του βράχου και του κινδύνου πρόκλησης νέων κατολισθήσεων. Η είσοδος στο θάλαμο Α ήταν διαμορφωμένη ως συνέχεια του δρόμου, με τη μορφή χαμηλού, αψιδωτού ανοίγματος και όχι με το γνωστό, σαφώς διακεκριμένο στόμιο. Λίγες πέτρες διασώζονταν από το φράγμα της, το οποίο ήταν εμφανώς διαταραγμένο. Στο θάλαμο Β η κατάσταση ήταν πιο

---

¹ Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά για τη συνεργασία σε όλες τις φάσεις της έρευνας, τη διευθύντρια του αρχαιολογικού χώρου της Απτέρας, Βάννα Νινιού - Κινδελή, τον αρχιτεχνίτη Μανώλη Τσιτσιρίδη και τη συντηρήτρια Άννα Μυλωνά. Τα σχέδια του τάφου και των αγγείων πραγματοποιήθηκαν από τις σχεδιάστριες της ΚΕ' ΕΠΚΑ, Αμαλία Παππά και Αθηνά Μαλαξιανάκη, αντίστοιχα.

² Λαξευτοί τάφοι της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου με δύο θαλάμους που επικοινωνούν μεταξύ τους και έχουν είσοδο με φράγμα, ανασκάφηκαν στις Γυψάδες Κνωσού (αγρός Κυριάκου Παπαδάκη) (Γραμματικάκη 1993, 446-448, σκ. 3).

συγκεχυμένη, καθώς, εξαιτίας της εκτεταμένης κατάρρευσης, ήταν αδύνατον να διαπιστωθεί η ακριβής εικόνα της εισόδου. Ωστόσο, εξακριβώθηκε ότι τρεις αδρά λαξευμένες βαθμίδες οδηγούσαν στο εσωτερικό του.

Οι θάλαμοι είναι επιμήκεις, αρκετά ευρείς, με σωζόμενο εμβαδόν περίπου 15 και 20 τ.μ. αντίστοιχα. Ο θάλαμος Α (εικ. 4), κατεστραμμένος κατά το μισό περίπου του ανατολικού του τμήματος, διατηρεί σε μεγάλο βαθμό τη μορφολογία του βράχου με αποτέλεσμα να προσιδιάζει στη μορφή του σπηλαιώδους τάφου. Αντίθετα, ο Β (εικ. 5) χαρακτηρίζεται για την επιμελημένη λάξευση των τοικωμάτων και του δαπέδου.

Τα σκελετικά λείψανα ήταν λίγα, διάσπαρτα και περιοριζόνταν μόνο στον πρώτο θάλαμο, από όπου προήλθαν τρία κρανία και ορισμένα μακρά, κυρίως, οστά. Ελάχιστα κατάλοιπα οστών προήλθαν και από την επίκωση του δρόμου.

Η θέση των ευρημάτων ήταν πλήρως διαταραγμένη, ιδιαίτερα στο θάλαμο Β, ενώ η σύληση και λιγότερο η καταστροφή είναι προφανώς η αιτία για τη μονομέρεια που παρατηρείται στην ειδολογική ποικιλία των κτερισμάτων. Ο συνολικός αριθμός των αγγείων από τον τάφο υπολογίζεται ότι, μετά τη συντήρησή τους, θα ανέλθει περίπου στα εκατό. Εβδομήντα δύο πήλινα σκεύη ανευρέθηκαν στο θάλαμο Α (εικ. 6, σκ. 1), τουλάχιστον δεκαπέντε αναγνωρίστηκαν σε θραύσματα κατά την ανασκαφή του δεύτερου (Β), ενώ πέντε ακόμη προήλθαν από την επίκωση του δρόμου. Μεταξύ των τελευταίων, αναγνωρίζονται χύτρες, θυμιατήρι και κύπελλα, αγγεία που συνήθως συνδέονται με την τέλεση ταφικών τελετουργιών και νεκρόδειπνων προς τιμή των ενταφιασθέντων. Τα μοναδικά άλλα ευρήματα από το μινωικό τάφο της Απτέρας, εκτός των προαναφερθέντων αγγείων, περιορίζονται σε τρεις χάλκινες, αγκιστροειδείς περόνες και ένα πήλινο σφονδύλι.

Τα ακόσμητα, άωτα κύπελλα είναι το κυρίαρχο σχήμα, με τα κωνικά να υπερτερούν έναντι των ημισφαιρικών. Ο αριθμός των γραπτών αγγείων είναι σαφώς μικρότερος, αλλά με αρκετούς και αξιόλογους τύπους. Ανάμεσά τους διακρίνονται οι χαρακτηριστικές, δίωτες κύλικες της ΥΜ ΙΙ περιόδου με το χαμηλό πόδι (σκ. 2α-β), γνωστές από την Ανεξερεύνητη Οικία της Κνωσού, καθώς και από αλλά ταφικά και οικιστικά σύνολα της Κρήτης, οι οποίες φέρουν είτε τις ανηρημένες σταγόνες στο χείλος, είτε την εφυραϊκού τύπου διακόσμηση, με το θέμα του σταυρού να καταλαμβάνει τις δύο όψεις του αγγείου (Porpham *et al.* 1984, 165-168, pl. 57-f και pl. 150-7).

Τα διακοσμημένα κύπελλα και από τους δύο θαλάμους εμφανίζονται σχεδόν σε όλες τις γνωστές παραλλαγές του τύπου. Σημείο αναφοράς για την ΥΜ ΙΙ περίοδο είναι τα άωτα κύπελλα με την καλαμοειδή διακόσμηση (Porpham *et al.* 1984, 162, pl. 156-8, Hatzaki 2007, 204, fig. 6.4-7) (εικ. 7α), καθώς και το επίσης άωτο με την ψηλή, ραδινή βάση, εν είδει ποδιού (Porpham *et al.* 1984, 162, pl. 156-10). Στον ίδιο χρονολογικό ορίζοντα εντάσσεται και το κύπελλο με τη σπάνια δικαλωτή λαβή (εικ. 7β) (Porpham *et al.* 1984, 161, pl. 156-3, Hatzaki 2007, 207, fig. 6.4-4). Επιπλέον, σημαντικός είναι ο αριθμός των δειγμάτων του δημοφιλούς, μόνωτου κυπέλλου με το σφαιρικό σώμα, το ευρύ χείλος και την αδρά διαμορφωμένη πρόχυση (Porpham *et al.* 1984, 160-161, pl. 147-1-4, 156-1,2,5).

Η χρήση του τάφου, όπως συνάγεται και από την τυπολογία ορισμένων κυπέλλων, συνεχίζεται και στην επόμενη περίοδο, την ΥΜ ΙΙΙΑ. Μεταξύ των πιο

αντιπροσωπευτικών δειγμάτων διακρίνονται κάλαθοι, ψευδόστομοι αμφορίσκοι, θυμιατήρια και προκοΐδια. Στα υπόλοιπα όστρακα υπάρχουν αποσπασματικά σωζόμενες πρόχοι με γεφυρόστομη και αυλακωτή προκοή, καθώς και χρηστικά σκεύη. Ακόμη, σημειώνεται ότι αναγνωρίστηκαν θραύσματα από εισηγμένο μυκηναϊκό αγγείο, όπως και αγγεία του γνωστού εργαστηρίου της Κυδωνίας.

Στο παρόν, αρχικό στάδιο μελέτης φαίνεται ότι οι δύο θάλαμοι είναι σύγχρονοι και έχουν παράλληλη χρήση τουλάχιστον για ένα χρονικό διάστημα. Το αξιοσημείωτο είναι, ωστόσο, ότι σε ορισμένες περιπτώσεις θραύσματα αγγείων από το θάλαμο Β συγκολλήθηκαν σε αγγεία του θαλάμου Α. Η επισήμανση αυτή είναι σημαντική, καθώς υποδηλώνει μετακίνηση αντικειμένων ή ακόμη και νεκρών από τον ένα θάλαμο στον άλλο, στο πλαίσιο διευθετήσεων και αναδιατάξεων, που συνέβαιναν για πρακτικούς ή τελετουργικούς λόγους στη διάρκεια των ταφών. Η λεπτομερής, μελλοντική εξέταση του συνόλου της κεραμικής ευελπιστούμε ότι θα προσφέρει τα στοιχεία εκείνα, βάσει των οποίων θα είναι εφικτό να καθορισθούν και να διαφωτιστούν τόσο η χρονική περίοδος χρήσης, όσο και πιθανές διαφοροποιήσεις στο χαρακτήρα των δύο θαλάμων.

Ο συγκεκριμένος τάφος δεν είναι βέβαια μεμονωμένος, αλλά εντάσσεται προφανώς μαζί με τους τάφους του Καλαμίου, σε ένα εκτεταμένο χωρικό και χρονολογικά νεκροταφείο. Στην ευρύτερη περιοχή της Απτέρας τοποθετείται και ο γνωστός στη βιβλιογραφία ως ο *τάφος της Σούδας*, ο οποίος ερευνήθηκε κατά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και περιείχε μεταξύ των άλλων, δύο εισηγμένα μυκηναϊκά αγγεία (Dreger 1951, 82-88, Kanta 1980, 236, Löwe 1996, 322, No. 1170). Τα πιο κοντινά, μινωικά, οικιστικά κατάλοιπα στον τάφο της Απτέρας, εντοπίζονται στο λόφο Αζωγυρές στην περιοχή του Στύλου, σε απόσταση περίπου 2,5 χλμ. προς τα νότια, με διάρκεια ζωής από τα πρωτομινωικά χρόνια έως την ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο (Kanta 1984, 9-16).

Η κατασκευαστική ιδιαιτερότητα της ύπαρξης των δύο θαλάμων στον τάφο της Απτέρας είναι δυνατό να δηλώνει μία μεταβατική φάση στη διαμόρφωση των ταφικών τύπων, όπου διατηρείται η ανάμνηση της νεοανακτορικής, αρχιτεκτονικής παράδοσης με τους πολυθάλαμους τάφους και το μεγάλο αριθμό αγγείων (Δημοπούλου – Ρεθεμιωτάκη 2004, 367), ενώ συγχρόνως ξεκινά η πρακτική του μονοθάλαμου τάφου με τους περιορισμένους σε αριθμό νεκρούς. Αν και προς το παρόν δεν είναι πλήρης η εικόνα των δεδομένων του, η αρχιτεκτονική και η ποιοτική ποικιλία των αγγείων του προϊδεάζουν για την ύπαρξη ενός σύνθετου στην οργάνωσή του κοινωνικού συνόλου κατά τους μινωικούς χρόνους.

Τα νέα αυτά ευρήματα επαναφέρουν στο προσκήνιο και ενισχύουν την ήδη διατυπωμένη άποψη ότι η Απτέρα, η μινωική *a-pa-ta-wa*, σύμφωνα με τις πινακίδες της Γραμμικής Β γραφής από την Κνωσό, πέρα από την καθοριστική της θέση στα δρώμενα του νησιού, ιδιαίτερα κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους, αναπτύχθηκε αρκετά νωρίς και σε μεγάλη κλίμακα (Kanta 1984, Soles *et al.* 2008, 3-4 και 200). Ο αξιόλογος αυτός αρχαιολογικός χώρος παρέχει σημαντικά στοιχεία σχετικά με τις ταφικές πρακτικές της τελικής Ανακτορικής περιόδου στην Κρήτη και ειδικότερα στο δυτικό τμήμα του νησιού, αλλά και ένα καινούριο πεδίο έρευνας για την εξέταση των σχέσεων με τα υπόλοιπα οικιστικά μινωικά κέντρα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γραμματικάκη, Ε., 1993. Επαρχία Τεμένους, Περιοχή Κνωσού. *ΑΔ*, 48, σ. 445-450.
- Δημοπούλου - Ρεθεμιωτάκη, Ν., 2004. Το επίγειο της Κνωσού στον Πόρο – Κατοσμπά. Στο: G. Cadogan, E. Hatzaki & A. Vasilakis (επιμ.), *Knossos: Palace, City, State. Proceedings of the Conference in Herakleion organized by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evans' Excavations at Knossos*. BSA Studies 12. London: The British School at Athens, σ. 363-380.
- Τζεδάκις, Γ., 1970α. Ανασκαφή Καλαμίου Χανίων. *ΑΔ*, 25, σ. 468-469.
- Τζεδάκις, Γ., 1970β. Μινωικός κιθαρωδός. *ΑΑΑ*, 3, τεύχ. 1, σ. 111-112.
- Τζεδάκις, Γ., 1969. Ανασκαφή ΥΜ ΙΙΑ-Β νεκροταφείου εις περιοχήν Καλαμίου Χανίων. *ΑΑΑ*, 2, τεύχ. 3, σ. 365-369.
- Drerup, H., 1951. Spätminoischer Vasenfund bei Suda. Στο: Fr. Matz (επιμ.), *Forschungen auf Kreta [1942]*. Berlin: Walter de Gruyter, σ. 82-88.
- Hatzaki, E., 2007. Final Palatial (LM II-LM IIIA2) and Postpalatial (LM IIIB-LM IIIC Early). Στο: N. Momigliano (επιμ.), *Knossos Pottery Handbook. Neolithic and Bronze Age (Minoan)*. BSA Studies 14. London: The British School at Athens, σ. 197-251.
- Kanta, A., 1984. The Minoan settlement of the northern part of the district of Apokoronas and Minoan Apatawa. Στο: C. Nicolet (επιμ.), *Aux origines de l'hellénisme. La Crète et la Grèce. Hommage à Henri Van Effenterre*. Publications de la Sorbonne. Histoire ancienne et médiévale 15. Paris: Université de Paris I, Panthéon-Sorbonne, σ. 9-16.
- Kanta, A., 1980. *The Late Minoan III Period in Crete. A Survey of Sites, Pottery and their Distribution*. SIMA LVIII. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Löwe, W., 1996. *Spätbronzezeitliche Bestattungen auf Kreta*. BAR-IS 642. Oxford: Tempus Reparatum.
- Popham, M.R., Betts, J., Cameron, M., Catling, H., Catling, E., Evely, D., Higgins, R., Smith, D. & others, 1984. *The Minoan Unexplored Mansion at Knossos*. BSA Supplementary Volume 17. Oxford: Thames and Hudson.
- Soles, J.S., Brogan, T.M., Triantaphyllou, S., Bending, J., Davaras, C., Morrison, J.E., Mylona, D., Ntinou, M., Papadakis, N., Park, D.P., Reese, D.S. & Sofianou, Ch., 2008. *Mochlos IIA: Period IV. The Mycenaean Settlement and Cemetery: The Sites*. Prehistory Monographs 23. Philadelphia: INSTAP Academic Press.

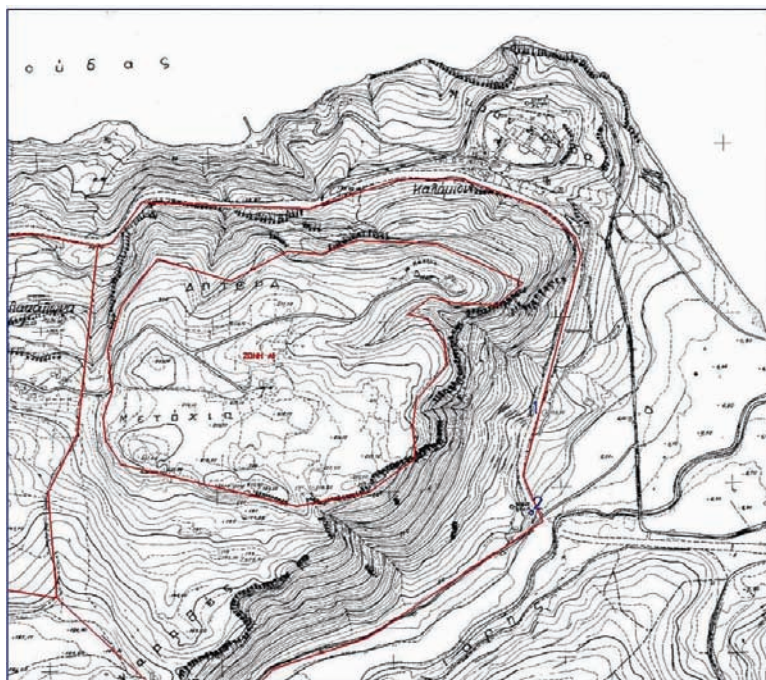
A MINOAN TOMB AT APTERA REGION, CHANIA

PAPADOPOULOU ELENI

A LM II chamber tomb was accidentally discovered and partly destroyed, at the area of the archaeological site Aptera, in Apokoronas district, during works for the construction of a private road. It was situated on the west side of the national road, close to the location of the five LM IIIA-B tombs of Kalami. It is particularly interesting that this tomb had two chambers instead of one.

The dromos was very sloping and narrow, with different entrance for each chamber. The tomb had been plundered and the two doorways were destroyed, as well as the blocking walls. The upper part of the chambers had also collapsed.

About one hundred clay vases were collected from the chambers and dromos. Although most of them were plain LM II cups, the tomb has provided a number of decorated vases (short-stemmed kylikes of the *Ephyraean* decoration, reed cups, one handled cup with pronounced lip, wish-bone handled cups and stemmed cups), rare for the west Crete and very similar to those found at the Minoan Unexplored Mansion at Knossos. It seems from the pottery, that the tomb had been also used at a later stage. Among the vases were typical products of the Chania workshop and a Mycenaean import.

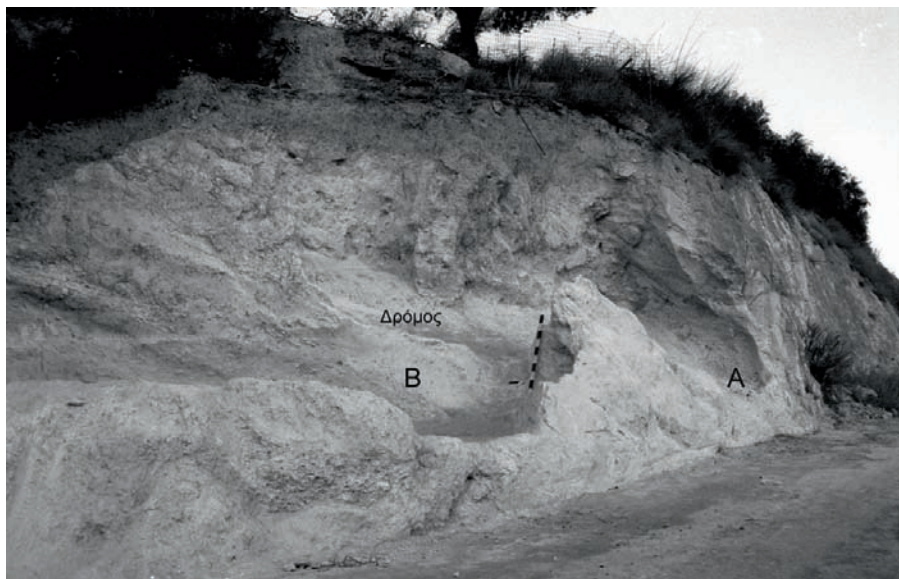

Χάρτης 1. Απόσπασμα χάρτη Γ.Υ.Σ. 1:5000 με τις θέσεις του τάφου της Απτέρας (1) και των τάφων του Καλαμίου (2).

Εικ. 1. Ο τάφος με την επίκωση του δρόμου και της εισόδου του θαλάμου Α, από Ν.

Εικ. 2. Ο τάφος μετά την αφαίρεση των επιχώσεων, από Ν.

Εικ. 3. Ο δρόμος του τάφου.

Εικ. 4. Το εσωτερικό του θαλάμου Α, από Β.

Εικ. 5. Το εσωτερικό του θαλάμου Β, από ΒΑ.

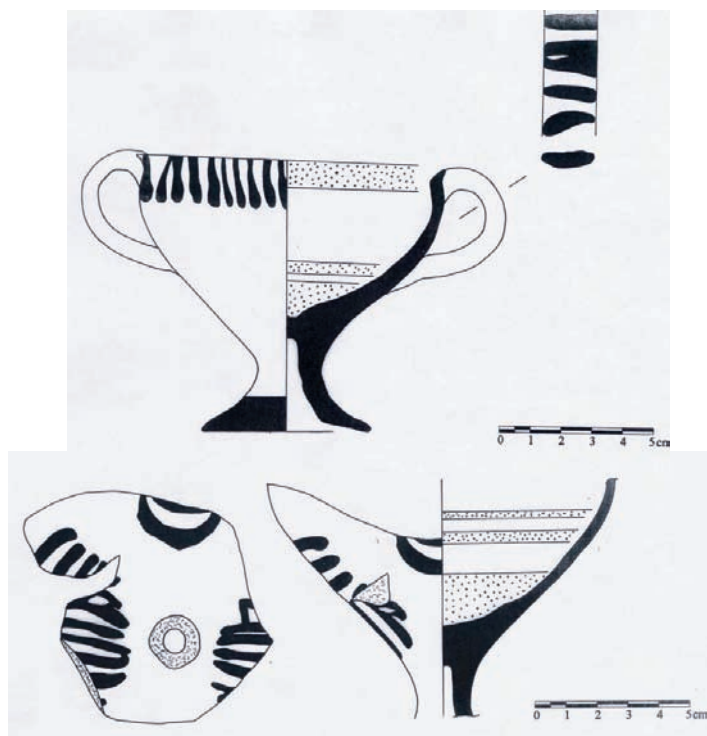

Εικ. 6. Το εσωτερικό του θαλάμου Α με αγγεία στη θέση τους.

Σχ. 1. Σχέδιο από το εσωτερικό του θαλάμου Α με αγγεία στη θέση τους.

Σχ. 2α-β. α. Κύλικα. β. Κύλικα.

Εικ. 7α-β. α. Άσπρο κύπελλο. β. Κύπελλο με δικαλωτή λαβή.

ΥΦΑΣΜΑ ΑΠΟ ΤΟ ΚΑΣΤΕΛΛΙ ΧΑΝΙΩΝ

†ΣΠΑΝΤΙΔΑΚΗ ΓΙΟΥΛΗ & MOULHERAT CHRISTOPHE

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Το 2006 το *Εθνικό Ίδρυμα Έρευνας της Δανίας (Centre for Textile Research)* ανέθεσε στο *Κέντρο Έρευνας και Συντήρησης Αρχαιολογικού Υφάσματος (ARTEX)* τη μελέτη για την ταύτιση των ινών υφάσματος, προερχόμενου από την ελληνο-σουηδική ανασκαφή στην πλατεία της Αγίας Αικατερίνης, στο λόφο Καστέλλι Χανίων¹. Το ύφασμα χρονολογείται στη μινωϊκή εποχή και φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο των Χανίων με τον αριθμό GSE 84 Misc 127.

Πρόκειται για μια ταινία κατασκευασμένη με την παραλλαγή της απλής ύφανσης², όπου ο αριθμός των υφιδιών υπερτερεί, σε βαθμό που καλύπτει τελείως τα στημόνια. Επίσης, φέρει διακόσμηση από μία συμπληρωματική κλωστή. Το δείγμα το οποίο μας διατέθηκε είχε 6 mm μήκος με 5 mm πλάτος (εικ. 1-2).

Η κατάσταση διατήρησης του μεγαλύτερου αριθμού των αρχαιολογικών υφασμάτων εμποδίζει την ολοκλήρωση της μελέτης τους, περιορίζοντάς την στη διερεύνηση των τεχνικών τους χαρακτηριστικών. Η ταύτιση των αρχαιολογικών ινών, η οποία βασίζεται στην αναγνώριση των ειδικών, μορφολογικών χαρακτηριστικών κάθε τύπου ίνας και επιτρέπει την πρόσβαση σε ένα καινούργιο κόσμο πληροφοριών, που αφορά στην ικανότητα των κοινωνιών να εκμεταλλεύονται το περιβάλλον τους και την τεχνολογία που διαθέτουν για αυτό, τις περισσότερες φορές δεν είναι δυνατή. Η αλλοίωση, που έχουν υποστεί, δεν επιτρέπει την ταύτιση των ινών μέσω της κλασικής μεθόδου (παρατήρησης στο Οπτικό Μικροσκόπιο Διερχόμενου Φωτισμού).

Για να συμπληρωθεί αυτό το κενό μια καινούργια μέθοδος ταύτισης των ινών τελειοποιήθηκε στο Κέντρο Έρευνας και Συντήρησης των Μουσείων της Γαλλίας (C2RMF) (Mouliherat 2000). Η μέθοδος αυτή στηρίζεται σε μια βάση δεδομένων των μορφολογικών χαρακτηριστικών ινών χωρίς αλλοιώσεις και ινών που παρουσιάζουν αλλοιώσεις. Συνίσταται στο συνδυασμό της παρατήρησης ινών κατά μήκος στο Ηλεκτρονικό Μικροσκόπιο Σάρωσης με την παρατήρηση ινών σε διατομή στο Οπτικό Μικροσκόπιο.

---

† Μόλις δύο μήνες πριν παραδοθεί ο τόμος στο τυπογραφείο η Γιούλη Σπαντιδάκη απεβίωσε. Οι επιμελητές της έκδοσης εκφράζουν τη βαθιά τους λύπη.

¹ Την τεχνική ανάλυση των χαρακτηριστικών του υφάσματος ανέλαβε η Δρ. Susan Möller - Wiering.

² Με τον όρο «απλή ύφανση» δηλώνεται η πιο απλή τεχνική της διαπλοκής των κλωστών για την δημιουργία ενός υφάσματος. Πρόκειται για την ευθύγραμμη διασταύρωση των κλωστών των στημονιών (κλωστών κατά μήκος του υφάσματος) με τις κλωστές των υφιδιών (κατά πλάτος του υφάσματος), στην οποία οι μονές και οι ζυγές κλωστές των στημονιών τοποθετούνται εναλλάξ, πάνω και κάτω από το άνοιγμα που σχηματίζεται για κάθε πέρασμα του υφιδιού.

Για την ταύτιση των αρχαιολογικών ινών τα δείγματα χρειάζονται μια ειδική προετοιμασία και η διαδικασία ολοκληρώνεται σε δύο στάδια:

A) Παρατήρηση των ινών κατά μήκος:

Λαμβάνεται ένα δείγμα του οποίου οι διαστάσεις είναι γύρω στα 5 mm₂. Αφού καλυφθεί με ένα λεπτό στρώμα χρυσού, ώστε η επιφάνειά του να γίνει αγωγήμη, παρατηρείται μέσω του Ηλεκτρονικού Μικροσκοπίου Σάρωσης.

B) Παρατήρηση των ινών σε εγκάρσια τομή:

Το δείγμα τοποθετείται στο εσωτερικό μιας ποσότητας διαφανούς εποξικής ρητίνης και μετά από πολυμερισμό, που δεν ξεπερνάει τις 24 ώρες³, στιλβώνεται με σκόνη διαμαντιού μέχρι ¼ του μm. Οι κατάλληλα διαλεγμένες διατομές των ινών παρατηρούνται στο Οπτικό Μικροσκόπιο Προσπίπτοντος Φωτισμού.

Η παρατήρηση του δείγματος πραγματοποιήθηκε με τη βοήθεια ενός στερεοσκοπίου Nikon SMZ1000 (μέγιστη μεγέθυνση: x80), εφοδιασμένου με κάμερα (DS Camera Control Unit DS-L1, DS Camera Head DS-5M). Το Μικροσκόπιο Προσπίπτοντος Φωτισμού που χρησιμοποιήθηκε ήταν Nikon Eclipse 50i. Το Ηλεκτρονικό Μικροσκόπιο Σάρωσης ήταν Philips XL 30CP και η μέγιστη τάση που χρησιμοποιήθηκε 10kV.

Για τον προσδιορισμό της ποιότητας της προβιάς μετρήθηκε η διάμετρος 200 ινών. Οι μετρήσεις αυτές πραγματοποιήθηκαν στο Ηλεκτρονικό Μικροσκόπιο Σάρωσης και στο Οπτικό Μικροσκόπιο με μεγέθυνση x200.

Το ύφασμα έχει διατηρηθεί σε απανθρακωμένη μορφή, γεγονός που περιορίζει το πεδίο έρευνας μόνο στα μορφολογικά χαρακτηριστικά των ινών, αποκλείοντας κάθε εξέταση διά μέσου χρωστικών, ιστολογικών μεθόδων (π.χ. κόκκινο του Ρουθηνίου και πράσινο του Ιωδίου). Η εξέταση του υφάσματος κατά εγκάρσια τομή επιτρέπει να γίνει ορατή η παρουσία της κλωστής του σημονιού, του υφαδιού και η πρόσθετη κλωστή (εικ. 3-4).

ΤΟ ΣΤΗΜΟΝΙ

Η ταινία διαθέτει τρεις κλωστές του σημονιού, δίκλωνες με δευτερογενή στρέψη⁴ S και με μέση διάμετρο 0,35 χιλ. Η εικόνα 5 παρουσιάζει την τομή μιας κλωστής του σημονιού' παρατηρούμε τους δύο κλώνους που σχηματίζουν τη δίκλωνη κλωστή.

³ Δύο τύποι ρητίνης χρησιμοποιούνται: μία με πράσινο χρώμα της οποίας ο πολυμερισμός διαρκεί 5 με 10 mn και επιτρέπει τη γρήγορη εξέταση του δείγματος, αλλά παρουσιάζει σημαντικά φαινόμενα συρρίκνωσης (*retrait*) (LAM PLAN ρητίνη σε σκόνη του 1 kg και καταλύτης σε δοχείο των 500 χιλ.). Η άλλη πολυμερίζεται σε 24 ώρες, αλλά είναι διαφανής και δεν παρουσιάζει φαινόμενα συρρίκνωσης. Επίσης, επιτρέπει ένα καλύτερο χειρισμό των δειγμάτων μετά την τοποθέτησή τους στο καλούπι (Stuers Eprofix ρητίνη σε δοχείο του 1 λίτ. και καταλύτης σε δοχείο των 130 χιλ.).

⁴ Η κλίση που αποκτούν οι ίνες με τη διαδικασία της κλώσης δηλώνεται ως S ή Z και αντιστοιχεί στην κλίση του κεντρικού τμήματος των κεφαλαίων γραμμάτων S ή Z. Με μικρό γράμμα s ή z δηλώνεται η στρέψη των μονόκλωνων κλωστών και αποτελεί την πρωτογενή στρέψη. Όταν δύο μονόκλωνες κλωστές στριφτούν μαζί, συνήθως σε αντίθετη φορά από την κατεύθυνση των ινών του κάθε κλώνου, σχηματίζεται μία δίκλωνη κλωστή, της οποίας η κλίση δηλώνεται ως S ή Z και αποτελεί τη δευτερογενή στρέψη.

Στην εικόνα 6 διακρίνεται η κατεύθυνση της στρέψης της κλωστής του στημονιού σε κατά μήκος όψη. Οι ίνες της κλωστής του στημονιού συγκεντρώνονται συνήθως κατά δέσμες.

Σε μεγαλύτερη μεγέθυνση των ινών, σε κατα μήκος όψη στο Ηλεκτρονικό Μικροσκόπιο Σάρωσης, διακρίνονται πολυάριθμες παχύνσεις, που αντιστοιχούν σε αδύναμες περιοχές της ίνας και χαρακτηρίζουν τις φυτικές ίνες που προέρχονται από το μίσχο των φυτών (εικ. 7).

Οι ίνες έχουν πολυγωνική διατομή και μερικές από αυτές εμφανίζουν ένα στενό, κεντρικό κανάλι, ορατό παρά τη μη ιδανική κατάσταση διατήρησης. Βρίσκονται συγκεντρωμένες κατά δέσμες μικρού αριθμού ινών και η μέση διάμετρός τους είναι 6,5 μm (εικ. 8). Η μικρή τιμή της διαμέτρου και η πολυγωνική διατομή χαρακτηρίζουν τις ίνες του λιναριού (Appleyard 1978, Catling & Grayson 1982, 89, εικ. 52).

ΤΟ ΥΦΑΔΙ

Το υφάδι αποτελείται από μονόκλωνες κλωστές με ελάχιστη στρέψη⁵ και με μέση διάμετρο 0,65 mm.

Αυτές οι κλωστές σκεπάζουν τελείως την επιφάνεια της ταινίας, καλύπτοντας τις κλωστές του στημονιού. Η παρατήρηση στο μικροσκόπιο δείχνει ότι η εμφάνισή τους διαφέρει από την εμφάνιση των κλωστών του στημονιού (εικ. 9).

Στην κατά μήκος παρατήρηση των ινών αυτές εμφανίζονται μεμονωμένες και έχουν μία ομοιόμορφη όψη, κυλινδρική. Σε ορισμένες έχουν διατηρηθεί φολίδες, που αποδεικνύουν ότι πρόκειται για ίνες ζωικής προέλευσης (εικ. 10).

Στις εικόνες 11 και 12 οι ίνες εμφανίζουν καθ' όλο το μήκος τους ένα *βαθούλωμα*, που μαρτυρεί την παρουσία ενός μεγάλου μεγέθους καναλιού, το οποίο είναι ορατό σε εγκάρσια τομή. Κατά τη διαδικασία της απανθράκωσης, η συμπίεση αυτή δημιούργησε σχισμές στην ίνα.

Σε εγκάρσια τομή οι περισσότερες ίνες παρουσιάζουν μια κυκλική διατομή, η επιφάνεια της οποίας κατά τα 2/3 καταλαμβάνεται από ένα κεντρικό κανάλι. Το πάχος του τοιχώματος κάθε ίνας είναι 8 μm. Όλες οι ίνες ζωικής προέλευσης δεν διαθέτουν κανάλι τέτοιου μεγέθους. Ανάμεσα στα είδη που διαθέτουν αυτό το χαρακτηριστικό μπορούμε να αναφέρουμε αιγοειδή και ιδιαίτερα τις αίγες (Wildman 1954).

Η εικόνα 13 δείχνει την παρουσία μιας επιφανειακής *κρούστας*, που δημιουργήθηκε κατά τη διαδικασία της απανθράκωσης, εμποδίζοντας, έτσι, την πρόσβαση στην επιφάνεια της ίνας.

Για μεγαλύτερη ακρίβεια των αποτελεσμάτων που λάβαμε από το Ηλεκτρονικό Μικροσκόπιο Σάρωσης, παρατηρήσαμε στο Οπτικό Μικροσκόπιο Προσπίπτοντος Φωτισμού διατομές κλωστών μετά τον εγκλεισμό τους σε ρητίνη, πολυμερισμό και στίλβωση. Η μέθοδος αυτή επέτρεψε τη μέτρηση των

⁵ Ο βαθμός της στρέψης μετριέται συμβατικά με τη γωνία που σχηματίζεται μεταξύ της κλίσης των ινών και το κατακόρυφο επίπεδο. Οι κλωστές, των οποίων η κλίση σχηματίζει γωνία 5-20°, έχουν ελαφριά στρέψη, 25-45° μέτρια στρέψη και μεγαλύτερη από 45° έντονη στρέψη. Όταν η γωνία είναι μικρότερη από 5° τότε η στρέψη είναι ελάχιστη, σχεδόν μη ορατή.

διαμέτρων 200 ινών του υφαδιού και τα αποτελέσματα έδειξαν ότι η διάμετρος κυμαίνεται μεταξύ 32,18 και 109,91 μm με μέση τιμή 60,91μm. (εικ. 14).

Το εύρος των τιμών της διαμέτρου των ινών επιβεβαιώνει πως το υλικό που χρησιμοποιήθηκε προέρχεται περισσότερο από αιγόντριχες παρά από έρια. Πράγματι, μόνο η διάμετρος των αιγόντριχων μπορεί να έχει μια μέση τιμή τόσο υψηλή.

Ορισμένες κατσίκες παρουσιάζουν χαρακτηριστικά που πλησιάζουν σε αυτά που παρατηρήθηκαν εδώ (Wildman 1954, 121)⁶. Παρόλο που είναι πάντα δύσκολο να συγκρίνουμε μεταξύ τους οργανικά υλικά, των οποίων η ηλικία απέχει 3.500 χρόνια, η μορφολογία των ινών δεν έχει αλλάξει τόσο, ώστε να μπορεί να προκληθεί λάθος. Οι μελέτες των αρχαιοζωολόγων μας προμηθεύουν, επίσης, τη βάση πάνω στην οποία μπορούν να στηριχτούν οι αναλύσεις.

Το ιστόγραμμα των τιμών των διαμέτρων από τις ίνες του υφαδιού (εικ. 15) εμφανίζει μια μεγάλη ομοιογένεια και αυτό υπαινίσσεται το γεγονός ότι είχε διαλεχτεί μια ποιότητα αιγόντριχων, που χαρακτηρίζεται από μεγάλη ομοιομορφία.

Οι περισσότερες από τις αιγόντριχες που διαθέτουν μεγάλο κανάλι, διαθέτουν έναν έντονο χρωματισμό. Ο παράγων αυτός θα μπορούσε, επίσης, να έχει παίξει ρόλο στην επιλογή αυτών των αιγόντριχων.

Η ΠΡΟΣΘΕΤΗ ΚΛΩΣΤΗ

Η πρόσθετη κλωστή είναι εμφανής στην εμπρόσθια όψη της ταινίας (εικ. 3-4, 16). Είναι μια κλωστή δίκλωνη, 2S, με μέση διάμετρο 0,30 mm. Η όψη της είναι πολύ διαφορετική από την όψη της κλωστής του υφαδιού και παρουσιάζει ομοιότητες με τις κλωστές του στημονιού.

Η παρατήρηση των κατά μήκος όψεων των ινών τις εμφανίζει συνδεδεμένες κατά δέσμες, με εμφανείς τις χαρακτηριστικές παχύνσεις των φυτικών ινών, που προέρχονται από το μίσχο των φυτών (εικ. 17-18). Η εγκάρσια τομή των ινών έχει ελλειπτικό σχήμα (εικ. 19). Παρά την κακή κατάσταση της διατήρησής τους είναι δυνατό να διακρίνουμε σε ορισμένες την ελλειπτική διευθέτηση του καναλιού (εικ. 20). Η μέση τιμή της διαμέτρου των ινών είναι 8 μm.

Ανάμεσα στις φυτικές ίνες, τις προερχόμενες από το μίσχο των φυτών, που χρησιμοποιούνται για την κατασκευή υφασμάτων, μόνο οι ίνες της τσουκνίδας παρουσιάζουν αυτά τα χαρακτηριστικά (Appleyard 1978, Catling & Grayson 1982).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το δείγμα από το ύφασμα των Χανίων, που μελετήσαμε, αποδείχτηκε τμήμα μίας εξαιρετικά σημαντικής υφασμάτινης ταινίας και λόγω της λεπτότητάς της, αλλά κυρίως για την ταυτόχρονη χρησιμοποίηση διαφορετικών υλικών, δύο εκ των οποίων παρατηρούνται για πρώτη φορά στο Αιγαίο: η τσουκνίδα και οι αγανότριχες κατσίκας.

⁶ Ο Wildman παρουσιάζει τιμές διαμέτρων από αγανότριχες μαύρων κατσιών, που συγκρίνονται με αυτές από το υφάδι της ταινίας των Χανίων.

Οι φυτικές ίνες, που προέρχονται από το εσωτερικό του μίσχου των φυτών, όπως η τσουκνίδα και το λινάρι, δε διαποτιζονται εύκολα από τις χρωστικές ουσίες. Για το λόγο αυτό, υποθέτουμε πως η διακόσμηση της ταινίας στηρίχτηκε στο φυσικό χρώμα των ινών. Το διακοσμητικό αποτέλεσμα προέρχεται πιθανώς από τον συνδυασμό αγανότριχων με φυσικό έντονο χρωματισμό, που χρησιμοποιήθηκαν για υφάδι και τις λαμπερές άσπρες ίνες της τσουκνίδας, που χρησιμοποιήθηκε ως διακοσμητική κλωστή. Έτσι, συνδυάζοντας τους φυσικούς χρωματισμούς αυτών των δύο υλικών, με πολύ απλά μέσα, αλλά και ιδιαίτερη γνώση, κατάφεραν να κατασκευάσουν αυτήν τη μοναδική ταινία, η οποία επιπλέον έχει πλάτος 6 mm.

Τα υφάσματα, τα προερχόμενα από την Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο, τα οποία έχουν μελετηθεί μέχρι σήμερα είναι ελάχιστα, κυρίως διότι η κατάσταση της διατήρησής τους δεν επέτρεπε τη μελέτη με τα κλασικά μέσα ταυτοποίησης των ινών, η οποία θα παρείχε τις πληροφορίες που συνδέουν τις κοινωνίες της εποχής εκείνης με το περιβάλλον τους και θα ολοκλήρωνε την εικόνα.

Η χρήση καινούργιων μεθόδων προσέγγισης, που συμπληρώνουν σε μεγάλο βαθμό τα κενά και η μελέτη και άλλων υφασμάτων της ίδιας εποχής θα βοηθήσουν, ώστε σύντομα να αποκτήσουμε μια συνολική εικόνα της παραγωγής των υφασμάτων στο Αιγαίο την Εποχή του Χαλκού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Appleyard, H.M., 1978. *Guide to the Identification of Animal Fibres*. 2^η έκδοση. Leeds: Wira.
- Catling, D. & Grayson, J., 1982. *Identification of Vegetable Fibres*. London & New York: Chapman & Hall.
- Moulherat, Ch., 2000. Un exemple de conservation providentielle: les textiles archéologiques minéralisés par les produits de corrosion. Στο: *La Conservation -Restauration en Archéologie: objets composites, traces et prélèvements*. XIVe journées des Restaurateurs en Archéologie, 25 et 26 juin 1998, St. Denis. Conservation - Restauration des Biens Culturels. Cahiers techniques No. 5, σ. 51-58.
- Wildman, A.B., 1954. *The Microscopy of Animal Textile Fibers*. Leeds: Wira.

CLOTH REMAINS FROM ST. CATHERINE IN KASTELLI, CHANIA

†SPANTIDAKI YOULI & MOULHERAT CHRISTOPHE

In this article we present the technical study of a strip of 5 mm width from the greek - swedish excavation at St. Catherine's square in Kastelli, Chania.

The study of the find showed that it consists of a linen warp, a weft of goat's wool and a supplementary thread of nettle. It should be pointed out

that the above choice of materials permits the best esthetical result in the simplest way, without any need of dyeing.

It's the first time that we have these three raw materials together in a find at the Aegean world.

ΥΦΑΣΜΑ ΑΠΟ ΤΟ ΚΑΣΤΕΛΛΙ ΧΑΝΙΩΝ

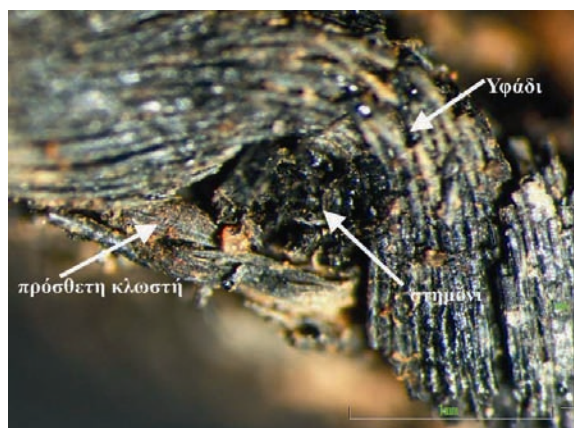
Εικ. 1. Γενική άποψη στο στερεοσκόπιο της μπροστινής όψης του δείγματος.

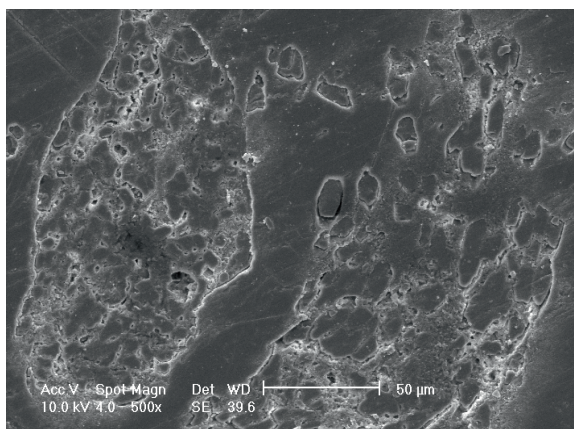
Εικ. 2. Γενική άποψη στο στερεοσκόπιο της πίσω όψης του δείγματος.

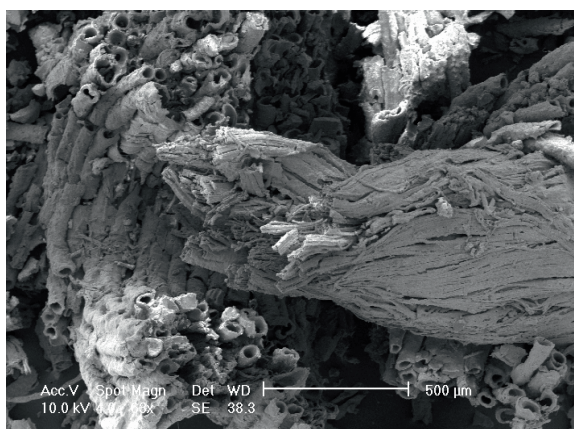
Εικ. 3. Τοποθέτηση του δείγματος στο στερεοσκόπιο κατά τομή.

Εικ. 4. Λεπτομέρεια της εικόνας 3.

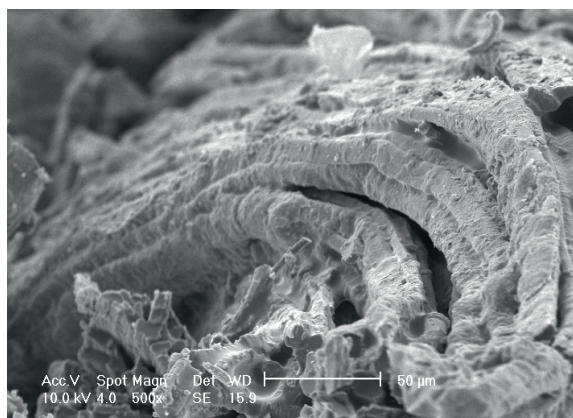

Εικ. 5. Τομή στο Ηλεκτρονικό Μικροσκόπιο Σάρωσης των δύο κλώνων της κλωστής του στημονιού.

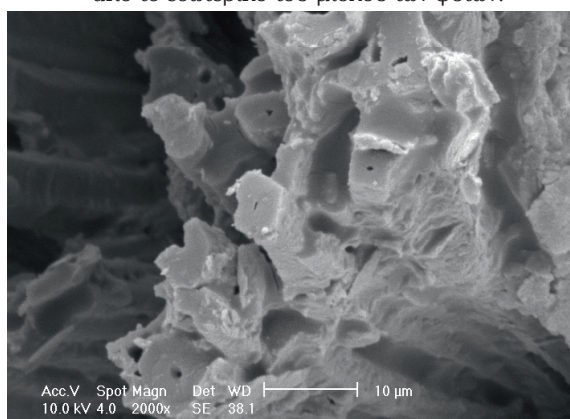

Εικ. 6. Κατά μήκος όψη στο Ηλεκτρονικό Μικροσκόπιο Σάρωσης κλωστής του στημονιού, όπου διακρίνεται η κατεύθυνση της στρέψης των ινών.

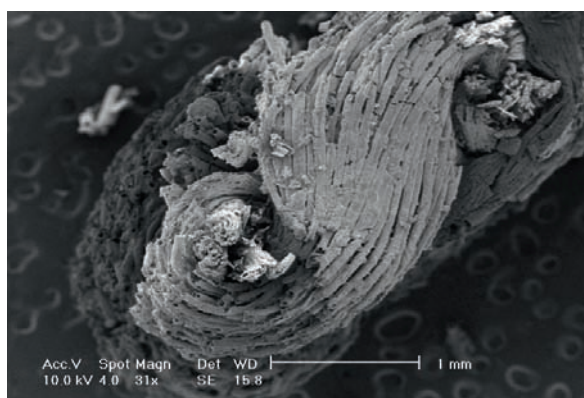
ΥΦΑΣΜΑ ΑΠΟ ΤΟ ΚΑΣΤΕΛΛΙ ΧΑΝΙΩΝ

Εικ. 7. Κατά μήκος όψη στο Ηλεκτρονικό Μικροσκόπιο Σάρωσης ινών του σημονιού. Διακρίνονται οι χαρακτηριστικές παχύνσεις των ινών, που προέρχονται από το εσωτερικό του μίσχου των φυτών.

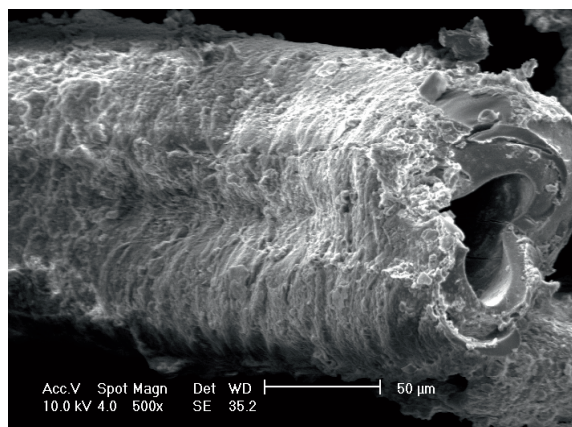

Εικ. 8. Κατά εγκάρσια τομή όψη στο Ηλεκτρονικό Μικροσκόπιο Σάρωσης ινών του σημονιού. Διακρίνεται η πολυγωνική διατομή και το μικρό, κεντρικό κανάλι.

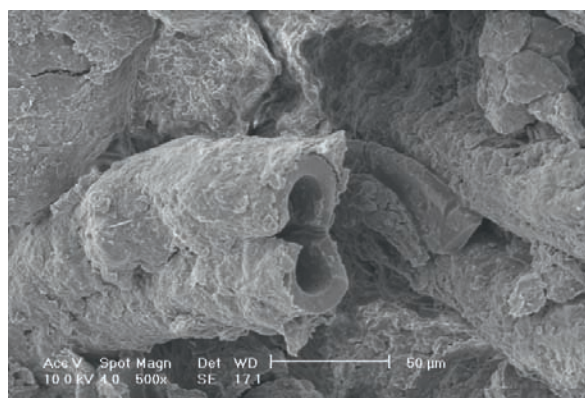

Εικ. 9. Κατά μήκος όψη στο Ηλεκτρονικό Μικροσκόπιο Σάρωσης κλωστής του υφαδιού.

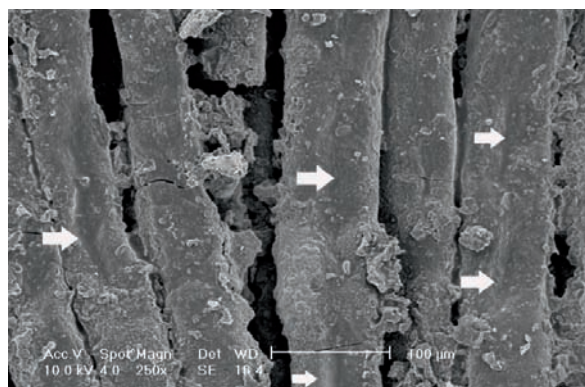

Εικ. 10. Κατά μήκος όψη στο Ηλεκτρονικό Μικροσκόπιο Σάρωσης μιας ίνας του υφιδιού, που διατηρεί τις φολίδες που χαρακτηρίζουν τις ίνες ζωικής προέλευσης.

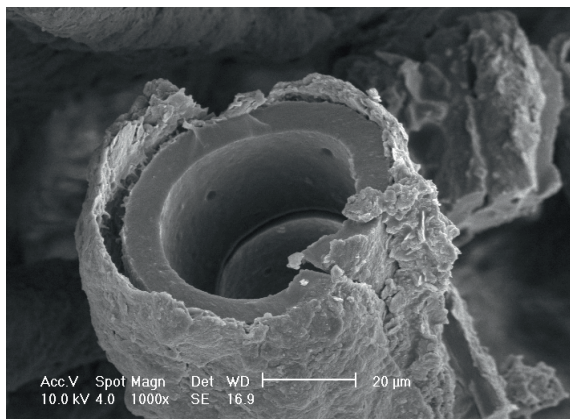
Εικ. 11. Όψη ίνας του υφιδιού στο Ηλεκτρονικό Μικροσκόπιο Σάρωσης με ορατή τη σχισμή που δημιουργήθηκε κατά τη διαδικασία της απανθράκωσης.

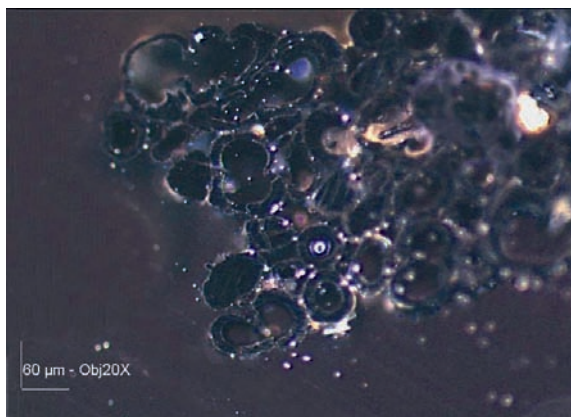
Εικ. 12. Όψη στο Ηλεκτρονικό Μικροσκόπιο Σάρωσης των ινών του υφιδιού, που εμφανίζουν καθ'όλο το μήκος τους ένα *βαθούλωμα*.

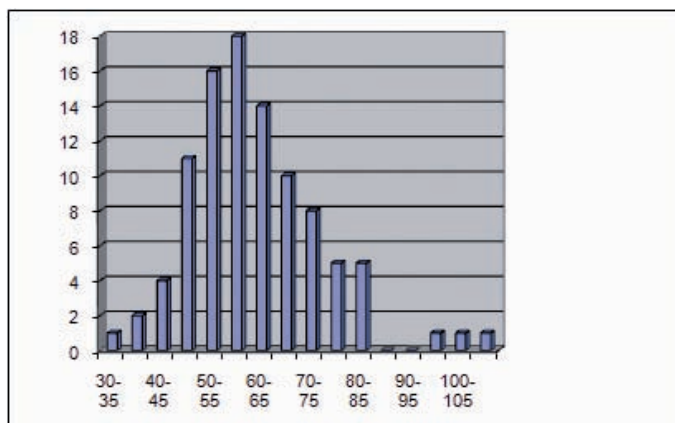
ΥΦΑΣΜΑ ΑΠΟ ΤΟ ΚΑΣΤΕΛΛΙ ΧΑΝΙΩΝ

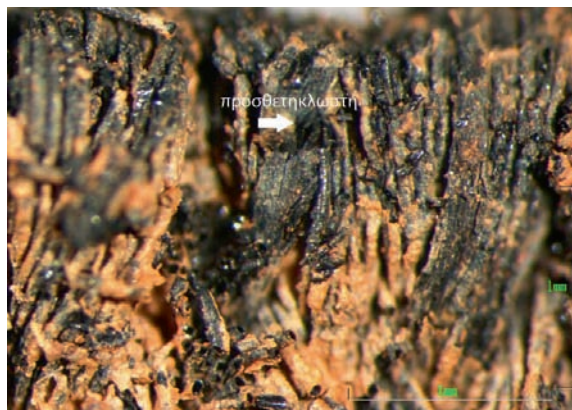
Εικ. 13. Κατά εγκάρσια τομή όψη στο Ηλεκτρονικό Μικροσκόπιο Σάρωσης ινών του υφαδιού, όπου διακρίνεται η επιφανειακή κρούστα, που εμποδίζει την αναγνώριση των χαρακτηριστικών της.

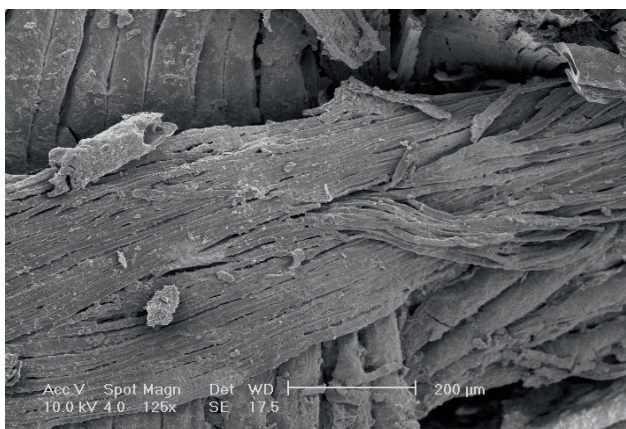
Εικ. 14. Όψη εγκάρσιας τομής των ινών του υφαδιού στο Οπτικό Μικροσκόπιο Προσπίπτοντος Φωτισμού.

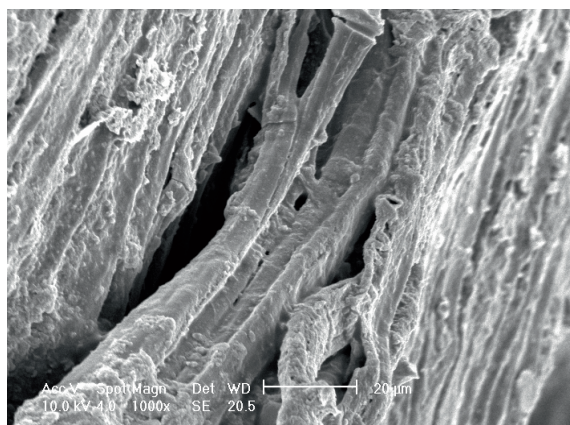
Εικ. 15. Ιστογράμμα των τιμών της διαμέτρου των ινών του υφαδιού.

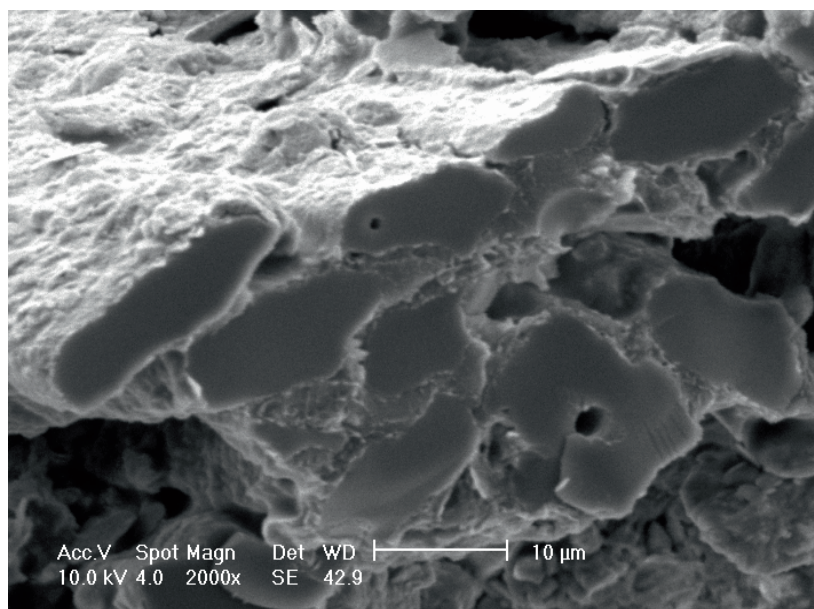
Εικ. 16. Όψη της πρόσθετης κλωστής στο στερεοσκόπιο.

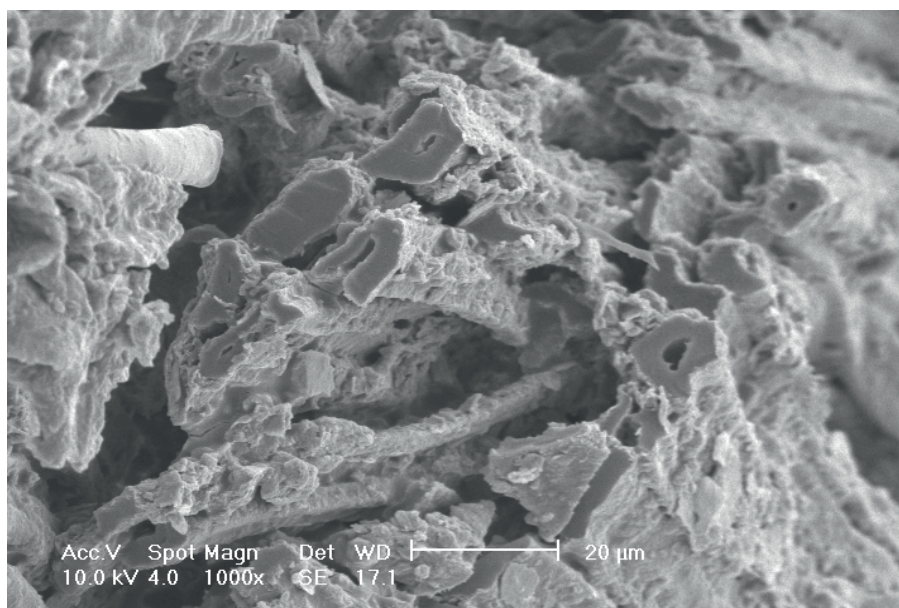
Εικ. 17. Κατά μήκος όψη στο Ηλεκτρονικό Μικροσκόπιο Σάρωσης της πρόσθετης κλωστής, όπου διακρίνεται ότι είναι δίκλωνη S.

Εικ. 18. Κατά μήκος όψη στο Ηλεκτρονικό Μικροσκόπιο Σάρωσης ινών της πρόσθετης κλωστής με τις χαρακτηριστικές παχύνσεις των φυτικών ινών.

Εικ. 19. Κατά εγκάρσια τομή όψη στο Ηλεκτρονικό Μικροσκόπιο Σάρωσης ινών της πρόσθετης κλωστής, που παρουσιάζουν μια ελλειπτική διατομή.

Εικ. 20. Κατά εγκάρσια τομή όψη στο Ηλεκτρονικό Μικροσκόπιο Σάρωσης ινών της πρόσθετης κλωστής, όπου διακρίνεται η ελλειπτική διατομή του κεντρικού καναλιού.

Το καλοκαίρι του 2003 εντοπίστηκαν αρχαιότητες κατά τις εκσκαφικές εργασίες για την ανέγερση του νέου, πολυώροφου οικοδομήματος της Συνεταιριστικής Τράπεζας Χανίων, στη συμβολή των οδών Ελευθερίου Βενιζέλου και Μικελιδάκη, εντός της πόλης των Χανίων (σχ. 1). Ακολούθησε ανασκαφική έρευνα κατά τα έτη 2003-2004, διάρκειας περίπου επτά μηνών, η οποία κάλυψε όλη την έκταση των 535 τ.μ. του οικοπέδου¹. Στη θέση αυτή υπήρχε το παλαιό καφενείο «Ρέμβη», η οικοδόμηση του οποίου είχε καταστρέψει μεγάλο μέρος των αρχαιοτήτων, με αποτέλεσμα να διατηρηθούν μόνο οι λαξευμένοι στο φυσικό βράχο λάκκοι απορριμμάτων, τα πηγάδια και αποσπασματικά οικιστικά κατάλοιπα (τοιχοί και δάπεδα), βόρεια, βορειοδυτικά και νοτιοδυτικά του οικοπέδου (εικ. 1, σχ. 2)². Το τελευταίο αυτό νοτιοδυτικό τμήμα (εντός του κόκκινου περιγράμματος στο σχ. 2) παρουσίαζε την καλύτερη εικόνα διατήρησης και παρέμεινε ορατό στον ακάλυπτο χώρο του νέου κτηρίου της Τράπεζας, κάτω από υαλοπίνακες.

Κατά την έρευνα των νεότερων επιχώσεων του οικοπέδου, της περιόδου της Τουρκοκρατίας, συγκεντρώθηκαν αρκετές, πηλίνες, εγχάρακτες πίπες (εικ. 2) και δείγματα εφυσωμένης κεραμικής. Δεν εντοπίστηκαν κτηριακά κατάλοιπα, καθώς η περιοχή αυτή βρίσκεται εκτός των τειχών (*extra muros*) της Παλιάς Πόλης (Ανδριανάκης 1997, 38 και 50-51).

Η ανασκαφή αποκάλυψε επάλληλες, οικιστικές φάσεις τόσο των υστεροκλασικών - ελληνιστικών, όσο και των μινωικών χρόνων, ενώ οι ενδιαμέσες περιόδοι αντιπροσωπεύονται με άφθονη κεραμική από τους λάκκους απορριμμάτων³.

Στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ. έως τα τέλη 3ου - αρχές 2ου αι. π.Χ. χρονολογείται κτίσμα («οικία»), στο οποίο αναγνωρίζονται τρεις τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις (σχ. 2), με τοίχους κτισμένους από κατεργασμένους και αργούς λίθους, που σώζονται σε ύψος όχι μεγαλύτερο των 0,5 μ. και δάπεδα κυρίως από πατημένο χώμα. Σε δύο από αυτά (δάπεδα 2 και 4) είχαν σφηνωθεί αποθηκευτικοί, οξυπύθμενοι αμφορείς, προφανώς για τη συλλογή υγρής ή

¹ Στην ανασκαφή έλαβαν μέρος οι αρχιτεχνίτες της Εφορείας Μανόλης Χιωτάκης, Μικάλης Λεφάκης, Βασίλης Μελέτης, Μανόλης Μιγλάκης και η σχεδιάστρια Αμαλία Παππά, ενώ το ανειδίκευτο προσωπικό διέθεσε η Τράπεζα Χανίων, η οποία χρηματοδότησε και τη συντήρηση και φωτογράφιση του υλικού, από τη Μαρία Φυτράκη και τον Ηλία Ηλιάδη αντίστοιχα. Για την ανάθεση της ανασκαφής και την παραχώρηση της μελέτης του υλικού των ιστορικών χρόνων, ευχαριστώ θερμά τη Διευθύντρια της ΚΕ' Ε.Π.Κ.Α. κ. Μαρία Ανδρεαδάκη - Βλαζάκη.

² Παρόμοια εικόνα παρουσίαζε και το οικόπεδο κληρονόμων Πυροβολάκη, στη βορειοδυτική γωνία του ίδιου οικοδομικού τετραγώνου επί της οδού Ελευθ. Βενιζέλου και Αρχοντάκη. Στη σύντομη, σωστική, ανασκαφική έρευνα το 1994 αποκαλύφθηκαν λάκκοι με κεραμική ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και μικρό τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου της Ρωμαιοκρατίας.

³ Οι πρώτες χρονολογικές εκτιμήσεις έγιναν κατά τη διαλογή της κεραμικής και από το συντηρημένο υλικό, το οποίο βρίσκεται σε φάση καταγραφής και μελέτης, ενώ θα ακολουθήσει και αναλυτική δημοσίευσή του.

στερεάς τροφής (εικ. 3-4)⁴. Από τα οικοδομικά κατάλοιπα ξεχωρίζει ένα λιθόστρωτο τμήμα εξωτερικού πιθανότατα χώρου (εικ. 5), νότια του οποίου εντοπίστηκε πήλινος αγωγός νερού, που αφαιρέθηκε στην πορεία της ανασκαφής για να διερευνηθούν τα βαθύτερα στρώματα. Ένας μικρός χώρος μεταξύ των τοίχων 2, 3 και 4 με επένδυση υδροκονιάματος προοριζόταν για συλλογή νερού (εικ. 3). Στο νοτιοδυτικό τμήμα του αρχαίου κτίσματος, πάνω στο χωμάτινο δάπεδο 21, βρέθηκαν αρκετά υφαντικά βάρη, διαφόρων σχημάτων (εικ. 6 α-β), γεγονός που μας κάνει να υποθέσουμε ότι εδώ είχε στηθεί ο αργαλειός, στοιχείο απαραίτητο της οικοσκευής των υστεροκλασικών και ελληνοιστικών χρόνων⁵. Αυτά τα χρόνια υπήρχε άνοιγμα - είσοδος στον τοίχο 5, η οποία σε υστερότερη μετασκευή του κτηρίου αχρηστεύθηκε και κλείστηκε με αργούς λίθους, άτακτα τοποθετημένους (εικ. 7).

Η έρευνα, τόσο στο κτήριο όσο και στους λάκκους αυτών των περιόδων, έφερε στο φως πλήθος θραυσμάτων από χρηστικά αγγεία, όπως αμφορείς, χύτρες, λεκανίδες, πινάκια, αλατιέρες και λύνκους⁶ (εικ. 8α-δ και 9). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ενσφράγιστες λαβές αμφορέων με το λογότυπο (γράμματα ή φυτικό μοτίβο) του κεραμικού εργαστηρίου ή και ολόκληρο όνομα, όπως π.χ. «ΠΑΥΣΑΝΙΑ», που διακρίνεται σε μία από αυτές (εικ. 10). Επίσης, συλλέχθηκαν αρκετές, πήλινες, πυραμιδοειδείς, αρτόσχημες και δισκοειδείς αγνύθες, καθώς και τμήματα ειδωλίων του τύπου της ένθρονης, καθιστής γυναικείας μορφής (εικ. 11), του 4^{ου} - 3^{ου} αι. π.Χ. (Higgins 1967 και 1973, 77-80, Μόρτζος 1976, 62-64).

Το τμήμα του οικοδομήματος που διερευνήθηκε στο συγκεκριμένο οικόπεδο βρίσκεται κοντά στο ανατολικό άκρο της αρχαίας πόλης. Κατά το παρελθόν, πολύ κοντά στην οδό Μιχελιδάκη, είχε αποκαλυφθεί τμήμα μεγάλου, ελληνοιστικού τοίχου (ή τείχους) με εντοιχισμένους σπόνδυλους από δωρικό, αρχαϊκό κίονα, που ίσως οριοθετούσε την πόλη από αυτή τη μεριά (Μαρκουλάκη 1997, 1013-1014). Εξάλλου, σε κοντινή απόσταση (περιοχή Σταδίου, Πάρκου Ειρήνης και Φιλίας και Δημοτικού Κήπου) ξεκινά η ανατολική νεκρόπολη της αρχαίας Κυδωνίας (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1996, 30-31 και 38-40).

Την περίοδο των αρχαϊκών - κλασικών και γεωμετρικών χρόνων (6^{ος} - 5^{ος} και 8^{ος} - 7^{ος} αι. π.Χ.) η θέση αυτή ίσως να χρησιμοποιήθηκε και για την απόρριψη άχρηστων αντικειμένων, καθώς τουλάχιστον οι 10 από τους 24 συνολικά λάκκους του οικοπέδου περιείχαν τμήματα αγγείων αυτών των περιόδων, ενώ δεν εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα. Αρκετά από τα αγγεία συγκολλήθηκαν και συμπληρώθηκαν. Μεταξύ τους ξεχωρίζουν ένας αμφορέας του 5^{ου} αι. π.Χ., ένα γουδί (*ιγδίον*) από χονδροειδή, κοκκινωπό πηλό του 6^{ου} αι. π.Χ. και ένας αμφοροειδής κρατήρας με ένα μόνωτο σκύφο του 8^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 12-14α-β).

⁴ Τα αγγεία αυτά μετά τη συντήρησή τους επανατοποθετήθηκαν και εκτίθενται στην αρχική τους θέση στο χώρο της ανασκαφής.

⁵ Για το όλο θέμα της υφαντικής βλ.: Τζαχίλη (1997, και ιδιαίτερα για τις αγνύθες σ. 178-181).

⁶ Για τυπολογικά παράλληλα ενδεικτικά βλ.: Εγγλέζου (2005), Howland (1958), Sparkes & Talkott (1970), καθώς και τα *Πρακτικά των επιστημονικών συναντήσεων για την Ελληνοιστική κεραμική* από το 1989 κ. ε.

Τα μινωικά, οικιστικά κατάλοιπα και οι δυο-τρεις σύγχρονοι τους λάκκοι αποκαλύφθηκαν αμέσως κάτω από την υστεροκλασική – ελληνιστική δραστηριότητα στο χώρο και διακρίνονται σε τρεις φάσεις (σχ. 2), που καλύπτουν την περίοδο από την ΠΜ ΙΙ έως τη ΜΜ ΙΑ περίοδο (περίπου 2600-1900 π.Χ.). Οι θεμελιώσεις των τοίχων αποτελούνται από αργούς λίθους τοποθετημένους απευθείας ή σε σκάμμα στο φυσικό βράχο και η ανοδομή τους δε διασώθηκε σε μεγάλο ύψος (συνήθως μία ή δύο σειρές λίθων). Τα δάπεδα είναι στρωμένα κυρίως με χτυπητή γη. Εντοπίστηκαν δύο μόνο τμήματα πλακόστρωτων δαπέδων (δάπεδα 3 και 24), που ανήκουν μάλλον σε εξωτερικούς χώρους (εικ. 15). Σε μικρό χώρο στα νοτιοδυτικά του οικήματος αποκαλύφθηκαν ίχνη πηλίνης εστίας τοποθετημένης πάνω στο κωμάτινο δάπεδο 26, καθώς και ένας μεγάλος πίθος με ανάγλυφη, σχοινοειδή διακόσμηση των ΜΜ ΙΑ χρόνων, που βρέθηκε πεσμένος και σπασμένος σε πολλά κομμάτια πάνω στο δάπεδο 27, στη δυτική πλευρά του τοίχου 25, όπου και επανατοποθετήθηκε μετά τη συγκόλληση και συμπλήρωσή του (εικ. 16). Στο τμήμα αυτό ίσως βρισκόταν η κουζίνα της μινωικής «οικίας».

Στα αρχιτεκτονικά λείψανα που δε διατηρήθηκαν ορατά, εξαιτίας της αποσπασματικότητάς τους, περιλαμβάνεται ο βοτσαλόστρωτος, μακρόστενος χώρος (Δάπεδο 9 στο σχ. 2), τμήμα ενός λιθόστρωτου καλντεριμιού με κατεύθυνση από βορρά προς νότο των ΜΜ ΙΑ χρόνων και ο εξωτερικός τοίχος 9 στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου (εικ. 17). Ο τελευταίος, μήκους 6,2 μ. και πλάτους 0,6 μ., είχε θεμελιωθεί στα ΠΜ ΙΙ χρόνια σε βαθιά τάφρο στο βράχο, με κατεύθυνση από ανατολή προς δύση. Αποτελούσε μάλλον το βόρειο όριο οικοδομήματος και είχε επένδυση με κονίαμα στη νότια πλευρά του, όπου προφανώς εκτεινόταν ο εσωτερικός χώρος. Ανάμεσα στα ευρήματα των μινωικών χρόνων ξεχωρίζουν τμήματα ραμφόστομων πρόχων, αγγείων τύπου *egg cup* (εικ. 18α-β), λεκανών και κυπέλλων, καθώς και συνηθισμένα εργαλεία, όπως λίθινος πέλεκυς και λεπίδες οφριανού (εικ. 19).

Είναι προφανές ότι στην 3^η χιλιετία π.Χ. η μινωική, οικιστική εγκατάσταση στην πόλη των Χανίων καταλάμβανε μεγάλη έκταση για τα δεδομένα των χρόνων εκείνων, που ξεκινούσε από το λόφο Καστέλλι στα βόρεια και κατέληγε στο κέντρο της σημερινής πόλης στα νότια (Ανδρεαδάκη - Βλαζάκη 1996, 18). Η ανασκαφή στο οικοπέδο της Συνεταιριστικής Τράπεζας κατέδειξε ότι ο παραπάνω οικισμός των ΠΜ-ΜΜ χρόνων απλωνόταν τουλάχιστον μέχρι αυτό το σημείο της πόλης στα ανατολικά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρεαδάκη - Βλαζάκη, Μ., 1996. *Ο Νομός Χανίων μέσα από τα Μνημεία του*. Αθήνα: Τ.Α.Π.Α.
- Ανδριανάκης, Μ., 1997. *Η Παλιά Πόλη των Χανίων*. Αθήνα: Αδάμ.
- Εγγλέζου, Μ., 2005. *Ελληνιστική Κεραμική Κρήτης. Κεντρική Κρήτη*. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 89. Αθήνα: Τ.Α.Π.Α.
- Μαρκουλάκη, Σ., 1997. Οδός Μιχελιδάκη 11 - Πάροδος Δημοκρατίας (οικόπεδο Ραϊσάκη - Μπενάκη). *ΑΔ*, 52, Χρονικά Β' 3, σ. 1013-1014.

- Μόρτζος, Εμμ., 1976. Κεραμική και Ειδώλια του Ελληνικού Ιερού. Στο: Α. Ζώης (επιμ.), *Ανασκαφή Βρυσών Κυδωνίας 1.1974*. Αθήνα: Ιστορική και Αρχαιολογική Εταιρεία Δυτικής Κρήτης, σ. 60-67.
- Τζακίλη, Ι., 1997. *Υφαντική και Υφάνιρες στο Προϊστορικό Αιγαίο*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Higgins, R., 1973. The Terracottas. Στο: J.N. Coldstream (επιμ.), *Knossos - The Sanctuary of Demeter*. BSA Supplementary Volume 8. London: Thames & Hudson, σ. 56-92.
- Higgins, R., 1967. *Greek Terracottas*. London: Butler and Tanner Ltd.
- Howland, R.H., 1958. *Greek Lamps and their Survivals*. The Athenian Agora IV. Princeton, New Jersey: American School of Classical Studies at Athens.
- Sparkes, B. & Talkott, L., 1970. *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th c. B.C.* The Athenian Agora XII. Princeton, New Jersey: J.J. Augustin.

COOPERATIVE CHANIA BANK BUILDING PLOT

KATAKI EFTHIMIA

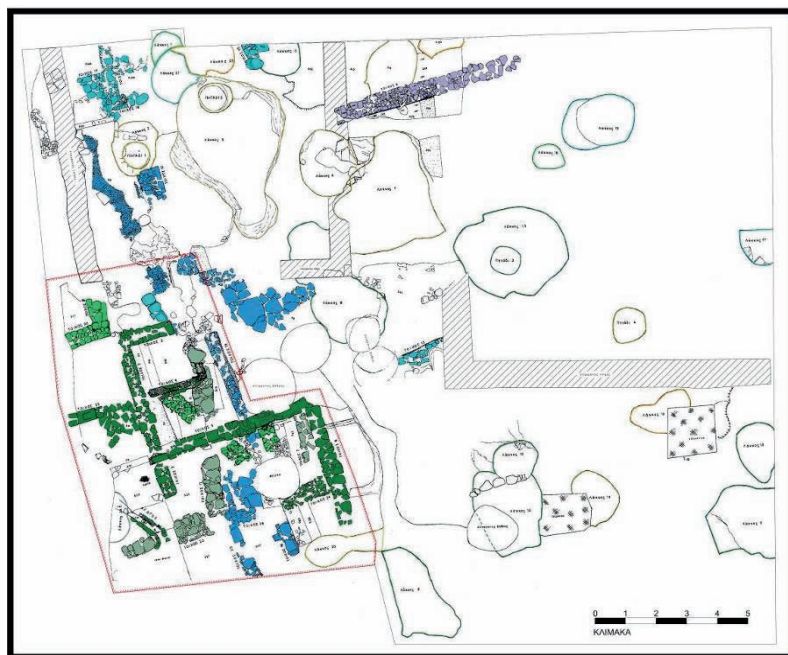
In the summer of 2003 antique remains were discovered during the digging works carried out for the construction of the new building of Chania Bank in the junction of El. Venizelou and Michelidaki Streets in Chania town. An excavation campaign followed during the years 2003-2004, which lasted approximately seven months. The plot had previously been occupied by the old café "Remve", the construction of which had destroyed a great part of the antiquities, leaving only the refuse pits, dug in the natural rock, and the wells untouched. Settlement remains (walls and floors) have also been preserved in snatches in the north, northwest and southwest of the building plot. The southwest part is the only one best preserved and visible today below the panes.

The excavation at the plot revealed continuous occupation phases of late Classical, Hellenistic and Minoan times, whereas the intermediate periods are represented by the abundant pottery of the refuse pits. To the second half of the 4th century until the end of the 3rd - beginning of 2nd century BC belongs a building, probably a house, in which at least three construction phases can be distinguished. During the Archaic - Classical and Geometric times (6th-5th and 8th-7th centuries BC) this site may have been used also for the disposal of waste products, since at least 10 out of 24 pits of the plot contained parts of vessels of these periods, several of which have been restored.

Finally, the Minoan settlement remains are divided in three phases covering the period from EM II until MM IA (c. 2600-1900 BC).

Σχ. 1. Απόσπασμα χάρτη πόλης Χανίων.
Σημειώνεται η θέση του οικοπέδου.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟ ΥΠΟΜΗΗΜΑ / CHRONOLOGICAL TABLE

	Ελληνιστικά Χρόνια (3ος - 2ος αι. π.Χ.) Hellenistic Period (3rd - 2nd c. B.C.)		Γεωμετρικά Χρόνια (8ος - 7ος αι. π.Χ.) Geometric Period (8th - 7th c. B.C.)
	Πρώιμα Ελληνιστικά Χρόνια (4ος - 3ος αι. π.Χ.) Early Hellenistic Period (4th - 3rd c. B.C.)		Μυσομινωικά ΙΑ Χρόνια (2100 - 1900 π.Χ.) Middle Minoan IA Period (2100 - 1900 B.C.)
	Υστεροκλασικά Χρόνια (β' μισό 4ου αι. π.Χ.) Late Classical Period (2nd half of 4th c. B.C.)		Πρωτομινωικά ΙΙΙ Χρόνια / Μυσομινωικά ΙΑ (2300 - 2100 π.Χ.) Early Minoan III Period / Middle Minoan IA (2300 - 2100 B.C.)
	Αρχαϊκά - Κλασικά Χρόνια (6ος - 5ος αι. π.Χ.) Archaic - Classical Period (6th - 5th c. B.C.)		Πρωτομινωικά Χρόνια (3000 - 2300 π.Χ.) Early Minoan Period (3000 - 2300 B.C.)

Σχ. 2. Κάτοψη της ανασκαφής με σήμανση των διαφόρων χρονολογικών φάσεων. Σήμερα είναι ορατό το τμήμα εντός του κόκκινου περιγράμματος.

ΚΑΤΑΚΗ ΕΥΘΥΜΙΑ

Εικ. 1. Γενική άποψη της ανασκαφής, από δυτικά.

Εικ. 2. Τούρκικες εγχάρακτες πίτες.

Εικ. 3. Ο αμφορέας Π 10523 στο δάπεδο 4 και ο χώρος με το υδραυλικό κονίαμα (δάπεδο 1).

Εικ. 4. Ο αμφορέας Π 10525 στο δάπεδο 2.

Εικ. 5. Λιθόστρωτος χώρος δυτικά του τοίχου 2.

Εικ. 6 α-β. Πήλινα υφαντικά βάρη από την ελληγιστική «οικία».

Εικ. 7. Κλείσιμο εισόδου στον τοίχο 5.

Εικ. 8 α-δ. Χαρακτηριστικά σχήματα αγγείων του 4ου- 3ου αι. π.Χ.

Εικ. 9. Οι λύχννοι Π 10508-10509.

Εικ. 10. Ενσφράγιστες λαβές αμφορέων.

Εικ. 11. Τα ειδώλια Π 10565-10566.

Εικ. 12. Ο αμφορέας Π 10561.

Εικ. 13. Το ιγδίων Π 10510.

Εικ. 14 α-β. Αγγεία γεωμετρικών χρόνων.

Εικ. 15. Το πλακόστρωτο δάπεδο 3.

Εικ. 16. Ο πίθος Π 10527 in situ.

Εικ. 17. Ο ΠΜ τοίχος 9 στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου.

Εικ. 18 α-β. Αγγεία ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ ΙΑ περιόδου.

Εικ. 19. Λίθινα εργαλεία.

ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟ ΚΤΗΡΙΟ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΚΑΛΑΜΙ, ΔΗΜΟΥ ΣΟΥΔΑΣ:

ΝΕΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΣΗ ΕΝΤΟΣ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ ΤΗΣ
ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΠΤΕΡΑΣ – ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

ΤΖΑΝΑΚΑΚΗ ΚΑΤΕΡΙΝΑ

Η σωστική, ανασκαφική έρευνα¹ στη θέση Καλάμι του Δήμου Σούδας ξεκίνησε το Μάρτιο του 2007 και ολοκληρώθηκε τον Αύγουστο του 2008. Ήρθε στο φως μεγάλο τμήμα ενός αρχαίου κτηρίου, που βρίσκεται στα βόρεια της παλαιάς Εθνικής Οδού Χανίων - Ρεθύμνου, στα δυτικά του Φρουρίου Ιτζεδίν και σε υψόμετρο περίπου 44 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, από την οποία απέχει ελάχιστα (εικ. 1). Οικιστικά κατάλοιπα σε αυτήν την περιοχή δεν είχαν αποκαλυφθεί κατά το παρελθόν, επομένως η εγκατάσταση είναι μια νέα αρχαιολογική θέση εντός της επικράτειας της αρχαίας Απτέρας, που βρίσκεται νοτιότερα. Η κάτοψη του κτηρίου (σχ. 1) δεν αποκαλύφθηκε πλήρως, καθώς προχωρά κάτω από το δημοτικό δρόμο στα βόρεια του οικοπέδου, αλλά και προς τα ανατολικά και βορειοδυτικά σε ξένες ιδιοκτησίες. Με βάση τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν, φαίνεται πως θεμελιώθηκε στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια. Ωστόσο, στον ίδιο χώρο, είναι ευδιάκριτα και τα υπολείμματα τοίχων παλαιότερου κτηρίου Κλασικής περιόδου, που είτε εντάχθηκαν στο ελληνιστικό κτήριο, είτε επικώθηκαν για τη δημιουργία υπερκείμενου δαπέδου (σχ. 1, τοίχοι 10 και 11). Η κάτοψη του κτηρίου, που παρουσιάζεται εδώ, ανταποκρίνεται στον τύπο των αγροικών που περιγράφει ο Βιτρούβιος (*De Architectura*, VI). Στη νότια πλευρά, αναπτύσσονται οι γεωργικές εγκαταστάσεις, ενώ βόρεια απλώνονται οι χώροι εστίασης και διαβίωσης, οι οποίες θα πρέπει να διατηρούνται κυρίως κάτω από τον υφιστάμενο, δημοτικό δρόμο.

Στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια η κάτοψη ήταν ενιαία, με μεγάλα, τετράπλευρα δωμάτια και εισόδους. Η ανάπτυξη της έγινε σε τουλάχιστον τρία επίπεδα, εκμεταλλευόμενη την έντονη, φυσική κλίση του εδάφους. Κατά τόπους έγινε χρήση του βράχου για τη διαμόρφωση των τοίχων του κτηρίου (εικ. 2).

Μια σημαντική σε έκταση μετασκευή πραγματοποιήθηκε σε μεταγενέστερη φάση, στην ίδια εποχή, για άγνωστη αιτία. Η υφιστάμενη αρχιτεκτονική δομή ουσιαστικά χωρίστηκε σε δύο ενότητες, την ανατολική και τη δυτική, με κοινό τοίχο τον τοίχο 6. Με την προσθήκη μεσοχωρίσεων (σχ. 1, τοίχοι 3 και 4) διαιρέθηκαν οι μεγάλοι χώροι σε μικρότερα δωμάτια, κάποιοι τοίχοι καταργήθηκαν (τοίχος 11), ενώ πολλά ανοίγματα κλείστηκαν και ανοίχτηκαν άλλα (τοίχος 5). Στις επικώσεις των κομμάτων δαπέδων εντοπίστηκε χαρακτηριστική κεραμική, θραύσματα ανάγλυφων σκύφων, άωτα σκυφίδια²

¹ Οικόπεδο ιδιοκτησίας Σμ. Χαλακατεβάκη - Βεντούρη. Επικεφαλής του εργατοτεχνικού προσωπικού και πολύτιμος βοηθός σε όλα τα θέματα που προέκυψαν στην πορεία της έρευνας ήταν ο αρχιτεχνίτης της Εφορείας Γ. Μπιτσάκης.

² Εντοπίστηκαν αρκετά θραύσματα ανάγλυφων σκύφων τα περισσότερα από τα οποία ανήκουν σε τύπους που παράγονται στα ιωνικά εργαστήρια. Πολλά παραδείγματά τους έχουν βρεθεί στη Δήλο, στη Σάμο και αλλού, πρβ. Laumonier (1977, αρ. 394, 471,

κ.ά., που χρονολογούν κατά προσέγγιση την περίοδο που πραγματοποιήθηκαν αυτές οι μετασκευές στο β' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 3α-β). Σε αυτήν τη φάση η επικοινωνία των δύο τμημάτων μάλλον διακόπηκε και δεν αποκλείεται να δημιουργήθηκε νέα είσοδος κάτω από το άσκαφτο τμήμα στα δυτικά, όπου το κτήριο επεκτάθηκε περαιτέρω, όπως θα φανεί παρακάτω.

Συνολικά ερευνήθηκαν δεκατρείς (13) κλειστοί χώροι ποικίλων διαστάσεων, με δάπεδα κυρίως χωμάτινα, ενώ σε μια περίπτωση αποκαλύφθηκε πλακόστρωτο (Δωμάτιο 8). Τα περισσότερα δωμάτια έφεραν κεραμοσκεπή οροφή που εντοπίστηκε στο εσωτερικό τους, σε ενιαίο στρώμα καταστροφής. Μεταξύ των παραστάδων της εισόδου από το Δωμάτιο 4 προς το 9 εντοπίστηκαν θραύσματα από «οπαία κεραμίδα» (εικ. 4) (Robinson 1946, 49, πίν. 38.6-7). Όλα τα στοιχεία δηλώνουν ότι η καταστροφή αυτή οφείλεται σε ισχυρό σεισμό, που προκάλεσε τα εντυπωσιακά στρώματα καταστροφής, από λίθους και κεραμίδια, που ερευνήθηκαν. Επίσης, παρατηρήθηκε ότι ορισμένοι τοίχοι έχουν μετακινηθεί από την αρχική τους θέση προς τα ΒΔ, πιθανότατα εξαιτίας της σφοδρής δόνησης. Η μετατόπιση αυτή είναι ιδιαίτερα εμφανής στον τοίχο 2 (εικ. 5) και στον τοίχο 18 στα νότια, όπου η ισχυρή τοικοποιία αποτελούμενη από μεγάλους λιθόπλινθους, κατέρρευσε προς την ίδια κατεύθυνση. Ήταν τέτοια η σφοδρότητα του φαινομένου, ώστε αμέσως μετά φερτές επικώσεις, προερχόμενες από το βουνό, κάλυψαν συνολικά την εγκατάσταση, διακόπτοντας οριστικά την κατοίκηση στην περιοχή.

Από τα ευρήματα που βρέθηκαν πάνω στα χωμάτινα δάπεδα, δηλαδή πήλινα αγγεία³ (εικ. 6), χαλκά νομίσματα και αμφορείς, η καταστροφή τοποθετείται στον 1^ο αι. π.Χ. Οι αμφορείς ανήκουν σε ποικίλους τύπους, όπως της Κω και της Κνίδου, ελληνοϊταλικοί ή Lamboglia, Dressel και σε άλλους, που δεν ταυτίζονται με συγκεκριμένο τύπο. Ο αμφορέας τύπου Dressel 1B⁴ από το Δωμάτιο 10 (εικ. 7), διατηρεί το κυρίως σώμα του και μπορεί να χρονολογηθεί γύρω στα 70 π.Χ. (Sciallano & Sibella 1991). Παρέχει, λοιπόν, ένα *terminus post quem* για τη χρονολόγηση της καταστροφής με την οποία ταιριάζουν και δύο ακόμα που βρέθηκαν σε θραύσματα, στο νοτιότερο Δωμάτιο 13. Το ένα παράδειγμα (εικ. 8) προσεγγίζει τον τύπο των υστεροελληνιστικών αμφορέων της Κω με τις διπλές λαβές⁵, του 1^{ου} αι. π.Χ. Ο δεύτερος βρέθηκε σε απόθεση πάνω στο δάπεδο μαζί με πολλά οστά ζώων, καλυμμένος από μεγάλη, ορθογώνια κεραμίδα. Ανήκει στον τύπο των ροδιακών αμφορέων⁶ με τον ψηλό

671, 1973), Τσάκος (2000, πίν. 121α). Άωτα σκυφίδια ή αλατιέρες του τύπου της εικ. 3β έχουν εντοπιστεί στην Αγορά της Αθήνας και χρονολογούνται στο β' τέταρτο του 2^{ου} αι. π.Χ. (Rotroff 1997, 167, αρ. 1745).

³ Ερυθροβαφές πινάκιο της κατηγορίας Eastern Sigillata, βρέθηκε κάτω από το στρώμα καταστροφής του Δωματίου 1 (εικ. 6). Τα πινάκια αυτής της κατηγορίας που είναι γνωστά και ως «περγαμηνά» έχουν μεγάλη κυκλοφορία σε όλο τον αιγαιακό χώρο. Η παραγωγή τους ξεκινά από τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. κάπου στην ανατολική Μεσόγειο και συνεχίζεται έως τον 1^ο αι. μ.Χ. Γενικά για την κατηγορία αυτών των αγγείων βλ.: Παππά (2000, 126-127), Meyza (2000) (με παλαιότερη βιβλιογραφία).

⁴ Μοιάζει με έναν ολόκληρο που βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Νίκαιας, Ν. Γαλλία (Sciallano & Sibella 1991).

⁵ Βλ.: Grace (1979, εικ. 56). Πρβ. επίσης με έναν αμφορέα από την Κνωσό των μέσων του 1^{ου} αι. π.Χ. (Sackett 1992, 178, 180, fig. 7:1).

⁶ Για την τυπολογική εξέλιξη των ροδιακών αμφορέων βλ.: Monachon (2005).

λαιμό και τις γωνιώδεις λαβές, που χρονολογούνται στο β' μισό του 1^{ου} αι. π.Χ. και προς τις τελευταίες δεκαετίες του.

Υπάρχουν ορισμένες ενδιαφέρουσες αναφορές στη σύγχρονη έρευνα για καταστρεπτικούς σεισμούς αυτήν την περίοδο. Στη Γόρτυνα επισημαίνεται σεισμός λίγο μετά το 30 π.Χ. (Di Vita 1979-1980, 435), ενώ ανατολικότερα στην Κύπρο επιβεβαιώνεται από αρχαιολογικά ευρήματα τουλάχιστον ο ένας από τους δύο καταστροφικούς σεισμούς⁷ που έπληξαν το νησί λίγα χρόνια πριν τη στροφή της χιλιετίας. Την ίδια περίπου εποχή φαίνεται πως κατέρρευσε το κτήριο στο Καλάμι. Η υπόθεση της καταστροφής σε προχριστιανικές δεκαετίες ενισχύεται από το γεγονός της απουσίας ιταλικής κεραμικής τύπου *terra sigillata*, που είναι πολύ συνηθισμένο εύρημα στην Απτέρα κατά τον επόμενο αιώνα.

Η ανατολική πλευρά της αγροκίας διατηρούσε ιδιαίτερα ενδιαφέροντα στοιχεία που αποκαλύφθηκαν κατά την έρευνα της πρώιμης φάσης της: σε κοιλότητα του φυσικού βράχου, σφραγισμένη από το δάπεδο του 1^{ου} αι. π.Χ. στο Δωμάτιο 10 (εικ. 9), είχαν αποθεθεί, κάτω από έναν μαρμάρινο βωμίσκο, τμήμα λίθινης λεκανίδας με συμφυή εκροή και λαβή, μια βαθιά, πήλινη, μεγαλύτερη λεκάνη, μικρότερα αγγεία και ειδώλια σε θραύσματα, με θέμα μάλλον ασυνήθιστο για τα δεδομένα της περιοχής. Σε δύο αντίγραφα και σε όμοιο σύμπλεγμα, απεικονίζεται ένθρονη, η Θεά Κυβέλη να αγκαλιάζει τον Άπτη με το δεξί της χέρι, ενώ κρατά τύμπανο στο αριστερό της. Συνοδεύεται από λιοντάρι που βρίσκεται στα αριστερά της. Τα στοιχεία του ευρήματος σχετίζονται με την τέλεση οικιακής λατρείας σε ορισμένο χώρο της αγροκίας που καταργήθηκε για άγνωστη αιτία το 2^ο αι. π.Χ. Παρόμοιοι βωμίσκοι δε, με αυτόν που σφράγιζε τον αποθήτη, απαντώνται στην Αγορά της Αθήνας (Thompson 1993, εικ. 60-61) και συνήθως βρίσκονταν στο κέντρο της αυλής των αρχαίων οικιών, εξυπηρετώντας τις καθημερινές σπονδές προς εξιλέωση ή κατευνασμό των Θεών⁸ που προστάτευαν τον οικο.

Επιχώσεις με τελετουργικό χαρακτήρα αποκαλύφθηκαν και σε άλλα σημεία, οι περισσότερες στη συμβολή τοίχων που καταργήθηκαν ή προστέθηκαν σε φάση με μετασκευές. Στην πρώιμη φάση του κτηρίου (τοίχοι 8 και 13) κάτω από πλάκα, είχε τοποθετηθεί ένα λίθινο, φωλεόσχημο αγγείο της Νεοανακτορικής περιόδου, μαζί με αποτυχημένα προϊόντα κεραμικού (;) εργαστηρίου. Η απόθεση αυτή χρονολογείται στον 3^ο αι. π.Χ., αφού μαζί βρέθηκαν κομμάτια γκριζου μυροδοχείου και κανθάρου. Σε άλλη απόθεση (τοίχοι 3 και 4 στο Δωμάτιο 10) βρέθηκαν πολλές μολυβίδες, χάλκινα καρφιά και άλλα μικροαντικείμενα.

Ο γεωργικός χαρακτήρας της εγκατάστασης φαίνεται πως ήταν διαχρονικός και υφίστατο κατά καιρούς αναδιάρθρωση. Οι μετασκευές του 2^{ου} αι. π.Χ., ανάμεσα στα άλλα, είχαν ως αντικείμενο την κατάργηση μιας σημαντικής, αγροτικής δραστηριότητας που δεν αποκλείεται να σχετιζόταν με

⁷ Ο πρώτος στα ΝΔ της Πάφου το 26 π.Χ. και ο δεύτερος το 15 π.Χ. βλ.: Τμήμα Γεωλογικής Επισκόπησης της Κύπρου στο διαδίκτυο και στην ηλεκτρονική διεύθυνση: www.moa.gov.cy. Βλ. επίσης: Meyza (2000, 344), όπου αναφέρεται καταστρεπτικός σεισμός στην Κύπρο το 13 π.Χ.

⁸ Στα αττικά σπίτια από τον 4^ο αι. π.Χ. και εξής τοποθετείται σε τοίχο της αυλής ένα μαρμάρινο ανάγλυφο που απεικονίζει τη Θεά Κυβέλη.

την ελιά και το λάδι ή το κρασί. Στο Δωμάτιο 11 του ανατολικού τμήματος, εντοπίστηκε αντίβαρο πιεστηρίου του κυπριακού τύπου 3 (εικ. 10), με μεγάλη εγκοπή στη στενή του πλευρά, σε σχήμα ουράς περιστεριού (Χατζησάββας 2008, εικ. 93-94). Βρισκόταν εκεί σε β' χρήση και προέρχεται από πρωιμότερο πιεστήριο. Στο παρακείμενο Δωμάτιο 9, που έχει τη μορφή διαδρόμου στην τελική φάση, αποκαλύφθηκε αγωγός επενδυμένος με υδροκονίαμα, κάτω από το δάπεδο του 1^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 5). Με την ίδια δραστηριότητα συνδέονται πολλά, λίθινα σκεύη, που εντοπίστηκαν σε διαφορετικά σημεία της ανασκαφής, ορισμένα ενσωματωμένα στους τοίχους που προστέθηκαν στο κτήριο κατά την περίοδο των μετασκευών. Ένα βαθύ, κυλινδρικό δοχείο⁹ (εικ. 11) βρέθηκε πεσμένο ανάποδα στο Δωμάτιο 1, ενώ το χωμάτινο δάπεδο του ίδιου χώρου περιείχε καμμένα κουκούτσια ελιάς. Στο Δωμάτιο 2 βρέθηκε ένας ρηχός, λίθινος δίσκος¹⁰ δίπλα σε εστία, από την οποία φαίνεται πως μετακινήθηκε την ώρα του σεισμού (εικ. 12). Μικρή, ορθογώνια δεξαμενή (;) λαξευτή σε ογκόλιθο είχε εντοπιστεί κατά τους πρώτους μήνες της ανασκαφής στα επιφανειακά στρώματα¹¹ (εικ. 13). Με τα δεδομένα που συγκεντρώθηκαν δεν είναι δυνατόν να ερμηνευθεί με βεβαιότητα η χρήση του πιεστηρίου που καταργήθηκε, εάν δηλαδή παρήγαγε λάδι ή κρασί. Θραύσματα από τραπητές¹², μυλόπετρες ή βάρη, δηλαδή σκεύη και εξαρτήματα απαραίτητα για τη σύνθλιψη του ελαιοκάρπου δεν εντοπίστηκαν, αν και αυτά μπορεί να βρίσκονται στο άσκαφτο τμήμα της αρχαίας αγροικίας.

Στη δυτική ενότητα του κτηρίου αποκαλύφθηκε και το σημαντικότερο εύρημα της ανασκαφής: τρία μεγάλα δωμάτια σε παράταξη από N-B συγκροτούσαν έναν Ληνό (σχ. 1, εικ. 14), δηλαδή ένα αρχαίο οινοποιείο, στο οποίο γινόταν παραγωγή και αποθήκευση κρασιού. Η οικοτεχνική αυτή εγκατάσταση, που βρέθηκε σε σχεδόν πλήρη εξάρτηση, αφού μόνο ο δυτικός της τοίχος δεν αποκαλύφθηκε, διέθετε ως κύριο αποθηκευτικό χώρο το Δωμάτιο 1. Το νοτιότερο Δωμάτιο 13 είχε λιγότερο σαφή σχέση με την οινική εγκατάσταση. Οι τρεις χώροι ήταν στεγασμένοι με κεραμίδια και από αυτούς το σταφυλοπιεστήριο (Δωμάτιο 12) με ορθογώνια, επιμήκη κάτοψη, ήταν ο μικρότερος (2,9 x 5 μ. περίπου). Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η χρήση του Ληνού είχε εγκαταλειφθεί πριν την τελική καταστροφή του κτηρίου, το β' μισό του 1^{ου} αι. π.Χ. και για αυτό δε βρέθηκαν στη θέση τους οι πίθοι στο Δωμάτιο 1, παρά μόνο οι λαξευτές υποδοχές τους στο φυσικό βράχο. Μέσα στο ληνό και κάτω από το στρώμα καταστροφής με τα κεραμίδια υπήρχαν διάσπαρτα κομμάτια κέρνου με λύκνο, πώμα και άλλα μικρογραφικά αγγεία.

⁹ Αν και μοιάζει με τους διαχωριστήρες λαδιού στα ελαιοπιεστήρια, το δοχείο του Καλαμιού δε διαθέτει την απαραίτητη οπή στον πυθμένα του ή στο πλάι. Πρβ. λίθινο διαχωριστήρα λαδιού μεγαλύτερου μεγέθους από τη Ρόδο (Χατζησάββας 2008, εικ. 96).

¹⁰ Κάτω από τον πυθμένα του διατηρείται μικρό τμήμα από το συμφυές στέλεχος του.

¹¹ Παρόμοια, αλλά δίκωρη έχει βρεθεί στην κοινότητα Στρογγυλής του Νομού Άρτας και ερμηνεύεται ως δεξαμενή διαχωρισμού λαδιού από τα υπόλοιπα φυτικά υγρά ή και ως υπολήνιο (Ντούζουγλη 2003, 69, εικ. 22, Χατζησάββας 2008, εικ. 108). Βλ. παρακάτω για πιθανότερη ερμηνεία.

¹² Τραπητής έχει βρεθεί στην Απέρα, εντός της οικίας με την περίστυλη αυλή (Νινιού - Κινδελή & Χριστοδουλάκος 2004, 320, πιν. 4α, Χατζησάββας 2008, εικ. 55, 56, 105, 106).

Οι αρχικές δραστηριότητες στο χώρο (εικ. 15) ήταν δύο. Στο μεγαλύτερο πατητήρι στα ΒΑ, που είναι επικρισμένο με δύο στρώσεις υδραυλικού κονιάματος και δε διατηρούνται τα πλευρικά του τοιχώματα, γινόταν η έκθλιψη (Κουράκου - Δραγώνα 2005, 311) των σταφυλιών με τα πόδια. Ο πυθμένας του έχει κλίση προς Δ και από μια μεγάλη λίθινη εκροή - κρουνό το γλεύκος εισέρρεε στο υπολήνιο, τη λαξευτή δεξαμενή σε χαμηλότερη στάθμη. Το υπολήνιο είναι εξ ολοκλήρου επενδυμένο με υδραυλικό κονίαμα και έχει βάθος 1,35 μ. Στη βορειοανατολική γωνία του διαμορφώνεται αναβαθμός, ενώ στη δυτική πλευρά διακρίνεται μια λαξευτή εσοχή, σε υψηλότερη στάθμη. Εξυπηρετούσαν την κάθοδο αλλά και την έξοδο από τη δεξαμενή για τον καθαρισμό της. Στον πυθμένα της υπάρχει η απαραίτητη κοιλότητα, βάθους 0,23 μ. για την καθίζηση των βαρύτερων σωματιδίων που περιέχονταν στο γλεύκος.

Συμπληρωματικά προς το πατητήρι που περιγράψαμε, λειτουργούσε το πιεστήριο που βρέθηκε δίπλα του και ανταποκρίνεται στον τύπο του Κάτωνα με βαρούλκο ή τροχαλία. Από αυτό διατηρείται στη θέση του το λίθινο αντίβαρο (Frankel 1999, 96, fig. 14), με τις εγκοπές εντός των οποίων εφάρμαζαν οι ξύλινες δοκοί (εικ. 16). Στον απέναντι τοίχο, στα ανατολικά, υπάρχει εντοιχισμένη, λαξευτή υποδοχή¹³ (εικ. 15), εντός της οποίας αγκιστρωνόταν η οριζόντια, ξύλινη δοκός του πιεστηρίου που ενεργούσε ως μοχλός και η οποία θα είχε μήκος περίπου 4,65 μ. Στο μικρότερο υπολήνιο πρέπει να υποθέσουμε ότι εισέρχονταν τα υγρά από την εκπίεση των στεμφύλων, η οποία θα γινόταν σε χαμηλή βάση στη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου, που όμως δε διατηρήθηκε. Από το ίχνος του κονιάματος εκεί αποκαθίστανται οι διαστάσεις της σε ύψος όχι μεγαλύτερο από τα 0,2 μ.

Μέσα στα υπολήνια εντοπίστηκαν, μαζί με κεραμίδες, κομμάτια κονιάματος και πέτρες και λίγα πήλινα αγγεία. Αν και δεν έχει ολοκληρωθεί προς το παρόν η συντήρηση, τα δεδομένα μας οδηγούν σε μια διακοπή της χρήσης της οινικής εγκατάστασης στο τέλος του 2^{ου} αι. π.Χ.

Στον ίδιο χώρο βρέθηκαν, στο βόρειο και νότιο τοίχο του Δωματίου, ακόμα δύο κατασκευές από τις οποίες διατηρούνται μόνο οι στρώσεις του υδροκονιάματος χωρίς πλευρικά τοιχώματα. Σύμφωνα με τις περιγραφές ενός αρχαίου οργανωμένου οινοποιείου (Κουράκου - Δραγώνα 2005, 308-311), μέσα στο σταφυλοπιεστήριο, θα πρέπει να αναζητηθεί και ένας χώρος απόθεσης των σταφυλιών εν αναμονή της έκθλιψης ή εκπίεσής τους, το ονομαζόμενο *σταφυλοβολείου*, που συνήθως είχε τη μορφή δεξαμενών ή φορητών δοχείων¹⁴.

Οινικές εγκαταστάσεις, οικοτεχνικού χαρακτήρα αυτής της περιόδου στην Κρήτη δεν είναι συχνές. Στην πόλη των Χανίων (αρχαία Κυδωνία) έχουν αποκαλυφθεί τα υπολείμματα μιας ανάλογης εγκατάστασης, διαταραγμένης από υστερότερες επεμβάσεις (Μαρκουλάκη 1998, 863, πίν. 380α). Στην Κνωσό (Carrington - Smith 1994) επίσης έχει βρεθεί ληνός που χρονολογείται στην

¹³ Δεν αποκλείεται η λίθινη δεξαμενή (εικ. 13), που εντοπίστηκε στα επιφανειακά στρώματα της ανασκαφής, να είχε την ίδια λειτουργία, στο παλαιότερο πιεστήριο που καταργήθηκε.

¹⁴ Αναφέρεται ως μια πιθανή εξήγηση, καθώς οι επιστρώσεις αυτές έχουν περιορισμένη έκταση, το δάπεδό τους έχει κλίση προς το μέσον του Δωματίου και δεν μπορούν να ερμηνευθούν διαφορετικά.

όψιμη Ελληνιστική περίοδο. Παρόμοια στοιχεία έχουν έρθει στο φως και στις αρχαίες ελληνικές αποικίες του Εύξεινου Πόντου, στο Μυρμήκειο και στη Χερσόνησο (Brun 2004, 118-123). Τις επόμενες περιόδους βέβαια, ως την ύστερη αρχαιότητα, πολλαπλασιάζονται τα παραδείγματα με τους ληνούς, που είτε εντάσσονται σε αγροικίες ή είναι υπαίθριοι και εντοπίζονται σε μεγάλο αριθμό στην Κρήτη (Γιαπιτισόγλου & Μοσχόβη 2002), στη Γαύδο (Δροσινού 2006) και σε άλλες περιοχές της χώρας, όπως στη Δήλο (Bruneau & Fraisse 1981) και στην Αχαΐα (Πετρόπουλος 2001).

Η εγκατάλειψη της παραγωγής κρασιού στην αγροικία του Καλαμιού, πριν την τελική καταστροφή της στον 1^ο αι. π.Χ. μπορεί να οφείλεται σε εκούσια μεταβολή από τις αγροτικές καλλιέργειες σε άλλης μορφής δραστηριότητες. Στο παρακείμενο δωμάτιο 4, που είναι μεγάλος, ημιυπαίθριος χώρος, βρέθηκαν πάνω στο δάπεδο διάσπαρτοι, μολύβδινοι κρίκοι σε κυκλική διάταξη (εικ. 17), με ελαφρόπετρες και όστρεα. Ίσως χρησιμοποιούνταν ως βάρη σε δίχτυα αλιείας, τα οποία άπλωναν σε αυτόν τον ευρύ χώρο (Robinson 1941, 308, αρ. 1346-1347). Οι ένοικοι, λοιπόν, της αγροικίας είναι πιθανόν στο τέλος του 2^{ου} αι. π.Χ. να στράφηκαν προς την αλιεία. Η μεταβολή αυτή στην οικονομία του οίκου, για άγνωστη αιτία, μπορεί να επέβαλε και τις πολλές μετασκευές που παρατηρήθηκαν στην κάτοψη του κτηρίου.

Το νοτιότερο δωμάτιο της ανασκαφής, το Δωμάτιο 13 (εικ. 18) θα πρέπει να είχε επίσης αποθηκευτική χρήση, όμως η σχέση του με το Ληνό δεν είναι ξεκάθαρη. Ο χώρος είναι σχεδόν υπόσκαφος, βυθισμένος μέσα στο φυσικό έδαφος. Η τοικοδομία του διατηρείται σε εντυπωσιακό ύψος (περίπου 3 μ. στα ΝΑ). Επικοινωνεί μέσω στενής εισόδου στα ΒΔ με το Ληνό, όμως εκεί βρίσκεται το αντίβαρο του πιεστηρίου που περιγράφηκε. Στην όψη του ανατολικού τοίχου του Δωματίου 13 είναι εμφανείς δύο κατασκευαστικές φάσεις, ενώ μοιάζει να προστέθηκαν εξ ολοκλήρου οι τοίχοι (18 και 20) στη νοτιοδυτική γωνία. Για την κατασκευή τους κόπηκε ο φυσικός βράχος σε σχήμα Π και σε μεγάλο βάθος (περίπου 2,8 μ). Πάνω από το χωμάτινο δάπεδο αυτού του χώρου, περιμετρικά των τεσσάρων τοίχων του, υπάρχει θρανίο. Πρόκειται για πρόχειρη κατασκευή, κατά τόπους από μια σειρά πέτρες, και κυρίως κεραμίδες! Στο χτίσιμό της έχουν ενσωματωθεί σπασμένοι αμφορείς, λίθινα κατεργασμένα θραύσματα, ακόμα και κομμάτια χάλκινων σκευών. Σε ορισμένα σημεία το θρανίο μοιάζει να πατά πάνω σε πρωιμότερο στρώμα καταστροφής από κεραμίδες. Στο βορειοδυτικό άκρο του είχε τοποθετηθεί η κάτω γνάθος από μεγάλο ζώο (κοίρος;), γεγονός που υποδηλώνει και εδώ εγκαίριο θεμελίωσης. Δύο ακόμα οξύρυγχες γνάθοι βρέθηκαν βαθύτερα κάτω από το δάπεδο, επίσης σε τελετουργική απόθεση. Στον ίδιο χώρο εντοπίστηκαν και τα υπολείμματα του πρωιμότερου τοίχου 21.

Η συνήρηση του υλικού στο μέλλον και η βαθύτερη ανάλυση των παραμέτρων του ευρήματος μπορεί να οδηγήσει στη μεταβολή ορισμένων από τις ερμηνείες που παρατέθηκαν. Παραμένει, ωστόσο, η μεγάλη σημασία του, καθώς για πρώτη φορά παρέχονται τόσο σύνθετες πληροφορίες για τη ζωή και την οικονομία του οίκου κατά την Ελληνιστική περίοδο στην επικράτεια της αρχαίας Αιττίας, αλλά και στη δυτική Κρήτη γενικά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γιαπιτσόγλου, Κ. & Μοσχόβη, Γ., 2002. Λαξευτά Πατητήρια στην Κρήτη: μια τυπολογική και τοπογραφική προσέγγιση. Στο: Κ. Μυλοποταμιτάκη (επιμ.), *Οίνος Παλαιός Ηδύποτος. Το κρημικό κρασί από τα προϊστορικά ως τα νεότερα χρόνια*. Κούναβοι «Ν. Καζαντζάκης», 24-26 Απριλίου 1988. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Κρήτης, 1. Ηράκλειο: ΥΠ.ΠΟ., σ. 169-187.
- Δροσινού, Π., 2006. Γαύδος. Στο: Μ. Ανδρεαδάκη - Βλαζάκη & Β. Νινιού - Κινδελή (επιμ.), *Αρχαίοι Τόποι και Μνημεία. Νομός Χανίων*. Χανιά: ΤΕΕ/Τμήμα Δυτικής Κρήτης & ΚΕ' Ε.Π.Κ.Α.
- Κουράκου - Δραγώνα, Στ., 2005. Οινολογική ματιά στην εκκύμωση σταφυλιών ανά τους αιώνες. Στο: Γ. Πίκουλας (επιμ.), *Οίνου ιστορώ IV. Θλιπτήρια και πιεστήρια. Από τους Ληνοί στα προβιομηχανικά τυπουρομάγγανα*. Αθήνα, σ. 273-326.
- Μαρκουλάκη, Στ., 1998. Ανασκαφικές εργασίες στα Χανιά (οικόπεδο Μαυριγιαννάκη). *ΑΔ*, 53, Χρονικά Β'3, σ. 862-864.
- Νινιού - Κινδελή, Β. & Χριστοδουλάκος, Γ., 2004. Ρωμαϊκή Απτέρα - Μια πρώτη προσέγγιση. Στο: Α. Di Vita, Μ. Livadioti & ΙΙ. Simiakaki (επιμ.), *Creta Romana e Protobizantina: Atti del Convegno Internazionale*, τόμ. Ι. Iraklion, 23-30 Settembre 2000. Scuola Archeologica Italiana di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente. Padova: Bottega d' Erasmo, Aldo Ausilio Editore, σ. 313-334.
- Ντούζουγλη, Α., 2003. Εγκατάστασεις ελαιοτριβείου αγροικίας ρωμαϊκών χρόνων στις ακτές του Αμβρακικού κόλπου. Στο: *Η ελιά και το λάδι στον χώρο και το χρόνο*. Πρακτικά Συμποσίου. Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερευνής της Ελληνικής Λαογραφίας, 20. Αθήνα, σ. 65-72.
- Παππά, Β., 2000. Ερυθροβαφής κεραμική από την Αμοργό. *Α' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*. Ιωάννινα, Δεκέμβριος 1986. Πρακτικά Συνεδρίου. 2^η έκδοση. Ρόδος: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Δωδεκανήσου, σ. 125-134.
- Πετρόπουλος, Μ., 2001. Οι ρωμαϊκοί ληνοί της Πάτρας. Στο: Γ. Πίκουλας (επιμ.), *Οίνου ιστορώ. Αμπελοοικονομική ιστορία και αρχαιολογία της ΒΔ Πελοποννήσου*. Αθήνα, σ. 37-51.
- Τμήμα Γεωλογικής Επισκόπησης της Κύπρου. *Σεισμοί - Ιστορικοί Σεισμοί*. Στο: www.moa.gov.cy/moa/gsd/gsd.nsf [επίσκεψη στις 16/10/2009].
- Τσάκος, Κ., 2000. Τέσσερα κλειστά σύνολα από τη Σάμο. *Α' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*. Ιωάννινα, Δεκέμβριος 1986. Πρακτικά Συνεδρίου. 2^η έκδοση. Ρόδος: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Δωδεκανήσου, σ. 119-122.
- Χατζησάββας, Σ., 2008. *Η Ελιά και το Λάδι στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο*. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.

- Brun, J-P., 2004. *Archéologie du vin et l' huile. De la Préhistoire à l'époque hellénistique*. Paris: Editions Errance.
- Bruneau, P. & Fraisse, P., 1981. Un pressoir à vin à Delos. *BCH*, 105, σ. 125-153.
- Carrington – Smith, J., 1994. A late Hellenistic wine press at Knossos. *BSA*, 89, σ. 359-376.
- Di Vita, A., 1979-1980. I terremoti a Gortina in eta Romana e Protobizantina. *ASAtene*, 57-58, σ. 435.
- Frankel, R., 1999. *Wine and Oil production in Antiquity in Israel and other Mediterranean Countries*. Sheffield: Sheffield University Press.
- Grace, V.R., 1979. *Amphoras and the Ancient Wine Trade*. Agora Picture Book 6. Princeton, New Jersey: Princeton Academic Press.
- Laumonier, A., 1977. *La ceramique hellénistique à reliefs, τόμ. I: Ateliers "ioniens"*. Délos XXXI. Paris: De Boccard.
- Meyza, H., 2000. Early eastern sigillata A from Paphos, Cyprus. *Ε' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική. Χρονολογικά προβλήματα, κλειστά σύνολα – εργαστήρια*. Χανιά, Απρίλιος 1997. Πρακτικά Συνεδρίου. Αθήνα: Τ.Α.Π.Α., σ. 237-244.
- Monachov, S.Ju., 2005. Rhodian Amphoras: Developments in form and measurements. Στο: V.F. Stolba & L. Hannestad (επιμ.), *Chronologies of the Black Sea Area in the Period c. 400-100 BC*. Black Sea Studies 3. Aarhus: Aarhus University Press, σ.69-95.
- Robinson, D.M., 1946. *Domestic and public architecture*. Excavations at Olynthus XII. Baltimore: MD Johns Hopkins Press.
- Robinson, D.M., 1941. *Metal and minor miscellaneous finds*. Excavations at Olynthus X. Baltimore: MD Johns Hopkins Press.
- Rotroff, S., 1997. *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*. The Athenian Agora XXIX. Princeton: Princeton Academic Press.
- Sciallano, M. & Sibella, P., 1991. *Amphores: comment les identifier*. Aix-en-Provence: Edisud.
- Sackett, L.H., 1992. Roman pottery, amphorae and sigillata stamps. Στο: L.H. Sackett (επιμ.), *Knossos from Greek City to Roman Colony: Excavations at the Unexplored Mansion*, II. *BSA Supplementary Volume 21*. London: Thames & Hudson, σ. 147-256.
- Thompson, D.B., 1993. *The Athenian Agora. An ancient shopping center*. Agora Picture Book 12. Princeton, New Jersey: Princeton Academic Press.

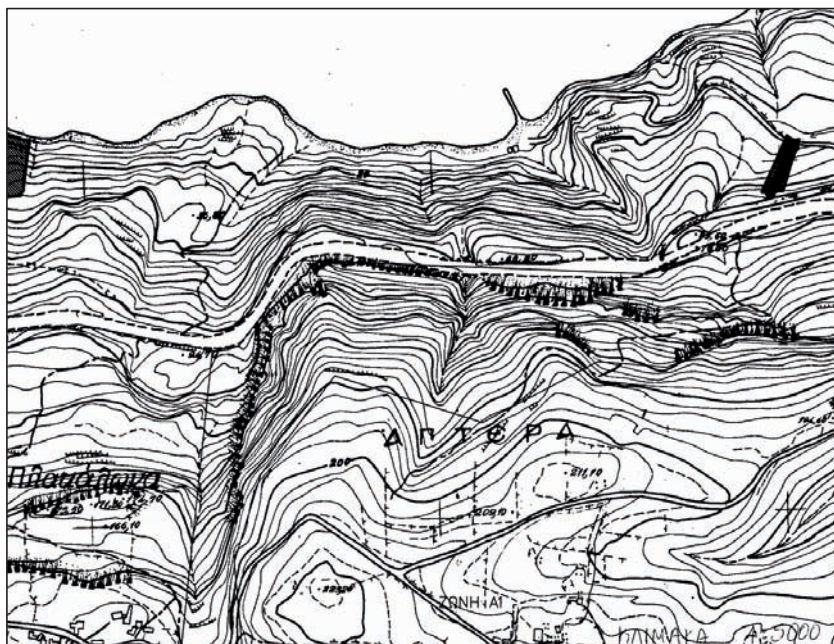
HELLENISTIC HOUSE IN KALAMI OF SOUDA - A NEW
ARCHAEOLOGICAL SITE WITHIN THE TERRITORY OF ANCIENT APTERA

TZANAKAKI KATERINA

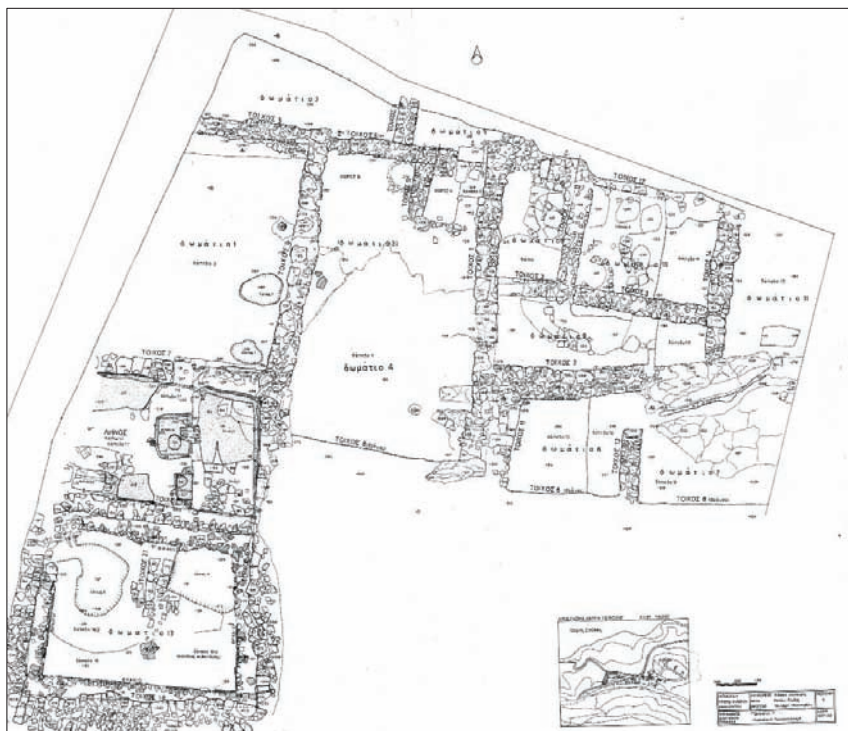
In Kalami, near ancient Aptera, remains of a Hellenistic house have been excavated by the 25th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities during 2007-2008. The settlement follows the slope of a hill that is about 44 m above the sea level. Parts of the ancient *agroikia* remain unexplored below the level of a public road in the north of the excavated area. The *agroikia* was occupied from the beginning of the Hellenistic period. A big reform of its design was executed within the 2nd century BC when the former, big rooms were divided in smaller ones with the addition of several new walls. The house was destroyed by a major, natural disaster, possibly an earthquake that happened sometime in the second half of the 1st century BC. Nothing was later built on top of it and the area seems completely abandoned after that event. Most of the thirteen rooms that were revealed, had simple floors and were roofed by tiles. Many bronze coins, clay vessels and amphoras of various types, lead and bronze objects were collected and are dated to the second half of the 1st century BC.

From the first period of the establishment it is important to mention the clay figurines of Cybele and Attis that were found in a pit under the clay floor of the latest period. Their presence suggests the existence of a domestic shrine inside the house probably destroyed or abandoned for unknown cause at the end of the 2nd century BC. The most notable find of the excavation was a wine press, in function only during the early period of the house. It has close resemblance in layout and features to the wine presses from Mermeki and Olbia in the Black Sea. Also worth noting is a big room at the south edge of the excavated area, dug deep into the soil ground, probably a storage room.

Εικ. 1. Τοπογραφικό με τη θέση της ανασκαφής στα ΒΑ της Αιπτέρας.

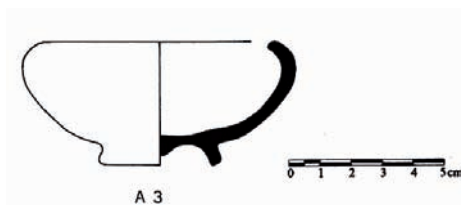
Σχ. 1. Κάτοψη της αγροικίας.

Εικ. 2. Αποψη της οικίας από ΒΔ.

Εικ. 3α. Δωμάτιο 10. Θραύσμα ανάγλυφου σκύφου (Π 83) των μέσων του 2^{ου} αι. π.Χ., στην επίκλιση του δαπέδου του 1^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 3β. Δωμάτιο 1. Άωτο σκυφίδιο (A 3), β' τέταρτο 2^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 4. Οπαία κεραμίδα.

Εικ. 6. Δωμάτιο 1. Πινάκιο τύπου Eastern Sigillata, 1^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 5. Μετατόπιση του τοίχου 2 προς ΒΔ.

Εικ. 7. Δωμάτιο 10. Ο αμφορέας τύπου Dressel 1b, στο στρώμα καταστροφής.

Εικ. 8. Δωμάτιο 13. Θραύσματα αμφορέα.

Εικ. 9. Δωμάτιο 10. Αποθέτες κάτω από το χωμάτινο δάπεδο του 1^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 10. Δωμάτιο 11. Αντίβαρο πιεστηρίου σε β' χρήση.

Εικ. 11. Δωμάτιο 1. Λίθινο δοχείο.

Εικ. 12. Δωμάτιο 2. Λίθινος δίσκος.

Εικ. 13. Λίθινη δεξαμενή ή υποδοχή για δοκό πιεστηρίου.

Εικ. 16. Δωμάτιο 12. Αντίβαρο πιεστηρίου.

Εικ. 14. Το δυτικό τμήμα από Β.

Εικ. 17. Δωμάτιο 4. Μολύβδινα αντικείμενα πάνω στο δάπεδο.

Εικ. 15. Δωμάτιο 12. Ο Ληγός από Δ.

Εικ. 18. Δωμάτιο 13 από Δ. Περιμετρικό θρανίο και ο πρωιμότερος τοίχος 21.

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΙΣΑΜΟΣ

ΣΩΣΤΙΚΗ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΟΙΚΟΠΕΔΟ

ΒΕΡΓΕΡΑΚΗ – ΜΑΛΕΦΑΚΗ – ΠΑΠΑΣΤΑΜΑΤΑΚΗ

ΦΑΝΤΑΚΗΣ ΓΙΑΝΝΗΣ

Η σωστική ανασκαφή που αρχικά διεξήγαγε η ΚΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων το φθινόπωρο του 2007 στο οικοπέδο ιδιοκτησίας Βεργεράκη Αγγελικής και Λευτέρη, Μαλεφάκη Ελπίδας και Παπασταματάκη Αρτέμη, στα ανατολικά του παλαιού σχεδίου πόλεως Κισάμου, στη θέση *Καμάρα* (Ο.Τ. Γ308), έφερε στο φως ένα ακόμα μικρό μέρος του παλαιοχριστιανικού νεκροταφείου της πόλης. Μετά τη διαπίστωση αυτή, τη συνέχιση της ανασκαφής ανέλαβε η 28^η Εφορεία Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων¹. Τμήματα του νεκροταφείου, μαζί με ίχνη της ύστερης Ρωμαϊκής περιόδου, έχουν εντοπιστεί στην ευρύτερη περιοχή των ανατολικών ορίων της πόλης, ήδη από παλαιότερες σωστικές ανασκαφές στο οικοπέδο Παπασταματάκη Η. (60 μ. Ν-ΝΑ), στο οικοπέδο Κουτσουνάκη Ν. (60 μ. Ν), στο οικοπέδο Βεργεράκη Ι. (70 μ. ΝΑ) και στο οικοπέδο Ραϊσάκη Γ. (120 μ. Δ), όπου και διεξήχθη συστηματικότερη έρευνα από τον αρχαιολόγο Ν. Διαμαντή, αποτέλεσμα της οποίας ήταν ο εντοπισμός τουλάχιστον 44 τάφων² (εικ. 1). Η ύπαρξη παλαιοχριστιανικού νεκροταφείου στην περιοχή ήταν αναμενόμενη πολύ πριν αρχίσουν οι παραπάνω ανασκαφές, αφού ένα μεγάλο μέρος των δημοσιευμένων, επιτύμβιων επιγραφών της Κισάμου προέρχονται γενικά από την ευρύτερη ανατολική περιοχή της πόλης (Διαμαντής 2004, 383).

Στην παρούσα ανασκαφή αποκαλύφθηκαν συνολικά έξι τάφοι στο νότιο-νοτιοανατολικό όριο του οικοπέδου με κατεύθυνση Α-Δ, ενώ εντοπίστηκαν και ίχνη δωματίου επί του νοτιοδυτικού άκρου του, καθώς και ίχνη μικρού κλιβάνου σε απόσταση περίπου 3 μ. ΒΔ των τάφων και 2 μ. Α του δωματίου (εικ. 2). Δυστυχώς, η αλλαγή της ιδιοκτησίας δεν επέτρεψε την επέκταση της έρευνας δυτικότερα.

ΔΥΤΙΚΟ ΤΜΗΜΑ - ΙΧΝΗ ΚΤΙΣΜΑΤΟΣ

Στο νοτιοδυτικό άκρο του οικοπέδου, εντοπίστηκαν ίχνη τοίχων δύο τουλάχιστον οικοδομικών φάσεων. Στην πρώτη οικοδομική φάση ανήκει ο τοίχος που στο εξής θα ονομάζεται Τοίχος Ι. Έχει κατεύθυνση Β-Ν, μήκος 6,5 μ. περίπου και πάχος 0,65 μ., ενώ στο μέσον του εφάπτεται εγκάρσιος τοίχος (στο εξής Τοίχος ΙΙ) με κατεύθυνση Α-Δ, η έρευνα του οποίου δεν ολοκληρώθηκε λόγω αλλαγής ιδιοκτησιακού καθεστώτος. Η κατασκευή τους συνίσταται σε ελαφρά δουλεμένες πέτρες, μεσαίου μεγέθους και κόμμα για συνδετικό υλικό (σχ. 1). Δυτικά του τοίχου και έως το όριο της ιδιοκτησίας

¹ Η ανασκαφή διεξήχθη υπό την εποπτεία του υπογράφοντα και με εργατικό προσωπικό που αποτελούνταν από τους: Περράκη Μανώλη, Περράκη Γιώργο, Γρυμπαουλάκη Νίκο, που μισθοδοτούνταν από τους ιδιοκτήτες.

² Για την ανασκαφή του οικοπέδου Ραϊσάκη βλ. επίσης: Διαμαντής (1998, 313-330 και 2004, 383).

φαίνεται ότι υπήρχε ένα ακόμα δωμάτιο. Τόσο από τον τρόπο δόμησης των Τοίχων I και II, όσο και λόγω του εντοπισμού 5 μικρών, αδιάγνωστων νομισμάτων ύστερης Ρωμαϊκής περιόδου στο σημείο αυτό, συμπεραίνεται ότι πρόκειται για θέση ανάλογης χρονολόγησης. Παράλληλα, το σημείο καλυπτόταν από στρώμα καταστροφής, αποτελούμενο από άφθονες κεραμίδες, ανάμεσα στις οποίες συλλέχθηκαν και 3 σιδερένια καρφιά, που προφανώς στήριζαν ξυλόπικτη κεραμοσκεπή. Στη βόρεια άκρη του Τοίχου I εντοπίστηκε βάση μεγάλου αγγείου, πιθανότατα πίθου (εικ. 3), καταπλακωμένου από στρώμα καταστροφής, ενώ κοντά σε αυτό βρέθηκαν ένα νόμισμα του Αρκαδίου, ένα αδιάγνωστο, πιθανώς 3^{ου} αι. μ.Χ., ένα του 4^{ου} αι. μ.Χ. (δυναστείας Μεγάλου Κωνσταντίνου), καθώς και ένα βενετσιάνικο τορνέζιο (εικ. 4α-β-7α-β). Στην περίπτωση αυτή το βενετσιάνικο νόμισμα εντοπίστηκε σε κατώτερο στρώμα από τα υπόλοιπα, γεγονός που δηλώνει τη διατάραξη του χώρου. Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί και η ανακάλυψη χάλκινης μηλωτρίδας (εικ. 8), μήκους 0,118 μ., με ανάγλυφη, γραμμική διακόσμηση, η οποία χρονολογείται μεταξύ 4^{ου} και 7^{ου} αι. μ.Χ., σύμφωνα με ανάλογο αντικείμενο που βρέθηκε στην Κόρινθο (Καμπάνης & Σκαρμούτσου 2002, 90, αρ. 50-51, Davidson 1952, 184, αρ. 1323, πίν. 82). Στη δεύτερη οικοδομική φάση, το κτίσμα επεκτείνεται προς τα ανατολικά με την προσθήκη τοίχου μήκους 4 μ. και πάχους 0,70 μ. (στο εξής Τοίχος III), από τη νότια πλευρά καθώς και από την ανατολική αντιστοιχού τοίχου μήκους 6 μ. (στο εξής Τοίχος IV). Στη βόρεια πλευρά φαίνεται ότι προστέθηκε επίσης τοίχος (στο εξής Τοίχος V), ώστε να δημιουργηθεί κλειστός χώρος με άνοιγμα επί του ανατολικού Τοίχου IV. Η λιθοδομή των Τοίχων III, IV και V αποτελείται από μεγάλες, ακατέργαστες, ποταμίσιες κροκάλες με χώμα για συνδετικό υλικό, ενώ στο άνοιγμα δε διακρίνονται ίχνη παραστάδων ή κατωφλιού.

Ανατολικά του Τοίχου IV, και πολύ κοντά σε αυτόν, εντοπίστηκε εικοσανούμιο του δευτέρου έτους της βασιλείας του Ηρακλείου (610 - 641) (εικ. 9α-β), ενώ στην ίδια θέση αποκαλύφθηκε χάλκινο, τριποδικό θυμιατό, ημισφαιρικού σχήματος, με ύψος 0,06 μ. και διάμετρο 0,076 μ. (εικ. 10α-γ). Φέρει διακόσμηση στην κοιλιά, αποτελούμενη από απλές, γραμμικές εγχαράξεις σε δύο ζώνες, ενώ διαθέτει και τρία σημεία ανάρτησης, κάθε ένα από τα οποία έχει σχήμα σχεδόν τετράγωνο με την άνω πλευρά να απολήγει σε τρεις ακμές, ενώ στο μέσον της βρίσκεται η οπή για την αλυσίδα. Στη συγκεκριμένη περίπτωση διασώζεται και η αλυσίδα ανάρτησης, καθώς και η λαβή. Το θυμιατό παρουσιάζει ομοιότητες με αυτό που ανακαλύφθηκε στη βασιλική της Ελεύθερας και χρονολογείται στον 6^ο - 7^ο αι. μ.Χ. (Θέμελης 2004α, 59-60, εικ. 79α-β). Σε μια ακόμα περίπτωση, το θυμιατό που βρέθηκε στην κοιμητηριακή βασιλική του Δίου, αν και παρόμοιου σχήματος, είχε πόδια σε σχήμα δελφινιού (Μέντζιος 1992, 240). Μισό μέτρο ανατολικότερα, βρέθηκε χάλκινο νόμισμα (φόλλις) (εικ. 11α-β) των πρώτων χρόνων της βασιλείας του Κωνσταντος Β' (641 - 668) (Grierson 1992, 442).

ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΤΜΗΜΑ - ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΑΦΩΝ

Ανατολικά του Τοίχου IV (σχ. 2) και σε απόσταση περίπου 4,5 μ., στη νοτιοανατολική άκρη της ιδιοκτησίας, εντοπίστηκαν δύο σειρές τάφων, συνολικά 6, οι οποίοι στο εξής θα καλούνται ΤΦ₁, ΤΦ₂, ΤΦ₃, ΤΦ₄, ΤΦ₅ και ΤΦ₆.

Από αυτούς οι δύο μόνο ήταν ακέραιοι (οι ΤΦ₁ και ΤΦ₄), ενώ από τους υπόλοιπους απουσίαζαν οι καλυπτήριες πλάκες (εικ. 12). Παράλληλα, ο ένας (ΤΦ₆) καλυπτόταν κατά το ένα τρίτο από ασβεστολιθική πλάκα, ελαφρά κατεργασμένη.

Πρόκειται για κιβωτιόσχημους τάφους, εφραπτόμενους μεταξύ τους, σχηματισμένους με μεγάλες, κάθετα τοποθετημένες, πλάκες, συνήθως τρεις τον αριθμό για κάθε μία από τις κατά μήκος πλευρές, ενώ σε αρκετά σημεία έχουν χρησιμοποιηθεί ακατέργαστες κροκάλες, πληθώρα των οποίων υπάρχει στο χώρο. Σε άλλα πάλι σημεία εντοπίζεται πρόχειρη λιθοδομή ως συμπλήρωμα. Οι τάφοι καλύπτονταν με τρεις ή τέσσερις ελαφρά κατεργασμένες, ασβεστολιθικές πλάκες και ολοκληρώνονταν με παχύ στρώμα ισχυρού κονιάματος, όπως διαπιστώνεται από τους διατηρημένους ΤΦ₁ και ΤΦ₄. Οι εσωτερικές διαστάσεις τους σε μήκος κυμαίνονται από 1,95 μ. (ΤΦ₁) έως 1,60-1,65 μ. (ΤΦ₅ και ΤΦ₆), ενώ σε πλάτος από 0,50-0,40 μ. Το βάθος κάτω από τις καλυπτήριες πλάκες έφτανε τα 30 με 35 εκ., ενώ το δάπεδο αποτελούνταν από χώμα. Μόνο στην περίπτωση του ΤΦ₆ το δάπεδο αποτελούνταν από δύο μεγάλες κεραμίδες, τοποθετημένες κατά μήκος (εικ. 13-14). Οι σωζόμενοι τάφοι δε διατήρησαν κανενός είδους πρόσθετη διακοσμητική κατασκευή, όπως βοτσαλωτή επιφάνεια ή προεξέχουσα κόγχη σαν και αυτούς του οικοπέδου Ραϊσιάκη (Διαμαντής 2004, 388-392) ή του οικοπέδου Παπασταματάκη. Επιπροσθέτως, δεν εντοπίστηκε καμία επιτύμβια επιγραφή. Η έως τώρα περιγραφή παραπέμπει στα ταφικά μνημεία *τύπου* 3, που εντοπίστηκαν και στο οικόπεδο Ραϊσιάκη (Διαμαντής 2004, 392) και χρονολογούνται στον 5^ο - 7^ο αι. μ.Χ.

Οι ακέραιοι Τάφοι 1 και 4, που διανοίχτηκαν, περιείχαν από έναν ακτέριστο νεκρό με το σκελετό καθενός σε ύπια θέση. Τα οστά βρέθηκαν καλυμμένα με χώμα, το οποίο εισήλθε από τα πλάγια κενά μεταξύ των πλακών. Οι ΤΦ 2 και 3 δεν περιείχαν σκελετούς, εκτός από ελάχιστα οστάρια, γεγονός που δεικνύει ότι, μετά την ανακομιδή των λειψάνων, δεν ξαναχρησιμοποιήθηκαν. Οι ΤΦ 5 και 6, παρόλο που οι καλυπτήριες πλάκες τους είχαν αφαιρεθεί, περιείχαν υπολείμματα σκελετών καλυμμένων με χώμα. Το μόνο αντικείμενο που αποκαλύφθηκε κατά την έρευνα, εντός του ΤΦ 2, είναι ένα δακτυλίδι χωρίς σφενδόνη ή άλλη διακόσμηση, κατασκευασμένο από απλό, λεπτό, κάλκινο σύρμα, πάνω στο οποίο ανιχνεύθηκαν ίχνη επιχρύσωσης (εικ. 15). Στον περιβάλλοντα χώρο συλλέχθηκαν άγκιστρο αδρακτιού μαζί με σφονδύλι (εικ. 16-17α-β), παράλληλα των οποίων έχουν εντοπιστεί στην Κόρινθο (Davidson 1952, 131, 173, αρ. 1223-28, πίν. 53, 78, σκ. 57, 62, 63) και χρονολογούνται στον 5^ο-7^ο αι. μ.Χ. Ένα ακόμα μικροαντικείμενο από τον ίδιο χώρο είναι και μια οστέινη περόνη, μήκους 0,067 μ., η ορθογώνια κεφαλή της οποίας φέρει γραμμική διακόσμηση (εικ. 18). Η νομισματική που αποκαλύφθηκε στη θέση αυτή επίσης αποδίδεται κυρίως στον 4^ο - αρχές 5^{ου} αι. μ.Χ., ενώ διαπιστώνεται και δείγμα του 3^{ου} αι. μ.Χ. (εικ. 19α-β-20α-β).

Εδώ θα πρέπει να τονιστεί ότι οι παραπάνω τάφοι κατασκευάστηκαν πάνω σε καθαρό χώμα, χωρίς να εντοπίζονται παλαιότερα ίχνη κάτω από αυτούς. Παράλληλα, βρίσκεται υπό έρευνα η όποια πιθανή σχέση του δωματίου με τους παρακείμενους τάφους.

Ο ανασκαμμένος χώρος ολοκληρώνεται με τον εντοπισμό μικρού, απιόσχημου κλιβάνου, διαστάσεων 1,3 x 0,82 μ., σε απόσταση 3,5 μ. ΒΔ του

ΤΦ 6. Αυτός σχηματίζεται από μικρές πέτρες, ενώ χρησιμοποιούνται και οι ήδη υπάρχοντες ογκόλιθοι για την ολοκλήρωσή του (εικ. 21). Ακριβώς δίπλα του και επί της ανατολικής πλευράς του διακρίνεται ίχνος εστίας, αποτελούμενης από μεγάλο αγγείο με χτενιστή διακόσμηση και πλησίον αυτής εντοπίζεται ένας σημαντικός αριθμός από μεγάλες κεραμίδες. Από τον τρόπο τοποθέτησής τους, όσο και από την έλλειψη ίχνους τοιχοποιίας, φαίνεται ότι ήταν απλώς τοποθετημένες εκεί. Διάσπαρτα στο σημείο ανιχνεύθηκαν αρκετά μεταλλικά ελάσματα, καθώς και ίχνη από σκωρίες οξειδωμένου σιδήρου. Μια πρώτη υπόθεση θα ήταν, λοιπόν, ότι πρόκειται για μικρό κλίβανο επεξεργασίας μετάλλου με σκοπό την κατασκευή μικροαντικειμένων καθημερινής χρήσης.

ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Η κεραμική που συλλέχθηκε, παρότι βρίσκεται ακόμα στο στάδιο καθαρισμού και μελέτης, μπορεί να δώσει ορισμένες πρώτες πληροφορίες. Αυτές συνίστανται στο ότι πρόκειται για χρηστικά αγγεία καθημερινής χρήσης, που καλύπτουν ένα ευρύ χρονολογικό φάσμα από τον 3^ο έως και τον 7^ο αι. μ.Χ. (εικ. 22), γεγονός που συμφωνεί και με τα νομισματικά ευρήματα.

ΥΑΛΟΥΡΓΙΑ

Σε ολόκληρη την έκταση του ανασκαμμένου χώρου εντοπίστηκε πλήθος θραυσμάτων γυάλινων αγγείων, τα οποία βρίσκονται ακόμα στο στάδιο της διαλογής και συντήρησης. Ορισμένα πρώτα δείγματα, όμως, παραπέμπουν σε μικρά, κολονάτα ποτήρια με κυκλική βάση και κομβίο, ενώ διακρίνεται και θραύσμα αγγείου με κυανόχρωμη, επίθετη σταγόνα. Όλα τα έως τώρα εντοπισμένα παραδείγματα παραπέμπουν στην περίοδο 4^ο - 6^ο αι. μ.Χ. (Poulter 1999, 337, πίν. 11.12, Isler 1964, 226-228, Θέμελης 2004β, 66, εικ. 103, Davidson 1952, 108, πίν. 12, αρ. 720, Klein 1999, 129-141) (εικ. 23-24).

ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ

Από το σύνολο του οικοπέδου ανασύρθηκε ένας αριθμός από 27 χάλκινα νομίσματα, για λίγα από τα οποία είναι δυνατή, έως τώρα, η ακριβής χρονολόγησή τους. Είναι όμως δυνατή η γενική χρονολόγησή τους μεταξύ 4^{ου} και μέσων 7^{ου} αι. μ.Χ. (εκτός από 7 που ανάγονται πιθανότατα στην ύστερη Ρωμαϊκή περίοδο). Στην περίπτωση μας παρατηρείται συντριπτική πλειοψηφία των νομισμάτων του 4^{ου} αρχών 5^{ου} αι. μ.Χ., ενώ φαίνεται να απουσιάζει ο 6^{ος} αι. και με τον 7^ο αι. να εκπροσωπείται μόνο από δύο. Κι εδώ φαίνεται να ισχύει ό,τι και στην υπόλοιπη Κρήτη για την Πρωτοβυζαντινή περίοδο, όπου παρατηρείται μια εντονότερη μαρτυρία των νομισμάτων του 4^{ου} αι. μ.Χ. σε αντίθεση με τα επόμενα χρόνια (Σιδηρόπουλος 2004, 215).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΕΙΣ

Σε γενικές γραμμές, αν ληφθούν υπόψη και τα κτηριακά ίχνη που εντοπίστηκαν στο νοτιοδυτικό άκρο του οικοπέδου, καθώς και τα υπόλοιπα αντικείμενα, θα μπορούσε να ειπωθεί ως πρώτο συμπέρασμα ότι πρόκειται για θέση με κατώτατο χρονολογικό όριο την ύστερη Ρωμαϊκή περίοδο και με ανώτατο τον 7^ο αι. μ.Χ. Το γεγονός, όμως, ότι οι συγκεκριμένοι τάφοι φαίνεται να κατασκευάστηκαν πάνω σε καθαρό χώμα, χωρίς παλαιότερα στρώματα από

κάτω τους, παραπέμπει περισσότερο στον 7^ο αι. μ.Χ., γεγονός που υποδεικνύει μια συνεχή κατοίκηση και επέκταση της πόλης μέχρι τότε. Χρήσιμο για το λόγο αυτό θα ήταν να συνεξεταστούν και οι υπόλοιπες θέσεις της Α' Βυζαντινής περιόδου στην Κίσαμο, πράγμα που μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο μιας περισσότερο εκτεταμένης και εμπειρισταωμένης μελέτης. Στα κοντινά οικόπεδα, Παπασταματάκη, Κουτσουνάκη, Βεργεράκη και σε αυτό του Ραϊσιάκη, εντοπίστηκαν τάφοι πάνω σε παλαιότερα, ρωμαϊκά στρώματα, σύμφωνα με τις σωστικές ανασκαφές που διεξήγαγε η ΚΕ' Ε.Π.Κ.Α., γεγονός που συνδέεται με την ανατροπή που επέφερε ο μεγάλος σεισμός του 365 μ.Χ. (Στείρος, Παπαγεωργίου & Μαρκουλάκη 2004, 436, Δροσινού 1992, 579-581, Μαρκουλάκη, Χριστοδουλάκος & Φραγκονικολάκη 2004, 373). Ανάλογη περίπτωση έγινε γνωστή στη δυτική πλευρά της πόλης, σε απόσταση ενός περίπου χιλιομέτρου, στο οικόπεδο Γεωργακάκη (εικ. 1), το οποίο και ανέσκαψε επίσης η ΚΕ' Ε.Π.Κ.Α. Ο συνδυασμός αυτών των στοιχείων, καθώς και όσων συνεχώς έρχονται στο φώς, θα μπορέσει να δώσει μια καθαρή εικόνα για τη ζωή στην πόλη της Κισάμου κατά την Α' Βυζαντινή περίοδο, μετά τις μεγάλες αλλαγές που επέφερε ο σεισμός του 365 μ.Χ. και να απαντήσει στα ερωτήματα που αφορούν τη συνέχιση της ζωής εκεί, μέχρι την παρακμή που ακολούθησε κατά τον 7^ο αι. μ.Χ.

Ολοκληρώνοντας, θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον Προϊστάμενο της 28^{ης} Ε.Β.Α. κ. Μιχάλη Ανδριανάκη για την υπόδειξη του θέματος, στην αρχαιολόγο της Υπηρεσίας κ. Νατάσα Φιολιτάκη για τη βοήθειά της, στο συντηρητή κ. Γιώργο Σιγανάκη για τη βοήθειά του στην ηλεκτρονική επεξεργασία του υλικού, στη συντηρήτρια κ. Θεανώ Ανδρουλάκη για τον καθαρισμό των μικροαντικειμένων, στην σχεδιάστρια κ. Λίτσα Περιβόλα για την αποτύπωση της ανασκαφής, στην τοπογράφο-μηχανικό κ. Χριστίνα Φραγκονικολάκη για την παραχώρηση της αεροφωτογραφίας και στους φωτογράφους της Υπηρεσίας κ. Τομαζινάκη Δημήτρη και Ρούμελη Θανάση για τη φωτογραφική τεκμηρίωση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Διαμαντής, Ν., 2004. Το παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο της Κισάμου. Στο: A. Di Vita, M. Livadioti & Il. Simiakaki (επιμ.), *Creta Romana e Protobizantina: Atti del Convegno Internazionale*. Iraklion, 23-30 Settembre 2000. Scuola Archeologica Italiana di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente. Padova: Bottega d' Erasmo, Aldo Ausilio Editore, σ. 383 κ.ε.
- Διαμαντής, Ν., 1998. Επιγραφές από το παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο Κισάμου. *ΑΔ*, 53, Μελέτες, σ. 313-330.
- Δροσινού, Β., 1992. Οικόπεδο Ραϊσιάκη. *ΑΔ*, 47, Χρονικά Β' 2, σ. 579-581.
- Θέμελης, Π., 2004α. Η Πρωτοβυζαντινή Βασιλική. Στο: Π. Θέμελης (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερα Τομέας Ι*, τόμ. Ι. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης, σ. 46-62.

- Θέμελης, Π., 2004β. Ο Πρωτοχριστιανικός Οικισμός. Στο: Π. Θέμελης (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερα Τομέας Ι*, τόμ. Ι. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης, σ. 64-67.
- Καμπάνης, Π. & Σκαρμούτσου, Κ., 2002. Λήμμα αρ. 50, 51. Στο: Δ. Παπανικόλα – Μπακιρτζή (επιμ.), *Ώρες Βυζαντίου - Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο. Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*. Θεσσαλονίκη - Λευκός Πύργος, Οκτώβριος 2001-Ιανουάριος 2002. Κατάλογος Έκθεσης. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ., σ. 90.
- Μαρκουλάκη, Στ., Χριστοδουλάκος, Γ. & Φραγκονικολάκη, Χρ., 2004. Η Αρχαία Κίσαμος και η Πολεοδομική της Οργάνωση. Στο: A. Di Vita, M. Livadioti & Il. Simiakaki (επιμ.), *Creta Romana e Protobizantina: Atti del Convegno Internazionale*. Iraklion, 23-30 Settembre 2000. Scuola Archeologica Italiana di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente. Padova: Bottega d' Erasmo, Aldo Ausilio Editore, σ. 355-373.
- Μέντζιος, Α., 1992. Η κοιμητηριακή βασιλική του Δίου. *AEMΘ*, 6, σ. 235-241.
- Σιδηρόπουλος, Κλ., 2004. Νομισματική ιστορία της ρωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής Κρήτης: Testimonia et Desiderata. Στο: A. Di Vita, M. Livadioti & Il. Simiakaki (επιμ.), *Creta Romana e Protobizantina: Atti del Convegno Internazionale*. Iraklion, 23-30 Settembre 2000. Scuola Archeologica Italiana di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente. Padova: Bottega d' Erasmo, Aldo Ausilio Editore, σ. 193-224.
- Στείρος, Στ., Παπαγεωργίου, Σ. & Μαρκουλάκη, Στ., 2004. Η Καταστροφή των Κρητικών πόλεων το 365 μ.Χ. Στο: A. Di Vita, M. Livadioti & Il. Simiakaki (επιμ.), *Creta Romana e Protobizantina: Atti del Convegno Internazionale*. Iraklion, 23-30 Settembre 2000. Scuola Archeologica Italiana di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente. Padova: Bottega d' Erasmo, Aldo Ausilio Editore, σ. 427-444.
- Davidson, G.R., 1952. *The Minor Objects, Corinth. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens*. Corinth XII. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Grierson, Ph., 1992. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, τόμ. VII. Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Isler, H.P., 1969. Heraion von Samos, Eine Frübyzantinische Zistern. *AM*, 84, σ. 215 κε.
- Klein, M., 1999. *Roemische Glaskunst und Wandmalerei*. Mainz am Rhein: P. von Zabern.
- Poulter, A.G., 1999. *Nicopolis ad Istrum. A Roman to Early Byzantine City. The Pottery and the Glass*. London: Leicester University Press for the Society of Antiquities of London.

EARLY CHRISTIAN AND EARLY BYZANTINE KISSAMOS

RESCUE EXCAVATION AT

VERGERAKIS – MALEFAKIS – PAPASTAMATAKIS FIELD

FANDAKIS YIANNIS

The rescue excavation that took place at Papastamatakis – Malefakis – Vergerakis field, which is located at the eastern edge of the modern town of Kissamos, brought to light one more part of the town's early Christian cemetery. Other parts of the cemetery have already been discovered in various near locations, such as at Raisakis field to the west, at Koutsounakis field to the south, at Papastamatakis field to southeast and at Vergerakis field, also southeast. All the locations mentioned above have a distance variety from 55 to 110 meters from Papastamatakis – Malefakis – Vergerakis field and this element led us to the conclusion that we have an extended early Christian cemetery.

The excavation unveiled traces of a late roman room, which also had an early byzantine phase. Very close to it six cist graves were discovered, dated to the 6th – 7th century AD, but only two of them were intact. All the six graves were covered with plaster and were constructed on clear soil without any earlier levels beneath. A few meters north, a small kiln was traced, which is connected probably to metal process due to many rusted metal masses found around.

In this small field, 27 different copper coins were collected, most of them dated to the 4th – 5th centuries AD while two were dated in the reigns of the emperors Heraclius (610–641) and Constans IV (641–668). Some other bronze items, such as a small medical instrument (a probe), a censer and a ring were found, while many more iron nails were discovered all around. The majority of the collected pottery is addressed to items of daily use, decorated with simple geometric patterns (lines) and it refers mainly to the 6th–7th century AD pottery.

All those elements, lead us to identify an early byzantine site, mostly dated in 6th–7th century AD, but for more accurate conclusions, we need to examine it in relation to the other early byzantine finds of the excavations in the town. Such a study can show the continuity of life in the ancient city of Kissamos the period which followed the devastating earthquake of 365 AD until the 7th century AD, when the city seems to decline.

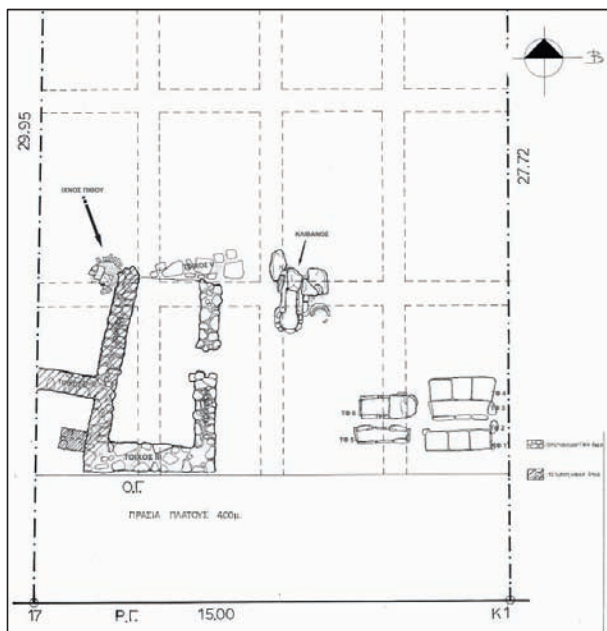
Εικ. 1. Αεροφωτογραφία της πόλης της Κισιάμου.

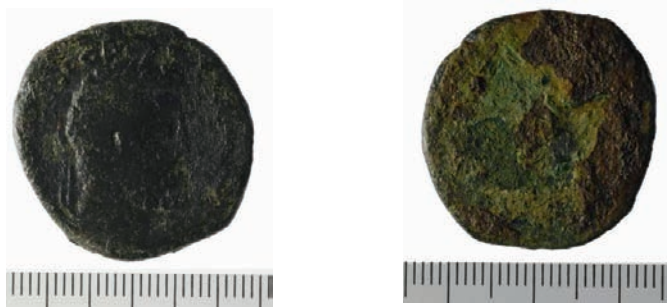
Εικ. 2. Γενική άποψη του δωματίου, διακρίνονται τα ίχνη τοιχοποιίας.

Εικ. 3. Βάση πιθού.

Σχ. 1. Αποτύπωση της α' φάσης της ανασκαφής, πριν τη διάνοιξη των τάφων.

Εικ. 4α-β. Αδιάγνωστο ρωμαϊκό νόμισμα.

Εικ. 5α-β. Αδιάγνωστο νόμισμα δυναστείας Μ. Κωνσταντίνου.

Εικ. 6α-β. Νόμισμα Αυτοκράτορα Αρκαδίου.

Εικ. 7α-β. Τορνέζιο περιόδου Βενετοκρατίας.

Εικ. 8. Χάλκινη μηλοτριβίδα.

Εικ. 9α-β. Εικοσανούμιο Ηρακλείου.

Εικ. 10α-γ. Χάλκινο θυμιατό.

Εικ. 11α-β. Φόλλης των πρώτων χρόνων της βασιλείας Κωνσταντος Δ'.

Εικ. 12. Γενική άποψη των τάφων, από ανατολικά.

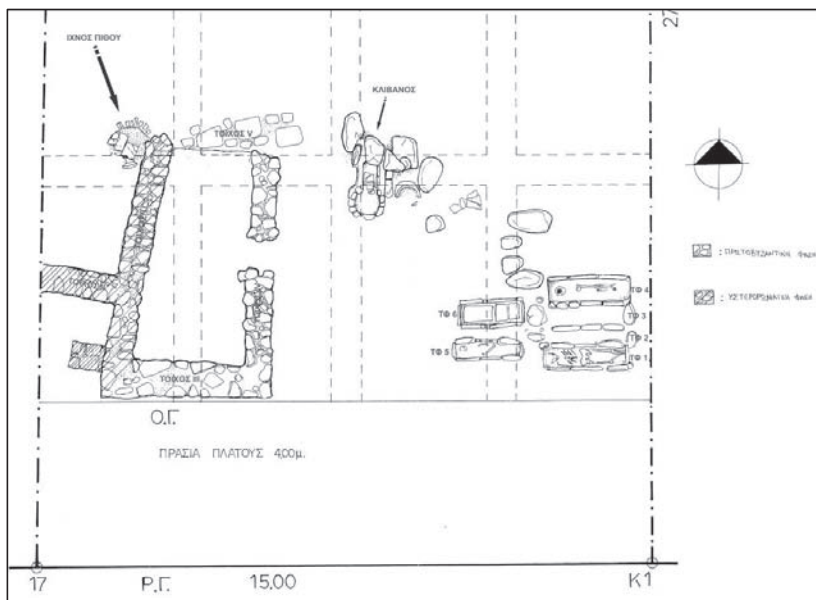

Εικ. 13. Ο τάφος 1 μετά τη διάνοιξή του.

Εικ. 14. Ο τάφος 6 μετά τη διάνοιξή του.

Σχ. 2. Αποτύπωση β' φάσης της ανασκαφής μετά τη διάνοιξη των τάφων.

Εικ. 15. Δαχτυλίδι.

Εικ. 16. Το άγκριστρο του αδρακτιού.

Εικ. 17α-β. Το σφονδύλι του αδρακτιού.

Εικ. 18. Οστέινη περόνη.

Εικ. 19α-β. Νόμισμα Θεοδοσίου, πιθανώς Β'.

Εικ. 20α-β. Νόμισμα Θεοδοσίου, πιθανώς Β'.

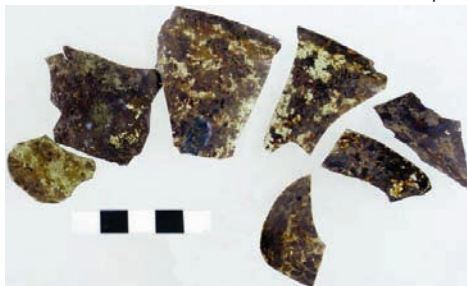
Εικ. 21. Άποψη του απύοσχημου κλιβάνου.

Εικ. 22. Δείγμα κεραμικής με εγχάρακτη διακόσμηση.

Εικ. 23. Δείγματα υαλουργίας. Διακρίνεται η βάση μικρού ποτηριού.

Εικ. 24. Δείγματα υαλουργίας. Διακρίνεται θραύσμα αγγείου με επίθετη κυανόχρωμη σταγόνα.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗ ΘΕΣΗ «ΚΕΦΑΛΑ»

ΠΛΗΣΙΟΝ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΤΩΝ ΒΡΥΣΩΝ ΤΟΥ

ΔΗΜΟΥ ΚΡΥΟΝΕΡΙΔΑΣ ΝΟΜΟΥ ΧΑΝΙΩΝ

ΦΙΟΛΙΤΑΚΗ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ

Το διάστημα 2005-2007 και μέσα στα πλαίσια κατασκευής της νέας οδικής παράκαμψης του οικισμού των Βρυσών πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα στο ύψωμα *Κεφάλα*, ΒΑ του οικισμού. Στη διάρκεια της έρευνας, η οποία ξεκίνησε από την ΚΕ' Ε.Π.Κ.Α. και ολοκληρώθηκε από την 28^η Ε.Β.Α., αποκαλύφθηκε τμήμα πρωτοβυζαντινού, κτηριακού συγκροτήματος (σχ. 1). Η θέση βρίσκεται πολύ κοντά στη λεγόμενη *Ελληνική Καμάρα*, την ελληνορωμαϊκή γέφυρα του Αλμυρού ποταμού και πλησίον του ρωμαϊκού δρόμου, τμήματα του οποίου διατηρούνται στα δυτικά της σημερινής Εθνικής Οδού.

Συνολικά ερευνήθηκαν πέντε δωμάτια (χώροι Α, Β1, Β2, Δ και Ε), καθώς και το δυτικό τμήμα του συγκροτήματος. Τα δωμάτια Β1, Β2, Δ και Ε αποτελούν μια ενότητα, ενώ το δωμάτιο Α, που βρίσκεται στα νοτιοανατολικά, δεν έχει άμεση επικοινωνία με τα προηγούμενα. Κατασκευαστικά τα δωμάτια Β1, Β2, Δ και Ε φαίνεται να ανήκουν στην ίδια οικοδομική φάση, καθώς οι τοίχοι ενώνονται μεταξύ τους. Εξαιρέση αποτελεί ο εγκάρσιος τοίχος που διαχωρίζει τα δωμάτια Β1 και Β2 (τοίχος 12), ο οποίος είναι μάλλον μεταγενέστερη προσθήκη, καθώς και στα δύο άκρα του δεν ενώνεται με τους τοίχους των δωματίων.

Στη συγκεκριμένη ενότητα δωματίων υπήρχαν δύο κύριες εισοδοί. Στα δωμάτια Β1 και Β2 η είσοδος γινόταν από τη βόρεια πλευρά του δωματίου Β2, όπου υπάρχει είσοδος πλάτους 1,40 μ. με λαξευμένο κατώφλι, όπου διακρίνονται οι δύο ορθογώνιοι τόρμοι για την πρόσφυση των φύλλων της πόρτας. Στον εγκάρσιο τοίχο, που διαχωρίζει τα δύο δωμάτια, δε διακρίνεται κάποιο άνοιγμα. Πιθανότατα μετά την κατασκευή του η είσοδος στο δωμάτιο Β1 γινόταν από την ανατολική πλευρά, στην οποία ωστόσο δε διακρίνονται ίχνη εισόδου, καθώς είναι σε μεγάλο μέρος κατεστραμμένη.

Στα άλλα δύο δωμάτια, τα οποία βρίσκονται σε κατά περίπου 2 μ. χαμηλότερο επίπεδο από τα προηγούμενα, η κύρια είσοδος βρισκόταν στο μέσον περίπου της ανατολικής πλευράς του δωματίου Ε. Στην είσοδο του δωματίου οδηγούσε μικρή κλίμακα αποτελούμενη από τρεις βαθμίδες. Η επικοινωνία με το δωμάτιο Δ γινόταν κατά πάσα πιθανότητα μέσω του εγκάρσιου τοίχου 25, όπου διακρίνεται διαμόρφωση με κάθετα τοποθετημένους λίθους, που ίσως οριοθετούν κάποιο άνοιγμα.

Από τα παραπάνω δωμάτια, τα Β1 και Β2, διαστάσεων 5 x 6,5 μ. και 5 x 5,3 μ. αντίστοιχα, αποτελούσαν τις αποθήκες του συγκροτήματος (εικ. 1). Στο εσωτερικό των συγκεκριμένων δωματίων βρέθηκαν τμήματα από τις βάσεις των πύθων (συνολικά και στα δύο δωμάτια υπήρχαν 17 πύθοι), οι οποίοι ήταν τοποθετημένοι σε αβαθείς λάκκους, σκαμμένους στο μαλακό, φυσικό βράχο,

ενώ ασβεστοκονίαμα συγκρατούσε τους πύθους στη θέση τους. Η ιδιαιτερότητα ωστόσο του χώρου είναι η παρουσία δύο κιβωτιόσχημων τάφων με φορά Β-Ν εντός του δωματίου Β1. Στον ένα τάφο ο νεκρός ήταν καλυμμένος μέχρι το ύψος του κρανίου με το ίδιο ασβεστοκονίαμα με το οποίο είχαν στερεωθεί οι πύθοι. Η παρουσία των πύθων, το μέγεθος των δωματίων και η επιμελημένη κατασκευή της εισόδου υποδηλώνουν ότι οι συγκεκριμένοι χώροι ήταν οι κύριες αποθήκες του συγκροτήματος. Η παρουσία των τάφων, ωστόσο, δε μπορεί να ερμηνευθεί με ακρίβεια. Πιθανότερο θεωρείται το γεγονός οι τάφοι να έγιναν σε μεταγενέστερη περίοδο, όταν ο χώρος της αποθήκης δεν ήταν πλέον σε χρήση.

Τα δωμάτια Δ και Ε είχαν επίσης αποθηκευτική χρήση. Στη νοτιοδυτική γωνία του δωματίου Δ αποκαλύφθηκε αβαθές, κυκλικό σκάμμα, το οποίο κατά πάσα πιθανότητα χρησίμευε για τη στερέωση κάποιου πύθου. Χαμηλά θρανία αποκαλύφθηκαν κατά μήκος του ανατολικού, νότιου και δυτικού τοίχου του δωματίου. Από τον ίδιο χώρο προέρχονται, επίσης, αρκετές λεπίδες μαχαιριών. Ανάλογη χρήση φαίνεται να είχε και το δωμάτιο Ε, καθώς στη νοτιοδυτική γωνία βρέθηκε το κάτω τμήμα πύθου. Τα δύο δωμάτια, ωστόσο, δεν αποτελούσαν τον κύριο αποθηκευτικό χώρο του κτηρίου, όπως τα δωμάτια Β1 και Β2. Παράλληλα, η εύρεση πινακίων στα δάπεδα των δωματίων, των μαχαιριών στο δωμάτιο Δ (Davidson 1952, 203, No. 1567, 1568, pl. 93), μίας μολύβδινης λαβής από κιβώτιο στο δωμάτιο Ε (Davidson 1952, 132, pl. 67, fig. 895) και μίας μικρής, χάλκινης πόρτης από το ίδιο δωμάτιο (εικ. 5) είναι πιθανό να υποδηλώνουν τη χρήση των συγκεκριμένων δωματίων και ως χώρων κατοικίας. Τα χαμηλά θρανία που βρέθηκαν στο δωμάτιο Δ θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν εξίσου για την εναπόθεση αντικειμένων και για την εξυπηρέτηση καθημερινών αναγκών των ενοίκων (Sigalos 2004, 57).

Ανατολικά των προηγούμενων δωματίων βρίσκεται το ορθογώνιας κάτοψης δωμάτιο Α, διαστάσεων 8 x 5,60 μ. (εικ. 2). Η ανασκαφή του δωματίου δεν έχει ολοκληρωθεί, καθώς το βορειοδυτικό τμήμα παραμένει εν μέρει άσκαφο. Η είσοδος στο χώρο αυτό βρισκόταν στο δυτικό τοίχο, όπου εντοπίζεται διαμόρφωση παραστάδας με κάθετα τοποθετημένο λαξευτό λίθο που πατά πάνω σε οριζόντιο. Το δωμάτιο Α αποτελεί το μεγαλύτερο δωμάτιο του συγκροτήματος και καταλαμβάνει ολόκληρο το ανατολικό τμήμα του. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι το δωμάτιο είναι ανεξάρτητο από τα προηγούμενα, καθώς δεν επικοινωνεί με αυτά. Οι τοίχοι 1 και 2, που εφάπτονται αντίστοιχα του νότιου και του δυτικού τοίχου του δωματίου, είναι μεταγενέστεροι και δε φαίνεται να ενώνονται με κάποιο από τα προηγούμενα δωμάτια, ούτε να ορίζουν με σαφήνεια έναν ενδιάμεσο χώρο.

Κατά την ανασκαφή του δωματίου εντοπίστηκε σε όλη την έκτασή του στρώμα από κεραμίδια και κάτω από αυτό ακανόνιστου σχήματος πλάκες. Κάτω από το στρώμα με τις πλάκες εντοπίστηκαν ίχνη καμμένων ξύλων. Η διαδοχή των στρωμάτων δείχνει ότι τα κεραμίδια προέρχονται από την κάλυψη της στέγης, ενώ οι πλάκες ανήκουν σε δάπεδο ορόφου. Τα ίχνη των καμμένων ξύλων πιθανότατα ανήκουν στα στηρίγματα του δαπέδου του ορόφου¹. Ανάλογη

¹ Για ανάλογο παράδειγμα δαπέδου ορόφου καλυμμένο με πλάκες βλ.: Karivieri (2002-2003, 67).

διαδοχή στρωμάτων δεν εντοπίστηκε σε κανένα άλλο δωμάτιο του συγκροτήματος, γεγονός που δηλώνει ότι μόνο το συγκεκριμένο τμήμα ήταν διώροφο. Αν και ο συγκεκριμένος χώρος βρίσκεται στην περιφέρεια του συγκροτήματος, ο διώροφος χαρακτήρας του ανακαλεί τις πυργοειδείς κατασκευές που εντοπίζονται σε αγροικίες του ελλαδικού χώρου από την Κλασική εποχή μέχρι και τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους (Αδαμ - Βελένη 2003α, 101-107 και 2003β, 108-113).

Στο νότιο τμήμα του δωματίου Α αποκαλύφθηκαν δύο ρηχά, κυκλικά ορύγματα, σκαμμένα στο φυσικό βράχο (εικ. 2). Από τα ορύγματα ξεκινούν δύο αγωγοί, σκαμμένοι επίσης στο βράχο και καλυμμένοι με πλάκες, που συγκλίνουν, σχηματίζοντας ένα V και καταλήγουν στο βόρειο τμήμα του δωματίου, όπου η ανασκαφή δεν έχει ολοκληρωθεί. Η χρήση του δωματίου Α δεν έχει πλήρως διευκρινιστεί. Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για κάποιο είδος εργαστηριακού χώρου, παράλληλα του οποίου δεν έχουν εντοπιστεί. Η παρουσία πάντως των αγωγών πιθανότατα υποδηλώνει την επεξεργασία κάποιου υγρού προϊόντος. Τα ρηχά ορύγματα θα μπορούσαν να αποτελούν ένα είδος βάσης για μια κατασκευή μέσα στην οποία γινόταν η επεξεργασία προϊόντος με υγρό παράγωγο, που διοχετευόταν μέσω των αγωγών. Εξωτερικά του Δωματίου Α και συγκεκριμένα κατά μήκος του ανατολικού και του νότιου τοίχου, εντοπίστηκαν δύο αγωγοί από τους οποίους τουλάχιστον ο νότιος είναι σύγχρονος κατασκευαστικά με τον αντίστοιχο τοίχο του δωματίου. Σημειώνουμε ότι αγωγοί βρέθηκαν μόνο σε αυτό το σημείο της ανασκαφής. Πιθανόν η χρήση τους σχετίζεται με τη λειτουργία του χώρου. Με τη χρήση του χώρου σχετίζονται ακόμα τμήματα από τουλάχιστον τρία λίθινα μορτάρια.

Το δυτικό τμήμα του συγκροτήματος είναι αυτό που ερευνήθηκε τελευταίο. Στα ΒΔ εντοπίστηκε κυκλική κατασκευή, φτιαγμένη από ακανόνιστους λίθους (εικ. 3). Η έρευνα έδειξε ότι επρόκειτο για υπέργεια κατασκευή με διάμετρο περίπου 1,5 μ. Ανάλογες κατασκευές έχουν εντοπιστεί σε πρωτοβυζαντινές θέσεις, όπως στην Αθήνα (Ορφανού 1993, 36, σχ. 1) και στις Λουλουδιές Πιερίας (Μαρκή 2004, 28, εικ. 6) και έχουν ερμηνευθεί ως σηροί. Τόσο ο σηρός, όσο και ο προγενέστερός του τοίχος 31, πάνω στον οποίο πατά τμήμα του σηρού, έχουν κατασκευαστεί πάνω στην σκουρόχρωμη επίκωση. Μεταξύ του σηρού και του δωματίου Δ αφαιρέθηκε παχύ στρώμα από αργούς λίθους και τμήματα πλίνθων, το οποίο έφτανε μέχρι το φυσικό βράχο. Με την αφαίρεση του συγκεκριμένου στρώματος αποκαλύφθηκε η εξωτερική πλευρά του τοίχου 23 (δυτικός τοίχος δωματίου Δ) και δύο κυκλικές κατασκευές (κατασκευές 4 και 5) από πλίνθους, που έφεραν στο εσωτερικό τους έντονα ίχνη καύσης. Πρόκειται για δύο φούρνους. Ανάλογο παράδειγμα έχει εντοπιστεί σε οικία της Πρωτοβυζαντινής περιόδου στην Αθήνα (Franz 1988, 40). Ανασκαφικά ευρήματα από μεταγενέστερες οικίες της Μεσοβυζαντινής περιόδου δείχνουν ότι η προετοιμασία της τροφής μπορούσε να γίνεται σε υπαίθριους χώρους (Sigalos 2004, 58). Η γειτνίαση του ενός φούρνου (κατασκευή 4) με το δωμάτιο Δ πιθανόν ενισχύει την υπόθεση για την παράλληλη χρήση του δωματίου ως χώρου κατοικίας.

Βορειοδυτικά του δωματίου Δ και στην προέκταση του τοίχου 23 εντοπίστηκε ένας ακόμα τοίχος (τοίχος 30), στο πάχος του οποίου σχηματίζεται ευρύ άνοιγμα, πλάτους: 1,45 μ. (εικ. 4). Αν και κατά τη διάρκεια της

ανασκαφής δεν αφαιρέθηκε το μπάζωμα το οποίο καλύπτει το άνοιγμα, οι παραστάδες του ωστόσο είναι εμφανείς. Η νότια αποτελείται από έναν λαξευμένο μονόλιθο, ύψους 1,05 μ., ενώ η βόρεια έχει ανάλογη κατασκευή με αυτήν του δωματίου Α, ένας λαξευμένος λίθος κάθετα τοποθετημένος πάνω σε έναν οριζόντιο, επίσης λαξευμένο. Αν και ο τοίχος 30 δεν δένει με τον τοίχο 23, εντούτοις οι κατασκευαστικές ομοιότητες με τις υπόλοιπες τοικοποιίες (χρήση μονόλιθου, ο οποίος αποτελεί παράλληλα παραστάδα της εισόδου αλλά και ενίσχυση της γωνίας, που σχηματίζεται στο σημείο αυτό) και η ομοιότητα της βόρειας παραστάδας με αυτήν του δωματίου Α δείχνει ότι ανήκει στην ίδια περίοδο με το υπόλοιπο συγκρότημα. Προς το παρόν δεν είναι σαφές τι ακριβώς οριοθετεί ο τοίχος 30, καθώς το δυτικό άκρο του δεν έχει εντοπιστεί, δεν αποκλείεται, ωστόσο, να ανήκει σε ένα ακόμα δωμάτιο με προσανατολισμό προς τα ανατολικά.

Οι τοίχοι του συγκροτήματος είναι θεμελιωμένοι πάνω στο φυσικό πέτρωμα ακολουθώντας τις υψομετρικές διαφορές του. Το πάχος τους κυμαίνεται από 0,6 έως 0,7 μ. Είναι κατασκευασμένοι κυρίως από αργούς λίθους, αν και σε ορισμένα σημεία έχουν χρησιμοποιηθεί και ημιλαξευμένοι. Το συνδετικό υλικό για την κατασκευή των τοικοποιιών είναι το χώμα. Γενικά, η κατασκευή είναι μάλλον επιμελημένη. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό είναι η χρήση μεγάλων ογκόλιθων για την ενίσχυση ορισμένων γωνιακών σημείων.

Τα δωμάτια Α, Β1, Β2, Δ και Ε ανήκουν στην ίδια οικοδομική φάση όπως δείχνουν οι κατασκευαστικές ομοιότητες μεταξύ τους. Στην ίδια φάση ανήκει και ο χώρος που οριοθετείται από τον τοίχο 30, πιθανότατα ένα ακόμα δωμάτιο. Αντιθέτως, οι τοίχοι 1 και 2, που εφάπτονται του δωματίου Α αποτελούν μεταγενέστερες κατασκευές, καθώς και ο τοίχος 12, που διαχώρισε τα δωμάτια Β1 και Β2. Το ίδιο πιθανότατα ισχύει για το σηρό αλλά και για τον τοίχο 31, ο οποίος είναι κατασκευασμένος πάνω στην επίκωση δυτικά του δωματίου Δ.

Τα ανασκαφικά δεδομένα οδηγούν στην ερμηνεία του χώρου ως αγροικία. Όπως ήδη αναφέρθηκε, τα δωμάτια που αποκαλύφθηκαν αποτελούσαν τους αποθηκευτικούς και πιθανά εργαστηριακούς (δωμάτιο Α) χώρους της αγροικίας. Καθώς η ανασκαφή περιορίστηκε σε έκταση που είχε απαλλοτριωθεί από τη Νομαρχία Χανίων για τη διάνοξη του δρόμου, δε μπορούμε να γνωρίζουμε την τελική έκταση του συγκροτήματος.

Την εικόνα για τη ζωή στην αγροικία υποδηλώνουν τα αντικείμενα καθημερινής χρήσης, όπως τα λίθινα μορτάρια και τα μαχαίρια, που αναφέρθηκαν ήδη, ένα σφονδύλι και άγκιστρα από αδράχτια, ενώ προσωπικά αντικείμενα, όπως δύο χάλκινα δακτυλίδια (εικ. 8) (Davidson 1952, 203, No. 1853, fig. 103) και η χάλκινη πόρπη, που βρέθηκε στο δωμάτιο Ε, συμπληρώνουν την εικόνα των ευρημάτων.

Η μέχρι σήμερα μελέτη των ευρημάτων τοποθετεί τη χρήση του χώρου στον 6^ο και το α' μισό του 7^{ου} αι. μ.Χ. Συγκεκριμένα, κεραμική προερχόμενη από τα δάπεδα των δωματίων Δ και Ε περιέχει πινάκια της Αφρικανικής παραγωγής του τύπου 99 (530 – 580 μ.Χ.) (Hayes 1972, 152-155, fig. 28), Υπερορωμαϊκά Γ πινάκια των τύπων 3 Ε ή F (τέλη 5^{ου} – α' μισό 6^{ου} αι. μ.Χ.) (Hayes 1972, 333-334, 337-338, fig. 68, 69) και 10 (τέλη 6^{ου} - αρχές 7^{ου} αι. μ.Χ.) (Hayes 1972, 343-346, fig. 71). Τροχήλατοι λύχνιοι κρητικού τύπου (6^{ος} -

7^{ος} αι. μ.Χ.) (Baldini & Parelo 2001, 169, tav. XXXI d-g) προέρχονται από διάφορα σημεία της ανασκαφής, το ίδιο και κρητικοί αμφορείς της ίδιας περιόδου (Portale & Romeo 2001). Ένα σημείο του αυτοκράτορα Φωκά, χρονολογούμενο μεταξύ του 602-607 μ.Χ. (Grierson 1968, 159), βρέθηκε μέσα στο στρώμα που κάλυψε το χώρο δυτικά του δωματίου Δ (εικ. 6-7). Η νομισματική μαρτυρία υποδεικνύει ότι στις αρχές του 7^{ου} αι. μ.Χ. ο χώρος επιχωματώθηκε και πάνω εκεί κατασκευάστηκαν ο τοίχος 31 και ο σηρός. Σκωρίες μετάλλου, που βρέθηκαν στο ανώτερο στρώμα της επίκωσης και μεταξύ του σηρού και του δωματίου Δ, υποδηλώνουν ότι στο συγκεκριμένο σημείο γινόταν κάποια επεξεργασία μετάλλου. Πιθανότατα την ίδια περίοδο κατασκευάστηκαν οι τοίχοι 1 και 2, ενώ διαχωρίστηκαν τα δωμάτια Β1 και Β2. Μια φόλλης του Κώνσταντος Β' χρονολογούμενη στο 642-643 μ.Χ. (Grierson 1968, 444-445, pl. XXVI 61) αποτελεί το ανώτερο μέχρι στιγμής χρονολογικό όριο του συγκροτήματος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδάμ – Βελένη, Π., 2003α. Ασπροβάλα. Λιοτόπι Ρουτσέλι. Στο: Π. Αδάμ – Βελένη, Ε. Πουλάκη & Κ. Τζαναβάρη (επιμ.), *Αρχαίες αγροκίες σε σύγχρονους δρόμους*. Κατάλογος Έκθεσης. Αθήνα: Τ.Α.Π.Α., σ. 101-107.
- Αδάμ – Βελένη, Π., 2003β. Ασπροβάλα. Στο: Π. Αδάμ – Βελένη, Ε. Πουλάκη & Κ. Τζαναβάρη (επιμ.), *Αρχαίες αγροκίες σε σύγχρονους δρόμους*. Κατάλογος Έκθεσης. Αθήνα: Τ.Α.Π.Α., σ. 108-111.
- Μαρκή, Ευτ., 2004. Χωροθέτηση παραγωγικών και εργαστηριακών δραστηριοτήτων στο επισκοπικό συγκρότημα των Λουλουδιών Πιερίας. Στο: *Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά την Βυζαντινή εποχή: 5^{ος} – 15^{ος} αιώνας. Ειδικό θέμα του 22^{ου} Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης. Αθήνα 17-19 Μαΐου 2002*. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς – Χ.Α.Ε., σ. 27-45.
- Ορφανού, Β., 1993. Άλλες ανασκαφές. Οδοί Διονυσίου Αρεοπαγίτου και Καλλισπέρη 16. *ΑΔ*, 48, Χρονικά Β' 1, σ. 35-37, σκ. 1.
- Baldini, I. & Parelo, Gr., 2001. Lucerne protobizantine: tipo I (“a fiaschetta”). Στο: A. Di Vita (επιμ.), *Gortina V.3 Lo scavo del Pretorio (1989-1995)*, τόμ. V3.t.1. Padova: Bottega d’Erasmus, σ. 167-180.
- Davidson, G.R., 1952. *The Minor Objects, Corinth. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens*. Corinth XII. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Franz, Al., 1988. *The Athenian Agora*, τόμ. XXIV: *Late Antiquity A.D. 267-700*. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.

- Grierson, Ph., 1968. *Catalogue of the byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and the Whittemore Collection*, τόμ. II, μέρος 1-2. Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Hayes, J.W., 1972. *Late Roman Pottery*. London: The British School at Rome.
- Karivieri, A., 2002-2003. Paliampela, Arethousa. *AR*, 49, σ. 66-67.
- Portale, C. & Romeo, I., 2001. Contenitori di trasporto. Στο: A. Di Vita (επιμ.), *Gortina V.3 Lo scavo del Pretorio (1989-1995)*, τόμ. V3.t.1. Padova: Bottega d'Erasmus, σ. 260-410.
- Sigalos, L., 2004. Middle and late Byzantine houses in Greece (tenth to fifteenth century). Στο: K. Dark (επιμ.), *Secular Buildings and the Archaeology of Everyday Life in the Byzantine Empire*. Oxford: Oxbow Books, σ. 53-81.

THE RESCUE EXCAVATION AT THE SITE OF *KEPHALA* NEAR THE
VILLAGE VRISSES, MUNICIPALITY OF KRIONERIDA, CHANIA

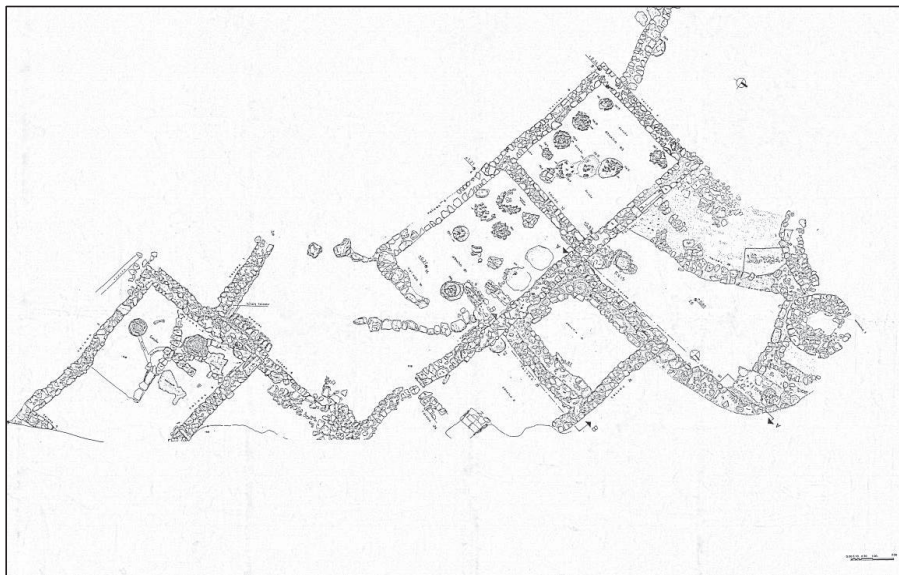
FIOLITAKI ANASTASIA

This is a first report for the rescue excavation which was carried out during the construction of a road NE of the village Vrisses, at the site of *Kephala* and brought to light part of an early Byzantine farmstead. Five rooms were excavated; one of them (room A) was a workshop. Two shallow pits and a V-shaped drainage system, all carved in the natural soft rock, were uncovered inside the room. The exact nature of the workshop and the above mentioned constructions is unknown.

Rooms B1 and B2 were the main storerooms of the farmstead. A total of 17 bases of pithoi were uncovered in both rooms. The vessels were placed in shallow cavities carved in the soft rock. Inside room B2 two cist graves were also found. In one of them the dead was covered with plaster. The other two rooms were also storerooms and possibly they were also used for habitation, since some household objects were found in them.

West of the rooms part of an open court with two ovens and a round silo were excavated. To the NW the entrance to another room, which remained unexplored, was found. All the rooms belong to the same phase apart from the silo and some walls (walls 1, 2, 12 and 31) which belong to a second phase.

The study of the pottery and some of the minor objects so far dates the farmstead to the 6th – first half of the 7th century AD. This date is also confirmed by two coins, a semission of Phocas (602-607 AD) and a follis of Constans II (642-643 AD).

Σχ. 1. Γενική κάτοψη του χώρου.

Εικ. 1. Τα δωμάτια Β1 και Β2 από ΒΔ.

Εικ. 2. Το εσωτερικό του δωματίου Α.

Εικ. 3. Ο σηρός.

Εικ. 4. Ο τοίχος 30 και η είσοδος που ανοίγεται.

Εικ. 5. Η χάλκινη πόρπη από το δωμάτιο Ε.

Εικ. 6-7. Το χρυσό σημήσιο του αυτοκράτορα Φωκά (εμπροσθότυπος, οπισθότυπος).

Εικ. 8. Χάλκινο δαχτυλίδι.

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ ΣΤΟ ΝΑΟ ΤΗΣ ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ (ΑΛΙΚΙΑΝΟΣ)

ΜΠΟΥΡΜΠΟΥ ΧΡΥΣΗ

ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΑΦΩΝ - ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΑΠΟΘΕΣΗ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ - ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Στις αρχές της τέταρτης δεκαετίας του 11^{ου} αι. (1030) μεταξύ Αλικιανού και Κουφού (Τούρμα του Κουφού), ΝΔ των Χανίων, ο Άγιος Ιωάννης ο Ξένος¹ έκτισε τον ξεχωριστό για το μέγεθος, αρχιτεκτονικό τύπο (σταυροειδής με τρούλλο) και διάκοσμο Ναό της Ζωοδόχου Πηγής, έχοντας ακόμα νωπές τις πρόσφατες εντυπώσεις από τα λαμπρά μνημεία της Πρωτεύουσας -και το αντίστοιχο μνημείο, όπως φαίνεται από την αφέρωση στη Ζωοδόχο Πηγή (Gerola 1908, 239, Ορλάνδος 1955-1956, 170-171, Gallas, Wessel & Borboudakis 1983, 238-241, Ανδριανάκης 1985, 14-15, Andrianakis 2008, 261, Θεοχαροπούλου 2000, 26-32 και 214-217).

Κατά τις εργασίες αποκατάστασης στο ναό εντοπίστηκαν ταφές, αρχικά στο εσωτερικό του και συγκεκριμένα στο νάρθηκα. Η ανασκαφή ξεκίνησε συστηματικά το Φεβρουάριο του 2007 και ολοκληρώθηκε το Φεβρουάριο του 2008 με κάποια διαστήματα διακοπών. Ανοίχθηκαν τομές στο εσωτερικό του ναού (νάρθηκας: τομές I-II, κυρίως ναός: τομές VII-IX) αλλά και εξωτερικά, περιμετρικά του ναού (τομές III-VI). Οι εξωτερικές τομές που ανασκάφησαν είχαν περιορισμένο πλάτος (περίπου 2 μ.) και βάθος (περίπου 0,60 μ.), όσο ήταν απαραίτητο για τις ανάγκες της υποθεμελίωσης. Στην παρούσα φάση η ανασκαφή δεν προχώρησε πέρα από τα όρια που καθορίστηκαν για την τάφο της υποθεμελίωσης. Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε συνολικά 77 τάφους, 21 στο εσωτερικό του ναού (νάρθηκας - κυρίως ναός: τάφοι I-XXI) και 56 στο εξωτερικό του ναού (τάφοι 1-56)² (σχ. 1-2).

Η πλειονότητα των τάφων, 50 στον αριθμό (64,9%), ανήκει στον ιδιαίτερα διαδεδομένο τύπο του κιβωτιόσχημου (εικ. 1). Πρόκειται για κτιστή θήκη, συνήθως ορθογώνια, με σχετική μείωση του πλάτους από το κranίο προς τα κάτω άκρα. Είναι κτισμένοι κυρίως με λίθους ή λίθους και κεραμίδες (τάφος 16) και το συνδετικό υλικό είναι λάσπη ή ασβεστοκονίαμα (τάφος XX). Η κάλυψη γίνεται με μία ή περισσότερες λίθινες πλάκες, ενώ αποκαλύφθηκαν και κιβωτιόσχημοι χωρίς καλυπτήριες (τάφοι IX, X) ή με καλυπτήριες μόνο μέχρι το μέσον του τάφου (τάφος XIX). Μικρότεροι λίθοι συμπληρώνουν τα διάκενα των πλακών. Το δάπεδο είναι από φυσικό χώμα. Ένας κιβωτιόσχημος τάφος (τάφος 18) σχετικά μεγάλων διαστάσεων, 2,50 μ. x 0,90 μ., πιθανόν χρησιμοποιήθηκε ως οστεοφυλάκιο, όπως μαρτυρεί και ο μεγάλος αριθμός ανακατεμένων οστών που συλλέχθηκε.

Στον απλούστερο τύπο του λακκοειδούς ανήκουν 11 τάφοι (14,2%). Η

¹ Για τη ζωή και το έργο του Αγίου Ιωάννη του Ξένου βλ.: Λελεδάκης (1922), Petit (1924), Τωμαδάκης (1948 και 1983-1986), Οικονομου (1999), Αγγελάκη (2006, 25-33).

² Για τα ταφικά έθιμα της Βυζαντινής περιόδου βλ.: Εμμανουηλίδης (1989), Κουρκουτίδου-Νικαλαΐδου (1992), Laskaris (2000).

μορφή τους είναι απλή, καθώς σκάβεται ένα σχετικά αβαθές, ελλειψοειδές όρυγμα, όπου τοποθετείται ο νεκρός. Η κάλυψη γίνεται με μία ή περισσότερες λίθινες πλάκες, ενώ αποκαλύφθηκαν και λακκοειδείς χωρίς καλυπτήριες. Σε δύο περιπτώσεις (τάφοι XXI, 26) διάσπαρτοι λίθοι οριοθετούν το όρυγμα. Ο τάφος 38, αν και λακκοειδής με καλυπτήριες, έχει κτιστή τη βόρεια πλευρά του. Το δάπεδο είναι από φυσικό χώμα.

Οι κεραμοσκεπείς τάφοι κατασκευάζονται με κεραμίδες. Διακρίνονται σε απλούς κεραμοσκεπείς, όπου κεραμίδες χρησιμοποιούνται οριζόντια για την κάλυψη του νεκρού και καλυβίτες, όπου η κάλυψη έχει μορφή αετωματικής, δικλινούς στέγης. Ανασκάφησαν συνολικά έξι κεραμοσκεπείς, οι περισσότεροι από τους οποίους είναι απλοί (τάφοι 10, 25, 55 και 56) και μόνο δύο καλυβίτες (τάφοι 47 και 48). Η κάτοψη τους είναι συνήθως ορθογώνια με σχετική μείωση του πλάτους από το κεφάλι προς τα πόδια. Οι μακριές πλευρές αποτελούνται από μία κεραμίδα, όταν πρόκειται για παιδική ταφή, ή περισσότερες, όταν πρόκειται για ενήλικες. Οι στενές πλευρές είναι είτε ελεύθερες, είτε φραγμένες με τμήμα κεραμίδας ή με λίθο. Για τη στερέωση των κεραμίδων χρησιμοποιούνται ως σφήνες στη βάση των εξωτερικών πλευρών τους αργοί λίθοι. Το δάπεδο είναι από φυσικό χώμα και συνήθως βρίσκεται στο επίπεδο έδρασης των κεραμίδων που σχηματίζουν τον τάφο.

Ως ελεύθερες ταφές χαρακτηρίζονται οι τάφοι από τους οποίους απουσιάζει η μόνιμη κατασκευή. Βρέθηκαν δύο ελεύθερες ταφές (τάφοι 28 και 49) (2,5%).

Αποκαλύφθηκαν μόνο ενταφιασμοί και ο αριθμός τους ανά τάφο ποικίλλει. Η πλειονότητα των τάφων δέχθηκε μία ταφή, αλλά σε 23 τάφους (29,8%) παρατηρήθηκαν περισσότερες από μία. Αξίζει να σημειωθεί ότι ένας μεγάλος αριθμός τάφων, συγκεκριμένα 39 (51%), περιέχουν την ταφή ανήλικων ατόμων (>18 ετών), είτε μεμονωμένα είτε μαζί με ενήλικα. Επίσης, επισημάνθηκε η πρακτική της ανακομιδής των οστών σε 16 τάφους (20,7%). Συνήθως τα οστά των προηγούμενων ενταφιασμών συγκεντρώνονται στα κάτω άκρα του *in situ* σκελετού (εικ. 2), ή από τη λεκάνη και προς τα κάτω άκρα (τάφος ΤΦ XIII), ή στο ανατολικό όριο του τάφου (τάφος XX). Καθώς η ανθρωπολογική μελέτη βρίσκεται σε εξέλιξη, δεν είμαστε σε θέση να βεβαιώσουμε αν τα ανακομισθέντα οστά ήταν συμπτωματικά και τα μόνα σωζόμενα ή αν ύπαρξη μέρους μόνο των οστών σημαίνει ότι δεν ήταν απαραίτητη η συγκέντρωση όλων των οστών. Πάντως, στις περισσότερες ανακομιδές διατηρούνται τα κρανία. Με μια πρώτη παρατήρηση των ανακομισθέντων οστών και κυρίως των κρανίων, οι ανακομιδές είναι από μία ως τουλάχιστον τρεις.

Η καλή διατήρηση του ανθρωπολογικού υλικού στην πλειοψηφία των τάφων μας επιτρέπει να κάνουμε κάποιες παρατηρήσεις για τον τρόπο εναπόθεσης των νεκρών. Ο νεκρός τοποθετείται στον τάφο κατευθείαν στο δάπεδο, αλλά δε λείπουν και τα παραδείγματα όπου η τοποθέτησή του έγινε σε κάποιο είδος ξύλινου φορείου ή φερέτρου, όπως μαρτυρεί η ύπαρξη καρφιών περιμετρικά του σκελετού. Βρέθηκαν συνολικά 34 σιδερένια καρφιά, από τα οποία όλα παρουσιάζουν μεγάλο βαθμό διάβρωσης, ενώ ελάχιστα σώζονται ακέραια. Ένα από τα καρφιά που διατηρείται ακέραιο (M38) έχει μήκος 8 εκ. και διάμετρο εφηλίδας 3,2 εκ.. Οι εφηλίδες είναι κυρίως τετράγones με σχεδόν

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ ΣΤΟ ΝΑΟ
ΤΗΣ ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ (ΑΛΙΚΙΑΝΟΣ)

επίπεδη επιφάνεια ή κυκλικές με επίπεδη ή καμπύλη επιφάνεια. Ο μεγαλύτερος αριθμός καρφιών (12 συνολικά) συλλέχθηκε από τον τάφο 54, από έξι καρφιά συλλέχθηκαν από τους τάφους 34 και 46, ενώ κάποια εντοπίστηκαν στα έξω από τις θήκες ανάκاتا χώματα. Ανάλογα παραδείγματα καρφιών χρονολογούνται στο 12^ο - 13^ο αι. (Μπακιριτζής 1983, 18, εικ. 5).

Ο προσανατολισμός είναι σχετικά σταθερός με φορά Δ-Α. Ο νεκρός τοποθετείται σε ύπια θέση με τα κάτω άκρα παράλληλα. Μια μεγαλύτερη ποικιλία παρατηρείται στη στάση των άνω άκρων, καθώς εκτός από διπλωμένα στην κοιλιακή χώρα, που είναι και η πιο συνήθης στάση, σε κάποιες ταφές είναι διπλωμένα στο ύψος του στέρνου (τάφος VII), ή το αριστερό διπλωμένο στο ύψος του στέρνου και το δεξί στην κοιλιακή χώρα (τάφοι III, VI). Η μόνη ταφή που ο νεκρός τοποθετήθηκε σε εμβρυακή στάση είναι στον τάφο 28.

Συχνά, παρατηρούμε την ύπαρξη δύο λίθων (τάφοι X, XIV, 9, 32) (εικ. 3) ή κεραμίδων (τάφος 6) ανάμεσα στους οποίους βρίσκεται το κρανίο, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις υπάρχει και τρίτος λίθος κάτω από τη γνάθο (τάφοι XII, XIII, XV) ή πάνω στο στέρνο (τάφος 15), ή μόνο ένας κάτω από τη γνάθο (τάφος 11). Με τα ταφικά έθιμα (προσφορά υγρών στο νεκρό) πιθανόν συνδέεται και η ελλειψοειδής οπή (εσωτερική διάμετρος περίπου 10 εκ.) και με προεξέχοντα ώτα, που διατηρείται στην καλυπτήρια πλάκα του τάφου IV. Στον τάφο 11 βρέθηκε μια ανεστραμμένη κούπα που κάλυπτε το πρόσωπο του νεκρού. Σύμφωνα με τον Ναπάντη (2002, 537), συνήθη ταφική πρακτική κατά την περίοδο 13^{ος} - μέσα 15^{ου} αι. αποτελεί η τοποθέτηση πήλινου αγγείου στο κεφάλι ή ανάμεσα στα πόδια του νεκρού.

Οι περισσότεροι τάφοι ήταν ακτέριστοι. Από τους 22 (28,5%) κτερισμένους τάφους, οι 11 (28,2%) ήταν ταφές ανηλίκων και από αυτές οι 7 (17,9%) περιλάμβαναν περισσότερα από ένα κτερίσματα (π.χ. στον τάφο 54 βρέθηκαν 4 γυάλινα και 3 χάλκινα βραχιόλια, 1 περιδέραιο και 1 ζεύγος επάργυρων ενωτίων). Από το σύνολο των ευρημάτων, που ήρθαν στο φως, θα παρουσιάσουμε εδώ ενδεικτικά κάποια από αυτά.

Κούπα (A1) (εικ. 4)

Ύψος: 10 εκ., Διαμ. Χείλους: 15 εκ., Διαμ. Βάσης: 6,5 εκ., Χρονολόγηση: 14^{ος} αι.

Ακέραιη και συγκολλημένη μικρή κούπα. Πηλός ανοιχτός, ερυθροκάστανος (5YP 6/4), λεπτόκοκκος, με ελάχιστες προσμίξεις. Σώμα ημισφαιρικό, με λοξά τοιχώματα που απολήγουν σε όρθιο χείλος. Ελαφρώς υπερυψωμένη βάση, δακτυλιόσχημη, αποκλίνουσα προς τα έξω και κοίλη. Λαδοπράσινη εφύαλωση, απολεπισμένη κατά τόπους, καλύπτει την εσωτερική επιφάνεια και ρέουσα στο χείλος σε κάποια σημεία. Ανοιχτό καστανό επίχρισμα, απολεπισμένο κατά τόπους, καλύπτει την εσωτερική επιφάνεια του αγγείου και το χείλος εξωτερικά. Στο εσωτερικό της βάσης του αγγείου διακρίνονται πιθανώς ίχνη τριποδίσκου.

Ζεύγος ασημένιων καλαθόσχημων ενωτίων (M44-M45) (εικ. 5)

Ύψος: 4,6 εκ., Πλάτος: 2,3 εκ., Χρονολόγηση: 12^{ος} αι.

Ζεύγος ασημένιων καλαθόσχημων ή κανιστροειδών ενωτίων. Το κυρίως σώμα του κοσμήματος αποτελείται από κυβόσχημο καλαθίσκο, ο οποίος

οχηματίζεται από αδιάτρητο σκελετό, οι πέντε έδρες του οποίου είναι διακοσμημένες με ημισφαιρικά μαστοειδή εξαρτήματα - κομβία. Το καθένα φέρει συρματερό διάκοσμο, ενώ οι βάσεις τους τονίζονται με απλό, λεπτό σύρμα. Μεγαλύτερος κόκκος χρησιμοποιείται για να διακοσμήσουν εν είδει οφθαλμού την απόληξη του μαστοειδούς εξάρματος. Το στόμιο του καλαθίσκου είναι ελλειψοειδές, αποδοσμένο με συρμάτινη τεχνική. Στην άνω αυτή επιφάνεια στερεώνεται με καβίλιες ευρύς πεταλόσχημος κρίκος ανάρτησης του κοσμήματος.

Καλαθόσχημα ενώτια απαντούν στον ανατολικό μεσογειακό χώρο και χρονολογούνται από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια μέχρι το 12^ο αι. Παρόλο που ο συγκεκριμένος τύπος ενωτίων είναι γνωστός από παραδείγματα κυρίως ιδιωτικών συλλογών, των οποίων η προέλευση και η χρονολόγηση δεν είναι εξακριβωμένη (Amandry 1963, 287, εικ. 178, no. 220 bis, πίν. XLIV, αρ. 218, Segal 1938, πίν. 50, αρ. 234, 235, 237, 252, Ross 1965, 93, αρ. 134, πίν. LXV, Gonosovà & Kondoleon 1994, 83 και 93-95, αρ. 22, 28, 29, 30, Παπανικόλα-Μπακιριτζή 2002, 432-433, εικ. 557), παραδείγματα πρόσφατων ανασκαφών στον ελλαδικό χώρο (Πρέκα-Αλεξανδρή 1992-1993, 169 και 201, πίν. 40.2) και στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας (Brosh 1998, 1-2, εικ. 3-4), προσφέρουν ασφαλέστερα στοιχεία για τη χρονολόγησή τους.

Χάλκινο επίχρυσο ενώτιο (M7) (εικ. 6)

Ύψος: 2 εκ., Πλάτος: 3,2 εκ., Χρονολόγηση: 12^{ος} αι.

Χάλκινο επίχρυσο ενώτιο με σφαιρικό σώμα, διακοσμημένο περιμετρικά με ημισφαιρικά, μαστοειδή εξάρματα σε δύο μεγέθη. Δύο από τα εξάρματα στο σώμα δε σώζονται, όπως και αυτό της βάσης, γύρω από το οποίο διακρίνονται τέσσερις κόκκοι. Μεγαλύτεροι κόκκοι χρησιμοποιούνται για να διακοσμήσουν εν είδει οφθαλμών τις απολήξεις των μαστοειδών εξαρμάτων. Συρμάτινη διακόσμηση εν είδει φολίδων διακοσμεί το σώμα, το στόμιο του οποίου είναι κυκλικό και φέρει την ίδια διακόσμηση. Διατηρούνται μόνο οι βάσεις από τις καβίλιες όπου και θα υπήρχε ο κρίκος ανάρτησης του κοσμήματος³.

Χάλκινο ενώτιο (M65) (εικ. 7)

Ύψος: 2,5 εκ., Πλάτος: 2,5 εκ.

Χάλκινος, κυκλικός κρίκος που διαπερνά σφαιρικό σώμα από συρμάτινη τεχνική. Εκατέρωθεν, διακόσμηση από περιπλεγμένο, συρμάτινο έλασμα.

Χάλκινος επίχρυσος σταυρός (M29) (εικ. 8)

Ύψος: 2,5 εκ., Πλάτος: 1,5 εκ., Χρονολόγηση: 11^{ος} - 12^{ος} αι.

Ακέραιος, ισοσκελής σταυρός από χαλκό, που απολήγει σε ημικυκλικά επίμηλα με δύο συμφυείς σταγόνες εκατέρωθεν. Στο σώμα του σταυρού διακρίνεται εγχάρκτη διακόσμηση. Διατηρείται συμφυής δακτύλιος ανάρτησης.

Οι σταυροί με τις κυρτές, ημικυκλικές απολήξεις και τις συμφυείς σταγόνες παρουσιάζουν ευρεία διάδοση μετά τον 11^ο αι. (Καμπάνης 2001, 21,

³ Για πρωιμότερα παραδείγματα βλ.: Yeroulanou (1999, no. 462, 463, fig. 124, 125).

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ ΣΤΟ ΝΑΟ
ΤΗΣ ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ (ΑΛΙΚΙΑΝΟΣ)

αρ. 13, Davidson 1952, 259, Μπακιριτζής & Ζήκος 1981, 41, εικ. 8α-β, Evans & Wixom 1997, 173, no. 124 a-b).

Γυάλινο βραχιόλι (Υ5) (εικ. 9)

Διάμετρος: 8,7 εκ., Πάχος: 0,8 εκ., Χρονολόγηση: 12^{ος} - 13^{ος} αι.

Ακέραιο βραχιόλι, κυκλικής διατομής, από βαθύ πράσινο, γυάλινο στέλεχος. Διακρίνονται ίχνη γραπτής διακόσμησης σε άσπρο χρώμα από σπείρες.

Τα γυάλινα βραχιόλια γνωρίζουν μεγάλη διάδοση ιδιαίτερα την περίοδο από τον 9^ο μέχρι το 13^ο αι. και αποτελούν συνήθη ευρήματα στις ταφές των κατώτερων κοινωνικών τάξεων, καθώς το γυαλί αποτελεί ένα φτηνό υλικό κατασκευής κοσμημάτων⁴. Τα γυάλινα, μεσοβυζαντινά βραχιόλια εμφανίζονται σε δύο μεγέθη, διαμέτρου 4-5 εκ. και 7-8 μέχρι 10 εκ., που πιθανόν φορούσαν στο βραχίονα, όπως είναι και τα βραχιόλια που βρέθηκαν στις ταφές του Αλικιανού. Μελετητές συνδέουν την επανεμφάνιση του περιβραχιόνιου με αλλαγές στις ενδυματολογικές συνήθειες, γεγονός που πιστοποιείται και από τις γραπτές πηγές, στις οποίες αναφέρεται ότι η ένδυση και η κόσμηση γνώρισε μεγάλη βελτίωση από τον 9^ο αι. και κυρίως τον 11^ο και 12^ο αι. (Parani 2002, 73-74, Αντωνάρης 2006, 431-433). Γυάλινα βραχιόλια με γραπτό διάκοσμο απαντούν ήδη από τα ρωμαϊκά χρόνια (Campbell 1985, 16, no. 13) και εξακολουθούν να κατασκευάζονται κατά την πρώιμη και μέση Βυζαντινή περίοδο (Κωνσταντίος 1984, 136, σχ. 9, πίν. 33β, Davidson 1952, 262-263, no. 2140-2147, pl. 113). Ανάλογα παραδείγματα χρονολογούνται στο 12^ο αι. (Buckton 1994, 169, no. 187).

Χάλκινο βραχιόλι (M42)

Διάμετρος: 6,3 εκ., Πάχος: 0,5 εκ., Χρονολόγηση: 11^{ος} - 12^{ος} αι.

Ανοικτό, κυτό, ακέραιο βραχιόλι, ημικυκλικής διατομής στο μεγαλύτερο μέρος του, γίνεται επίπεδο στα άκρα του, όπου και φαρδαίνει δημιουργώντας πεπλατυσμένες, τριγωνικές απολήξεις (Ντίνα 1997).

Τα χάλκινα και μπρούτζινα βραχιόλια αποτελούν εξίσου διαχρονικό και σύνηθες κόσμημα κυρίως για τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα (Αγγέλου & Χειμωνοπούλου 2006, 383-384).

Ψήφοι περιδεραιίου (X1 και X2) (εικ. 10)

Μήκος περιδεραιίου (X1): 17 εκ., Μήκος περιδεραιίου (X2): 20,5 εκ., Χρονολόγηση: 12^{ος} - 14^{ος} αι.

Τα σύνολα των ψήφων (102 ακέραιες χάντρες για το X1 και 129 για το X2), βρέθηκαν στις παιδικές ταφές των τάφων 47 (στο θώρακα) και 54 (στο ύψος των ώμων) αντίστοιχα. Ο τύπος, το μέγεθος και το υλικό των ψήφων ποικίλλει, καθώς βρέθηκαν γυάλινες και οστέινες χάντρες, δακτυλιόσχημες, κυκλικής διατομής, κυλινδρικές, σχεδόν τετράγωνες πεπλατυσμένες. Η τοποθέτησή τους στη σειρά είναι υποθετική, δεδομένου ότι βρέθηκαν ανακατεμένες ανάμεσα στα οστά.

Οι συγκεκριμένοι τύποι ψήφων είναι ιδιαίτερα διαδεδομένοι από την

⁴ Για παραδείγματα από την Ελλάδα βλ.: Αντωνάρης (2006, 424-425, υποσ. 16).

αρχαιότητα έως το τέλος της Βυζαντινής περιόδου (Davidson 1952, 289-294, pl. 121, fig. 2439, Παϊσίδου 2000, 532).

Οστέινος πεσσός (Ο1) (εικ. 11)

Ύψος: 1,5 εκ., Διάμετρος: 1,2 εκ., Χρονολόγηση: 12^{ος} αι.

Στην παιδική ταφή του τάφου 16 και στο ύψος του δεξιού μηριαίου βρέθηκε ένας σπόνδυλος ψαριού, που πιθανόν χρησιμοποιήθηκε ως πιόνι.

Αν και τα παραδείγματα παιδικών παιχνιδιών σε βυζαντινές, παιδικές ταφές είναι σχετικά λίγα (Αναγνωστάκης & Λαμπροπούλου 2009), οστέινοι πεσσοί αποτελούν συνήθη συνοδευτικά αντικείμενα (Davidson 1952, 217-222, pl. 1707).

Οστέινο κουμπί (Ο2) (εικ. 12)

Διάμετρος: 2,7 εκ., Πάχος: 1 εκ., Χρονολόγηση: 12^{ος} - 13^{ος} αι.

Δισκόμορφο, οστέινο κουμπί, με ελαφρώς κυρτή όψη, διατηρημένο κατά το ήμισυ. Φέρει διαμπερή οπή στο κέντρο και δύο εγχάρακτους κύκλους γύρω από αυτήν. Το σώμα είναι ακόσμητο⁵.

ΜΕΡΙΚΑ ΠΡΩΤΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

Το νεκροταφείο που ήρθε στο φως κατά τις εργασίες αποκατάστασης του Ναού της Ζωοδόχου Πηγής στον Αλικιανό, αποτελεί ένα από τα λιγοστά, συστηματικά ανασκαμμένα, μεσοβυζαντινά νεκροταφεία της Κρήτης (πρβλ. το νεκροταφείο στη θέση «Καστέλλα» στον Άγιο Πέτρο Ηρακλείου). Ως *terminus aequum* για τη χρήση του νεκροταφείου μπορούμε να θεωρήσουμε με ασφάλεια τη χρονολογία κτίσης του ναού, γύρω στο 1030, χρονολογία με την οποία συμφωνεί και η αρχαιολογική μαρτυρία, καθώς ταφές δεν εντοπίζονται χαμηλότερα από την υποθεμελίωση του ναού, αλλά και η χρονολόγηση των ευρημάτων εμπίπτει κυρίως στον 11^ο - 12^ο αι. Το νεκροταφείο συνέχισε να χρησιμοποιείται και τους επόμενους αιώνες, κατά την περίοδο της Ενετικής και Οθωμανικής κτίσης, όπως μαρτυρούν οι υστερότερες ταφές που αποκαλύφθηκαν, πάντα με βάση τη χρονολόγηση των ευρημάτων και τη σχετική στρωματογραφία.

Αν και η ανθρωπολογική ανάλυση είναι ακόμα στην αρχή της, αξίζει να σημειωθεί, ότι η καλή διατήρηση του υλικού και ο σχετικά μεγάλος αριθμός παιδικών ταφών παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για το βιοτικό επίπεδο, τις ασθένειες (ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συχνή παρατήρηση αιμοποιητικών ασθενειών στα ανήλικα άτομα), τη θνησιμότητα κλπ. Τα ανθρωπολογικά δεδομένα προβλέπεται να εξετασθούν και μέσα από το πρίσμα εξειδικευμένων αναλύσεων (χημική ανάλυση σταθερών ισotόπων για τον προσδιορισμό της διατροφής και του θηλασμού/απογαλακτισμού), ώστε να συγκεντρωθούν όσο το δυνατόν περισσότερες πληροφορίες για την καθημερινή ζωή στη μεσοβυζαντινή Κρήτη. Ο συνδυασμός αρχαιολογικών - ιστορικών μαρτυριών και ανθρωπολογικών δεδομένων αποτελεί μια ολοκληρωμένη προσέγγιση της ζωής στο παρελθόν και ελπίζουμε ότι στο μέλλον η λεγόμενη «βιοαρχαιολογική προσέγγιση» θα αποτελεί τον κανόνα και όχι την εξαίρεση των

⁵ Για ανάλογα παραδείγματα βλ.: Η Πολιτεία του Μυστρά (2001, 143-147, 10, 158), Αγγέλου & Χειμωνοπούλου (2006, 384-385, εικ. 6).

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ ΣΤΟ ΝΑΟ
ΤΗΣ ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ (ΑΛΙΚΙΑΝΟΣ)

ερευνητικών μελετών.

Θερμές ευχαριστίες στον Προϊστάμενο της 28^{ης} Ε.Β.Α., κ. Μ. Ανδριανάκη, που μου εμπιστεύθηκε την επίβλεψη της ανασκαφής και τη μελέτη του νεκροταφείου, στο προσωπικό της ανασκαφής, Γ. Πετρατωνάκη, Α. Καραπατάκη, Α. Δελίμπαση, Ν. Κανελάκη, στη συντηρήτρια, Θ. Ανδρουλάκη, στις σχεδιάστριες, Α. Σαριδάκη, Μ. Γυπάκη και στους φωτογράφους, Δ. Τομαζινάκη και Θ. Ρουμελή, για τη βοήθειά τους κατά τη διάρκεια των εργασιών και της μελέτης του υλικού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγελάκη, Β., 2006. *Η Παναγία στα Μυριοκέφαλα, ο Αϊ Κυρ Γιάννης στον Αλικιανό και ο Άγιος Παύλος στα Σφακιά: Όψεις της μεσοβυζαντινής αρχιτεκτονικής στην Κρήτη*. Δημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία. Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Αγγέλου, Ε. & Χειμωνοπούλου, Μ., 2006. Κοσμήματα και εξαρτήματα ένδυσης από το μεσοβυζαντινό Κίτρος. *ΔΧΑΕ*, τόμ. 27, σ. 381-390.
- Αναγνωστάκης, Η. & Λαμπροπούλου, Α., 2009. Το άθυρμα στο Βυζάντιο. Πηγές και πρωτοβυζαντινά τεκμήρια. Στο: Κ. Γκουγκούλη & Δ. Καρακατσάνη (επιμ.), *Το ελληνικό παιχνίδι. Διαδρομές στην ιστορία του*. Athens: MIET - Ελληνικό και Λογοτεχνικό Αρχείο, σ. 69-89.
- Ανδριανάκης, Μ., 1985. Ο Άγιος Ιωάννης ο Ερημίτης και η Μονή Γδερνέτου. *Πεπραγμένα Έ' Διεθνούς Κρητιολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Β'. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, σ. 14-53, πίν. Γ'-ΙΗ'.
- Αντωνάρης, Α., 2006. Γυάλινα μεσοβυζαντινά βραχιόλια. Συμβολή σε θέματα διάδοσης, παραγωγής, τυπολογίας και χρήσης. *ΔΧΑΕ*, τόμ. 27, σ. 423-434.
- Εμμανουηλίδης, Ν., 1989. *Το δίκαιο της Ταφής στο Βυζάντιο*. Αθήνα: Α.Ν. Σάκκουλα.
- Η Πολιτεία του Μυστρά: χ.ε. 2001. *Ωρες Βυζαντίου. Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο. Η πολιτεία του Μυστρά*. Μυστράς, Αύγουστος 2001 - Ιανουάριος 2002. Κατάλογος Έκθεσης. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ.- 5^η Ε.Β.Α.
- Θεοχαροπούλου, Ε., 2000. *Συμβολή στη μελέτη των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Κρήτης από το 10^ο μέχρι το 13^ο αιώνα*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Καμπάνης, Π., 2001. Σταυροί – Εγκόλπια. Στο: *Συλλογή Γεωργίου Τσολοζίδη. Το Βυζάντιο με τη ματιά ενός συλλέκτη*. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 29 Ιουνίου - 31 Δεκεμβρίου 2001. Κατάλογος Έκθεσης. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ. - Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού - Τ.Α.Π.
- Κουρκουτίδου – Νικολαΐδου, Ε., 1992. *Από τα Ηλύσια Πεδία στο Χριστιανικό Παράδεισο*. Θεσσαλονίκη: ΥΠ.ΠΟ - Τ.Α.Π.Α.

- Κωνστάντιος, Δ., 1984. Επιφανειακές και σκαφικές έρευνες στη ΒΔ Ελλάδα. *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 26, σ. 117-145.
- Λελεδάκης, Α., 1922. *Ακολουθία Ασματική του οσίου και θεοφόρου πατρός ημών Κύρ Ιωάννου του εν Κρήτη λάμπαντος μετά του Βίου και της Πολιτείας αυτού εκδοθείσα εκ χειρογράφου ανακαρθέντος, διορθωθέντος και εις καθαρεύουσα καταγλαϊσθέντος υπό Αυθίμου Λελεδάκη επισκόπου Κισιάμου και Σελίνου*. Χανιά: Τυπογραφείο Θ. & Γ. Φορτσάκι.
- Μπακιριτζής, Χ., 1983. Ανασκαφή Πολύστουλου Αβδήρων. *ΠΑΕ*, τόμ. Α', σ. 13-19.
- Μπακιριτζής, Χ. & Ζήκος, Ν., 1981. Ανασκαφή στα Πατέρμα Ροδόπης. *Θρακική Επετηρίδα*, 2, σ. 23-42.
- Ναπάλντης, Δ., 2002. Κοιμητήρια, ταφές και ταφικά έθιμα. Στο: Δ. Παπανικόλα -Μπακιριτζή (επιμ.), *Ώρες Βυζαντίου - Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο. Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*. Θεσσαλονίκη, Λευκός Πύργος, Οκτώβριος 2001-Ιανουάριος 2002. Κατάλογος Έκθεσης. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ., σ. 535-537.
- Ντίνα, Α., 1997. Αερινό. *ΑΔ*, 52, Χρονικά Β'2, σ. 547-548.
- Ορλάνδος, Αν., 1955-1956. Δύο Βυζαντινά μνημεία της Δυτικής Κρήτης. *ΑΒΜΕ*, Η', σ. 170-171.
- Παϊσίδου, Μ., 2000. Άγιος Αχιλλεϊος 1996-1998. Συμπεράσματα και προβληματισμοί. *ΑΕΜΘ*, 12, σ. 527-542.
- Παπανικόλα - Μπακιριτζή, Δ. (επιμ.), 2002. *Ώρες Βυζαντίου - Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο. Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*. Θεσσαλονίκη - Λευκός Πύργος, Οκτώβριος 2001 - Ιανουάριος 2002. Κατάλογος Έκθεσης. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ.
- Πρέκα - Αλεξανδρή, Κ., 1992-1993. Ο τύμβος του Παραποτάμου. *ΑΔ*, 47-48, Μελέτες, σ. 165-212.
- Τωμαδάκης, Β.Ν., 1983-1986. Αγιολογικά και Υμνολογικά Α'. Ο Άγιος Ιωάννης ο Ξένος και Ερημίτης εν Κρήτη, 10^{ος} - 11^{ος} αι. *ΕΕΒΣ*, 46, σ. 1-117.
- Τωμαδάκης, Β.Ν., 1948. Ο Άγιος Ιωάννης ο Ξένος και η διαθήκη αυτού. *ΚρητΧρον*, 2, σ. 42-72.
- Amandry, P., 1963. *Collection Hélène Stathatos III, Objets antiques et byzantins*. Strasbourg: Institut d'Archéologie.
- Andrianakis, M., 2008. Agios Ioannis Xenos and his Cult. Στο: Ε. Hadjistryphonos (επιμ.), *Routes of Faith in the Medieval Mediterranean. History, Monuments, People, Pilgrimage Perspectives. Proceedings of an International Symposium. Thessalonike, 7-10 November 2007*. Thessalonike: European Centre of Byzantine & Post-Byzantine Monuments, σ. 256-268.
- Brosh, N., 1998. Two Jewelry Hoards from Tiberias. *Antiquot*, XXXVI, σ. 1-9.

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ ΣΤΟ ΝΑΟ
ΤΗΣ ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ (ΑΛΙΚΙΑΝΟΣ)

- Buckton, D. (επιμ.), 1994. *Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture*. London: British Museum Press.
- Campbell, S.D. (επιμ.), 1985. *The Malcove Collection. A Catalogue of the Objects in the University of Toronto*. Toronto – Buffalo - London: University of Toronto Press.
- Davidson, G.R., 1952. *The Minor Objects, Corinth. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens*. Corinth XII. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Evans, H.C. & Wixom, W.D. (επιμ.), 1997. *The Glory of Byzantium, Art and Culture of the Middle Byzantine Era AD 843-1261*. The Metropolitan Museum of Art, 11 March-July 7 1997. Exhibition Catalogue. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Gallas, Kl., Wessel, Kl. & Borboudakis, M., 1983. *Byzantinisches Kreta*. Munchen: Hirmer.
- Gerola, G., 1908. *Monumenti Veneti nell' Isola di Creta. Ricerche e descrizione fatte dal Dottor G. Gerola per incarico del R. Istituto*, τόμ. II. Venezia: R. Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti.
- Gonosová, A. & Kondoleon, Chr., 1994. *Art of Late Rome and Byzantium in the Virginia Museum of Fine Arts*. Richmond: Virginia Museum.
- Laskaris, N.G., 2000. *Monuments funéraires paléochrétiens (et byzantins) de Grèce*. Athens: D. Vasilopoulos.
- Oikonomou, S., 1999. *The Life of Ioannes Xenos: Critical Edition and Commentary*. Διδακτορική διατριβή. London: University of London.
- Parani, M.G., 2002. *Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material Culture and Religious Iconography, 11th-15th Centuries*. Leiden & Boston: Brill.
- Petit, L., 1924. Saint Jean Xenos ou l'Ermitte d' après son autobiographie. *AnalBoll*, 42, σ. 5-20.
- Ross, M.C., 1965. *Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. Jewelry, Enamels and Art of the Migration Period*, τόμ. 2. Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Segal, B., 1938. *Katalog der Goldschmiede-Arbeiten*. Athens: Museum Benaki.
- Yeroulanou, D., 1999. *Diatrita. Gold Pierced-Work Jewellery from the 3rd to the 7th Century*. Athens: Benaki Museum.

THE CEMETERY EXCAVATION AT THE CHURCH
OF ZOODOCHOS PIGI (ALIKIANOS)

BOURBOU CHRYSI

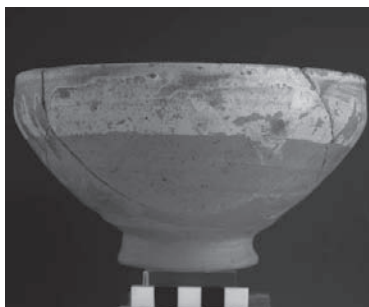
During restoration works at the Church of Zoodochos Pigi (Alikianos, Chania), a rescue excavation at the interior and circumferential to the Church was carried out. The excavation brought to light an extended cemetery, as 21 and 56 graves were revealed at the interior and exterior of the Church respectively. This paper is a preliminary report on the finds (architecture of graves, accompanying goods and observations on the human skeletal remains). Cist, pit, and tiled graves included one or more inhumations of adult and non-adult individuals. Possible one of these graves was used as an ossuary, as evidenced by the abundance of commingled human remains recovered. Accompanying goods include mainly jewels, items of clothing, coins and only one ceramic vessel, suggesting a preliminary dating of the cemetery to the end of the 11th - 12th centuries AD. Coins found in some graves suggest a later date, during the Venetian and Turkish occupation.

Εικ. 1. Κιβωτιόσχημος τάφος (τάφος 27).

Εικ. 4. Μικρή κούπα (Α1). Βρέθηκε τοποθετημένη στο πρόσωπο του νεκρού του τάφου 11.

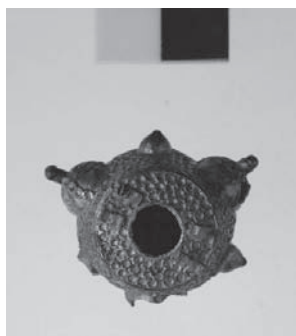
Εικ. 2. In situ σκελετός και ανακομιδές στο ύψος των κάτω άκρων (διακρίνονται τα κρανία) (τάφος 23).

Εικ. 5. Ζεύγος καλαθόσχημων ενωτίων (M44-45).

Εικ. 3. Λίθοι τοποθετημένοι ανάμεσα στο κρανίο του σκελετού (τάφος 26α).

Εικ. 6. Χάλκινο επίχρυσο ενώτιο (M7).

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ ΣΤΟ ΝΑΟ
ΤΗΣ ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ (ΑΛΙΚΙΑΝΟΣ)

Εικ. 7. Χάλκινο ενώτιο (M65).

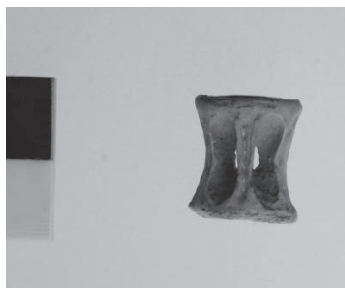
Εικ. 8. Χάλκινος,
επίχρυσος σταυρός (M29).

Εικ. 9. Γυάλινο βραχιόλι (Υ5).

Εικ. 10. Περιδέρατα (X1 και
X2) από γυάλινες
και οστέινες χάντρες.

Εικ. 11. Οστέινος πεσσός (O1).

Εικ. 12. Οστέινο κουμπι (O2).

ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΙΕΡΟΥ ΝΑΟΥ

ΜΙΧΑΗΛ ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΥ ΣΑΡΑΚΗΝΑΣ

ΨΑΡΑΚΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

Ο Ναός του Μιχαήλ Αρχαγγέλου, κτισμένος στις νοτιοδυτικές παρυφές του χωριού Σαρακήνα, βρίσκεται σε μια γραφική και δασώδη κοιλάδα που διασχίζει ο Σαρακηνιώτης ποταμός¹. Ανήκει στον τύπο των μονόκωρων, καμαροσκέπαστων ναών, με ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τα εσωτερικά, τυφλά αφιδώματα στους πλάγιους, επιμήκεις τοίχους (Λασιθιωτάκης 1961-1962, 175). Η τοικοποιία του ναού είναι κοινή αργολιθοδομή, με συνδετικό κονίαμα ασβέστη. Εξαιρεση αποτελεί η είσοδος στη δυτική πλευρά, κατασκευασμένη από λαξευτούς, ορθογωνισμένους ψαμίτες, που διακρίνονται στο περίγραμμά της. Η είσοδος φέρει μικρό, ημικυκλικό, ανακουφιστικό τόξο πάνω από το υπέρθυρο. Η εξωτερική όψη του ναού είναι λιτή, χωρίς κανένα διάκοσμο. Στην ανατολική πλευρά σχηματίζεται η ημικυλινδρική αφίδα του ιερού, που αποτελείται από δύο διακριτά τμήματα, από τα οποία το κατώτερο προεξέχει έντονα, αφού προέρχεται από προγενέστερη οικοδομική φάση του ναού (σχ. 1-2). Το τοίχωμα της πάνω ζώνης διατρυπά στενόμακρος, μικρός φεγγίτης. Η κάλυψη του θόλου πραγματοποιείται με ημικυλινδρική καμάρα, που ενισχύεται από ένα σφενδόνιο, στηριζόμενο σε υφαψίδια. Εσωτερικά τα δύο σε κάθε πλάγιο τοίχο αφιδώματα (σχ. 2), δημιουργούν μια πλαστικότητα, χωρίς να μειώνεται η αντοχή των πλευρικών φορέων, με αποτέλεσμα ο εσωτερικός χώρος να δίνει την αίσθηση μιας ελαφρότερης κατασκευής.

Ο ναός έχει κτιστό τέμπλο, που διακοσμείται με τοιχογραφίες και από τις δύο όψεις (εικ. 2) και σώζεται σε ύψος 1,9 μ. από το δάπεδο. Στην κορυφή της εσωτερικής πλευράς του προς το ιερό, υπάρχουν δύο κόγχες στο πάχος της τοικοποιίας.

Στο μέσον της αφίδας του ιερού, σε ύψος 0,4 μ. από το δάπεδο, διαμορφώνεται μικρό, κτιστό σύνθρονο, το οποίο καταλαμβάνει όλο το πλάτος της αφίδας. Ανάλογο σύνθρονο, σε μονόκωρους ναούς του 13^{ου} και 14^{ου} αι. στο Νομό Χανίων, σώζεται ακόμα στο Ναό του Αγίου Ιωάννου Προδρόμου στα Δελιανά Κισάμου.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ - ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ²

Οι εργασίες εντάχθηκαν στο Γ' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης και

---

¹ Θα ήθελα να ευχαριστήσω και από τη θέση αυτή τον προϊστάμενο της 28^{ης} Ε.Β.Α., κ. Μιχάλη Ανδριανάκη, για την εμπιστοσύνη να μου αναθέσει την επιβλεψη των εργασιών αποκατάστασης του ναού, την προτροπή του για την παρούσα ανακοίνωση, καθώς και την αμέριστη βοήθειά του στα διάφορα προβλήματα που παρουσιάστηκαν στη διάρκεια της μελέτης του μνημείου.

Ευχαριστώ, επίσης, τις σχεδιάστριες κ. Σαριδάκη Αργυρά και κ. Περιβόλα Γαρουφαλιά, που επιμελήθηκαν τα σχέδια και τους φωτογράφους της υπηρεσίας κ. Τομαζινάκη Δημήτριο και κ. Ρούμελη Αθανάσιο.

² Στις αναστηλωτικές και ανασκαφικές εργασίες εργάστηκαν οι Παπαδοκωνσταντάκης Βαρθολομαίος, Φρατζεσκάκης Νίκος, Κωνσταντουδάκης Κυριάκος, Πολυχρονάκης Λεωνίδας, Δελημπασης Αλέξανδρος και Καραπατάκης Αντώνιος.

αφορούσαν στην αποκατάσταση του κτηρίου, του αύλειου χώρου και του τοιχογραφικού διακόσμου. Πραγματοποιήθηκαν στερεώσεις των τοικοποιιών με αρμολογήματα, λιθοσυρραφές και κατά τόπους υποθεμελιώσεις, ώστε να ανακτήσει ο ναός τη στατική του επάρκεια. Αντικαταστάθηκε η παλαιά κεραμοσκεπή με νέα, από χειροποίητα κεραμίδια, και έγινε η στεγάνωση του θόλου. Κατά τη διάρκεια των εργασιών διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου, πραγματοποιήθηκε η απομάκρυνση των προσχώσεων περιμετρικά του ναού, με αποτέλεσμα να αποκαλυφθούν υπολείμματα τοικοποιιών που ανήκαν σε προγενέστερη, τρικλιτη βασιλική με νάρθηκα. Οι σωζόμενες τοικοποιίες της έχουν πλάτος 0,5 μ. και είναι κατασκευασμένες από μεγάλους σχιστόλιθους. Το μήκος της βασιλικής είναι 11,5 μ., το πλάτος του μεσαίου κλίτους είναι 3,5 μ., ενώ το πλάτος του βόρειου και νότιου είναι 2,5 μ. Το μήκος του νάρθηκα είναι 9 μ. και το πλάτος του περίπου 3 μ. Το μικρό πάχος της τοικοποιίας δείχνει ότι η βασιλική ήταν ξυλόστεγη, ενώ η κατασκευή της θα πρέπει να χρονολογηθεί κατά τη Μεσοβυζαντινή περίοδο. Πιθανώς η κατάρρευσή της συνδέεται με το σεισμό του 1304, εξαιτίας του οποίου αναφέρεται η καταστροφή πολλών ναών της Κρήτης (Τσιρπανλής 1985, 131).

Μετά τη στερέωση, οι τοικοποιίες της βασιλικής εντάχθηκαν στη διαμόρφωση του περιβάλλοντα χώρου. Τα δάπεδα των κλιτών, όπως και του σημερινού ναού, που καταλαμβάνει τμήμα του μεσαίου κλίτους, αποκαταστάθηκαν με κουρασάνι, υλικό συμβατό με την αρχική τους κατασκευή. Για τη συγκράτηση των πρηνών της ανατολικής και νότιας πλευράς του αύλειου χώρου, κατασκευάστηκαν αναλημματικοί τοίχοι από αργολιθοδομή και συμπληρώθηκε η περιμετρική περιτοίχιση με χαμηλά, λιθόκτιστα τοίχια.

Εντός του χώρου της τρικλιτης βασιλικής, αποκαλύφθηκαν 19 κιβωτιόσχημοι τάφοι, κατασκευασμένοι από ακατέργαστες, πλακώδεις πέτρες, διαφόρων μεγεθών, κάθετα τοποθετημένες και χωρίς συνδετικό υλικό. Οι περισσότεροι περιείχαν οστά από ανακομιδές και καλύπτονταν με μεγάλες πλάκες ακανόνιστου σχήματος. Το νεκροταφείο συνδέεται με το Ναό του Μιχαήλ Αρφαγγέλου.

Στην επικωμάτωση των τάφων βρέθηκαν τέσσερα χάλκινα νομίσματα (*Τορνέζια*) της Βενετικής περιόδου, των οποίων οι επιφάνειες έχουν διαβρωθεί σε μεγάλο βαθμό, με αποτέλεσμα μόλις να διακρίνονται τα χαρακτηριστικά τους, που είναι στη μία όψη ο σταυρός εντός κύκλου και στην άλλη το λιοντάρι του Αγίου Μάρκου.

Επίσης, βρέθηκαν δύο κούπες, που φέρουν εφυάλωση στην εσωτερική τους επιφάνεια και εξωτερικά γύρω από το χείλος. Η πρώτη διακοσμείται με γραπτές, εγχάρακτες, παράλληλες γραμμές, πάνω στις οποίες γράφονται καφεκίτρινες και πράσινες, ελεύθερες πινελιές. Το χείλος κοσμείται με δύο παράλληλες, εγχάρακτες, οριζόντιες γραμμές που τονίζονται με κίτρινο και πράσινο χρώμα. Η δεύτερη κούπα σώζεται τμηματικά και κοσμείται με λεπτεγχάρκτη, διπλή ταινία που χωρίζει τον πυθμένα σε δύο ζώνες. Στην πρώτη διακρίνονται ελικοειδείς, αλληλεπικαλυπτόμενες γραμμές και σπείρες, ενώ τη δεύτερη ζώνη καταλαμβάνει ρόδακας με πλέγμα στο κέντρο, που κοσμείται με καφέ και πράσινες πινελιές. Στον πυθμένα διακρίνονται ίχνη τριποδίσκου. Τα αγγεία χρονολογούνται στο 14^ο αι.

ΤΟ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Παράλληλα με τις εργασίες αναστήλωσης, πραγματοποιήθηκαν και οι εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης του τοιχογραφικού διακόσμου³, οι οποίες, μετά την επιτυχή ολοκλήρωσή τους, μας δίνουν τη δυνατότητα να μελετήσουμε καλύτερα την τεχνοτροπία τοιχογράφησης του μνημείου και να προσπαθήσουμε μια χρονολογική προσέγγιση και πιθανή απόδοσή τους σε γνωστό αγιογράφο της δυτικής Κρήτης, αφού η κτητορική επιγραφή του ναού έχει καταστραφεί.

Οι σχετικά περιορισμένες αλλοιώσεις του τοιχογραφικού διακόσμου του ναού οφείλονται σε παλαιότερες, αυθαίρετες επεμβάσεις, όπως η διάνοιξη παραθύρου στο νοτιοανατολικό, πλευρικό αφίδωμα, οι κατά τόπους κατασκευές νέων επιχρισμάτων και οι επικαλύψεις αλάτων, που είναι αδύνατον με τα σημερινά μέσα να απομακρυνθούν.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα έχει δημοσιευτεί στο παρελθόν συνοπτικά (Gerola [Λασιθιωτάκης 1961], 30) με αρκετές ασάφειες, ελλείψεις και εσφαλμένες ταυτίσεις των εικονιζόμενων προσώπων (Λασιθιωτάκης 1970, 142-145), που πιθανότατα οφείλονταν στις κατά τόπους επικαλύψεις των τοιχογραφιών με αιθάλη, άλατα και μικροοργανισμούς, και άλλοτε σε περιγραφές επιλεγμένων θεμάτων (Κουκιάρης 1989, 82-83).

Τα θέματα προσαρμόζονται στις περιορισμένες διαστάσεις του ναού και περιλαμβάνουν σκηνές του χριστολογικού και εικονογραφικού κύκλου του Μιχαήλ Αρχαγγέλου, οι οποίες αναπτύσσονται σε τρεις ζώνες και ορίζονται με πλαίσια από κοκκινωπές ταινίες.

Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του ιερού εικονίζεται στηθαίος ο Μιχαήλ Αρχάγγελος, να κρατά τα διάσημα της θεϊκής εξουσίας, το χρυσό σκήπτρο και τη σφαίρα του κόσμου. Η εικονογράφηση του Μιχαήλ Αρχαγγέλου στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του ιερού είναι θέμα σπάνιο στους τοιχογραφημένους ναούς της δυτικής Κρήτης. Στο Νομό Χανίων υπάρχει η ίδια παράσταση και στο δίκλιτο Ναό της Παναγίας και Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στο Κουστογιέρακο (Λασιθιωτάκης 1970, 382), έργο πιθανότατα του ίδιου ζωγράφου.

Στο μέτωπο της κόγχης του Ιερού Βήματος εικονογραφείται η Φιλοξενία του Αβραάμ. Πίσω από την πλούσια, στρωμένη τράπεζα κάθονται οι τρεις άγγελοι, που συμβολίζουν την Αγία Τριάδα, τους οποίους φιλοξενεί ο Αβραάμ που διακρίνεται στην κάτω αριστερή γωνία της παράστασης, με τη γυναίκα του Σάρα στο άλλο άκρο. Στο βάθος της σκηνής αναπτύσσονται οικοδομήματα, ενώ αξιοσημείωτη είναι η λεπτομέρεια του τραπέζιου με τα σχεδόν ρεαλιστικά αποδοσμένα σκεύη.

Ο Ευαγγελισμός αναπτύσσεται σε δύο διάχωρα κάτω από τη Φιλοξενία. Ο Αρχάγγελος Γαβριήλ στα αριστερά απευθύνεται προς τη Θεοτόκο, που εικονίζεται στη δεξιά πλευρά.

Στην αφίδα του ιερού εικονίζονται τέσσερις, ολόσωμοι Συλλειτουργούντες Ιεράρχες με αρχιερατικά άμφια, ανά δύο εκατέρωθεν του άξονα (εικ. 1). Στρέφονται προς το κέντρο, όπου εικονίζεται εντός δισκοπότηρου επί της Αγίας

³ Εργάστηκαν οι συντηρητές Σιγανάκης Γιώργος, Ντοκάκη Βιργινία, Παντερμάκης Χαρίλαος, Βασιλικάκη Μαρία και Χαϊδεράκη Θεογονωσία.

Τράπεζας ο Ιησούς βρέφος, ρεαλιστική απεικόνιση της αιματηρής θυσίας του Χριστού, το γνωστό θέμα του μελισσιού. Στην αριστερή άκρη ο Άγιος Αθανάσιος κρατά ειλητό με τη λειτουργική περικοπή «*Κύριε ο εν ιπλάεις...*», προς τη μέση ο Άγιος Βασίλειος, στο ειλητάριο του οποίου αναγράφεται η περικοπή «*Ουδείς άξιός των συνδεδεμένων ταις σαρκικαίς επιθυμίαις...*». Στο δεξιό μέρος της κόγχης ο Άγιος Γρηγόριος το ειλητό του οποίου γράφει: «*Πάλιν και πολλάκις σοι προσπίπτομεν...*». Απέναντι από τον Άγιο Βασίλειο, προς το κέντρο, ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, στο ειλητό του οποίου είναι γραμμένη η περικοπή: «*Ο Θεός, ο Θεός ημών ο τον ουράνιον άρτον, την τροφήν*». Οι αυστηρές εκφράσεις και τα μεγάλα αναστήματα των ιεραρχών με τις αρχιερατικές στολές δίνουν μια ιδιαίτερη επιβλητικότητα στην παράσταση.

Στα χαμηλότερα τμήματα του ανατολικού τοίχου, εκατέρωθεν της κόγχης, εικονίζονται με αρκετές φθορές στα πρόσωπά τους, οι διάκονοι, αριστερά ο Άγιος Στέφανος ο Πρωτομάρτυς και δεξιά ο Ρωμανός ο Μελωδός, όπως διαβάζουμε στις σωζόμενες επιγραφές. Φορούν λευκά σιχάρια και κρατούν με το δεξί χέρι θυμιατήρι και με το αριστερό λιβανωτίδα.

Στους πλάγιους τοίχους του ιερού εικονίζονται ολόσωμοι, μετωπικοί ιεράρχες. Από δεξιά ο Κλήμης, στη μέση ο Τίτος και αριστερά ο Πολύκαρπος. Η εικονογράφηση των ιεραρχών του νότιου τοίχου έχει καταστραφεί στο μεγαλύτερο μέρος της.

Το χτιστό τέμπλο (εικ. 2), ύψους περίπου 1,9 μ. φέρει εικονογράφηση και από τις δύο πλευρές. Στη δυτική όψη από αριστερά εικονίζεται ο Παντοκράτορας, ένθρονος να ευλογεί με το δεξί του χέρι και με το αριστερό να κρατά ανοικτό Ευαγγέλιο. Η εικονογράφηση του Παντοκράτορα, είναι η μόνη στο ναό στην οποία παρατηρούνται δύο στρώματα. Από το αρχικό, κατώτερο στρώμα διακρίνονται τμήματα του θρόνου και των ιματίων του Χριστού. Το μεταγενέστερο, που σώζεται με αρκετές απολεπίσεις, έγινε από άλλο αγιογράφο, παρατηρώντας τη διαφορετική τεχνοτροπία. Στο δεξί τμήμα εικονίζεται ένθρονη η Παναγία (Ελεούσα), με το Χριστό στα γόνατά της, θέμα εξαιρετικά αγαπητό στους ζωγράφους της δυτικής Κρήτης.

Στην ανατολική όψη του τέμπλου, προς το ιερό, εικονίζεται δεξιά ο Άγιος Αντώνιος (εικ. 3), ολόσωμος με σκούρο μπλε κουκούλι, να ευλογεί με το δεξί χέρι υψωμένο και να κρατά με το αριστερό ανοικτό ειλητάριο με την επιγραφή: «*ΕΓΟ ΟΥΚΕΤΗ ΦΟΒΟΥΜΕ ΤΟΝ Θ(ΕΟ)Ν ΑΛ(Λ)Α ΑΓΑ(ΠΩ) (ΑΥΤΟΝ)*». Αριστερά ο Άγιος Ιωάννης ο Καλυβίτης, νέος, αγένειος, κρατά κλειστό Ευαγγέλιο.

Το τμήμα της καμάρας του Ιερού Βήματος καλύπτει η Ανάληψη, σύμφωνα με το καθιερωμένο πρόγραμμα των βυζαντινών ναών. Στο κέντρο, μέσα σε ελλειπτική δόξα, ο Χριστός κάθεται σε τόξο ίριδας που αποδίδεται με κόκκινη και πράσινη ταινία, ευλογεί με το δεξί, ενώ με το αριστερό κρατά κλειστό ειλητό, που το ακουμπά κάθετα στο πόδι του. Τη λευκή δόξα υψώνουν τέσσερις άγγελοι, τοποθετημένοι συμμετρικά. Η κίνησή τους είναι εξαιρετικά ζωηρή, οι φτερούγες ανοικτές, έντονα ανεμιζόμενα ιμάτια με άφθονα φώτα και σκιές, που προσδίδουν πλαστικότητα και όγκο στα κορμιά. Οι Απόστολοι (εικ. 4), με μορφές αυστηρά ιερατικές, χωρισμένοι σε δύο ημικόρια, χειρονομούν κοιτάζοντας προς τον ουρανό. Στο μέσο του βόρειου ημικορίου, η Παναγία δέεται επί βάθρου.

Η πολυπρόσωπη παράσταση της Γέννησης είναι η μεγαλύτερη του θόλου

και καταλαμβάνει το ανατολικό τμήμα της νότιας πλευράς. Η Παναγία με το ανοικτόφαιο μαφόριο, διαγώνια ξαπλωμένη μπροστά στο σπήλαιο με τα ζώα και τη φάτνη, στηρίζει το κεφάλι της με το δεξί χέρι, είναι στραμμένη προς το Χριστό, τον οποίο ετοιμάζουν η Μαία και η Σαλώμη για το λουτρό. Οι Μάγοι προσέρχονται από αριστερά, ο Ιωσήφ στην κάτω αριστερή γωνία μόνος, το λουτρό με το βρέφος εικονίζεται στη μέση χαμηλά της παράστασης και οι βοσκοί στη δεξιά πλευρά. Στην κορυφή του βραχώδους τοπίου διακρίνεται το άστρο της Βηθλεέμ και από δύο υμνούντες άγγελοι στις γωνίες.

Στο βόρειο τμήμα της καμάρας και απέναντι από τη Γέννηση εικονίζεται η Υπαπαντή του Χριστού, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας είναι καλυμμένο με άλατα. Η Παναγία παραδίνει τον Ιησού στο δίκαιο Συμεών, που στέκεται μπροστά από κιβώριο, ενώ πίσω του η Προφήτης Άννα, μόλις διακρίνεται. Ο Ιωσήφ στην αριστερή άκρη της παράστασης, πίσω από την Παναγία, κρατά ένα ζευγάρι περιστέρια.

Η σκηνή της Βάπτισης αναπτύσσεται στο βόρειο τμήμα του θόλου. Όρθιος μέσα στον Ιορδάνη ο Χριστός, στην αριστερή όχθη η ασκητική μορφή του Προδρόμου (εικ. 5), επιθέτει το δεξί του χέρι στο κεφάλι του Χριστού και υψώνει το άλλο σε δέηση, κοιτάζοντας προς τον ουρανό. Τρεις ακτίνες πέφτουν από το τόξο του ουρανού, μια στο κεφάλι του Χριστού, στην οποία εικονίζεται το Άγιο Πνεύμα «εν είδει περιστέρως», εντός κυκλικής δόξας, η άλλη στο κεφάλι του Προδρόμου και η τρίτη στην ομάδα των αγγέλων που φέρουν τα ενδύματα του Σωτήρα και εικονίζονται δεξιά. Εντός του ποταμού μια ανδρική και μια γυναικεία μορφή, προσωποποιούν τον Ιορδάνη και τη θάλασσα αντίστοιχα, σύμφωνα με την ελληνιστική παράδοση.

Η έγερση του Λαζάρου εικονίζεται στο βόρειο τμήμα του θόλου. Ο Χριστός βρίσκεται στη μέση περίπου της παράστασης, ακολουθούμενος από τους μαθητές του. Στα δεξιά ο Λάζαρος εξέρχεται από σαρκοφάγο. Η Μάρθα και η Μαρία βρίσκονται γονυκλινείς μπροστά στον Ιησού. Δίπλα τους, νέος λύνει το σάβανο του Λαζάρου, κρατώντας τη μύτη του σε ένδειξη ότι έχει αρχίσει να μυρίζει. Τη σκηνή συμπληρώνουν οι έκπληκτοι Ιουδαίοι, που στέκονται μεταξύ του Χριστού και του Λαζάρου.

Στο βορειοδυτικό τμήμα του θόλου, δίπλα από την παράσταση της έγερσης του Λαζάρου, εικονίζεται η Σύναξη των Ασωμάτων. Η παράσταση συναντάται σχεδόν πάντα στις εκκλησίες του Μιχαήλ Αρχαγγέλου (Κουκιάρης 1989, 82). Οι ολόσωμοι Αρχάγγελοι, συμμετρικά τοποθετημένοι, με ποδήρεις, καστανόφαιους χιτώνες, που τους κοσμούν λιθοστόλιστοι λώροι και παρυφές, στέκονται όρθιοι σε μια μνημειακή αταραξία. Οι δύο μεσαίοι, ο Αρχάγγελος Μιχαήλ και ο Αρχάγγελος Γαβριήλ, κρατούν σε μέταλλο την προτομή του μικρού Χριστού. Χαρακτηριστική είναι η πολυχρωμία των φωτιστέφανων και η έκφραση των μορφών.

Απέναντι από τη Σύναξη των Ασωμάτων, στο νοτιοδυτικό τμήμα του θόλου, εικονίζεται η Θεοσώμος Ταφή. Το σώμα του Χριστού παριστάνεται σε ύπτια στάση, τοποθετημένο πάνω σε κόκκινο σεντόνι. Πίσω από το ανοικτό, ορθογώνιο, πέτρινο μνήμα η Παναγία γονατισμένη ακουμπά το πρόσωπό της πάνω στο κεφάλι του Χριστού, ενώ ο Ιωσήφ τον κρατά από τα πόδια και ο Ιωάννης σκυμμένος του φιλά το χέρι. Πίσω τους ο Νικόδημος, ο Πέτρος και τρεις μυροφόρες θρηνούν με έντονες κινήσεις σηκώνοντας τα χέρια τους και

κρατώντας το πρόσωπό τους. Πίσω από τη σκηνή, δεξιά και αριστερά παριστάνονται σχηματοποιημένα βουνά.

Η Ανάσταση εικονίζεται στο νότιο τμήμα του θόλου και απέναντι από την παράσταση της έγερσης του Λαζάρου. Ο Χριστός, πατώντας τις σταυρωτές πύλες του Άδη, δεσπόζει στον κεντρικό άξονα της σύνθεσης. Όρθιος με κλίση προς τα δεξιά, πιάνει από το χέρι το γονυπετή Αδάμ ανασηκώνοντάς τον από την ανοικτή, μαρμαρίνη σαρκοφάγο, ενώ με το αριστερό του χέρι κρατά διπλό, λιθοστόλιστο σταυρό της Ανάστασης. Πίσω από τον Αδάμ εικονίζεται η Εύα, με χέρια υψωμένα σε ικεσία και σε δεύτερο επίπεδο ο Άβελ, με μια ομάδα βιβλικών προσώπων. Αριστερά του Χριστού οι Προφητάνακτες Δαβίδ και Σολομών, δύο Δίκαιοι και ανάμεσά τους εικονίζεται ο Ιωάννης ο Πρόδρομος.

Το Θαύμα στις Χώνες εικονίζεται πάνω από το δυτικό, πλευρικό αφίδωμα του βόρειου τοίχου. Δεξιά στέκεται ο Μιχαήλ Αρχάγγελος, κλίνοντας ελαφρά το σώμα προς τα μπροστά και πατώντας το ένα πόδι στο βράχο, κτυπά με το κοντάρι στα θεμέλια του ναού, προκειμένου να σκίσει την πέτρα για να κωνέψουν τα νερά του ποταμού. Αριστερά εικονίζεται ο Άρχιπιππος, γονατιστός, ακίνητος, που δέεται και ευχαριστεί τον Αρχάγγελο. Σε δεύτερο επίπεδο εικονίζεται τμήμα του ναού και κτίσμα σε μορφή κιβωρίου. Ανάμεσα στον Αρχάγγελο και τον Άρχιπιππο, εικονίζεται ο ποταμός να κατεβαίνει από ψηλά ορμητικός και να απολήγει σε δίνη (Κουκιάρης 1989, 82-83).

Το δυτικό τοίχο (εικ. 6) καταλαμβάνουν τρεις παραστάσεις. Στο τύμπανο πάνω από την πόρτα βρίσκεται η αναπτυγμένη μορφή του θέματος της Ιερικούς (Κουκιάρης 1989, 82). Στο αριστερό άκρο ο Μιχαήλ Αρχάγγελος φορά σιδηρόπλεκτο θώρακα και χλαμύδα σε πορφυρό ανοικτό χρώμα. Κρατά με το δεξί υψωμένο το σπαθί, ενώ το αριστερό χέρι ακουμπά στο θηκάρι. Αντίκρου είναι γονατιστός ο Ιησούς του Ναυή και πίσω του η Μεγάλη Πύλη της Ιερικούς. Στο δεξί τμήμα εικονίζονται οι επτά, υψίκορμοι ιερείς με τις κεράτινες σάλπιγγες. Στο βάθος υψώνονται τα τείχη της πόλης, τις επάλξεις των οποίων καταλαμβάνει πλήθος (οι υιοί του Ισραήλ).

Δεξιά και αριστερά της εισόδου, εικονίζονται από δύο αγίες, με διάλιθα στέμματα και βασιλικές ενδυμασίες (δαλματικές), που φέρουν χρυσούς, μαργαριτοκόσμητους λώρους.

Κάτω από τις παραστάσεις του χριστολογικού κύκλου, στην κορυφή των κάθετων, πλευρικών τοίχων εικονίζονται σε στηθάρια αγίες και άγιοι. Στο βόρειο τοίχο πάνω από το ανατολικό αφίδωμα διακρίνονται τέσσερις άγιοι των οποίων τα ονόματα δε σώζονται. Πάνω από το δυτικό αφίδωμα εικονίζονται η Αγία Θεοδότη και η Αγία Πελαγία, στο νότιο τοίχο πάνω από το δυτικό αφίδωμα οι Άγιοι Σέργιος, Βάκχος, Κήρυκος, η Αγία Ιουλίτη και η Αγία Αναστασία, ενώ πάνω από το ανατολικό αφίδωμα διακρίνονται αδιάγνωστοι άγιοι.

Στο σφενδόνιο εικονίζονται τέσσερις προφήτες. Στη βόρεια πλευρά πάνω από το υφαψίδιο ο Προφήτης Δανιήλ, νέος αγένειος, κρατά ανοικτό ειλητό με ανορθόγραφη επιγραφή «*Εγω δανηλ ην εθεόρουν εος ου θρονη ες - κρ - και ο παλε*» (Εγώ Δανιήλ εθεώρουν, έως ου ετέθησαν θρόνοι εις κρίσιν και ο Παλαιός Ημερών εκάθισεν) (Παπαδόπουλος – Κεραμεύς 1909, 290). Από πάνω βρίσκεται ο Προφητάναξ Δαβίδ, γέροντας, στρογγυλογένης, το ειλητό του οποίου γράφει «*ΑΝΕΒΗ Ο ΘΣ ΕΝΑΝ ΑΛΛΑΛΓΜΟ ΚΣ ΕΦΟΝΗ ΣΑΛΠΙΓΟΣ*» (Ανέβη ο Θεός εν αλαλαγμώ, Κύριος εν φωνή σάλπιγγος) (Παπαδόπουλος – Κεραμεύς

1909, 82). Στο νότιο τμήμα, πάνω από το υφαψίδιο, εικονίζεται ο Προφήτης Αββακούμ, νέος, αγένειος, το ειλητό του οποίου γράφει «*ΚΕ ΥΣΑΚΟΑ ΤΗΝ ΑΚΟΗΝ ΣΟΥ Κ ΕΦΟΒΗΘΗΝ*» (Κύριε εισακήκοα την ακοήν Σου και εφοβήθην) (Παπαδόπουλος – Κεραμείς 1909, 78), ενώ πάνω ο Προφητάναξ Σολομών, νέος, αγένειος, το ειλητό του οποίου γράφει «*Η ΣΟΦΙΑ ΟΚΟΔΟΜΗΣΕΝ ΕΑΤ – Κ*» (Η σοφία οικοδόμησεν οίκον και) (Παπαδόπουλος – Κεραμείς 1909, 77).

Στο βορειοανατολικό, πλευρικό αψίδωμα, εικονίζεται ο Μιχαήλ Αρχάγγελος, σε όρθια στάση, μετωπικός, με στρατιωτική ενδυμασία, κρατά το σπαθί υψωμένο με το δεξί χέρι, ενώ το αριστερό ακουμπά στη θήκη. Στο εσωράχιο δεξιά εικονίζεται ο Άγιος Μηνάς και κάτω από αυτόν αφιερώτρια, όρθια, στραμμένη προς το Μιχαήλ Αρχάγγελο, σε στάση δέησης. Αριστερά εικονίζεται ο Άγιος Μάμας και κάτω ο Άγιος Θεόδωρος.

Στο βορειοδυτικό, πλευρικό αψίδωμα, εικονίζεται ο Άγιος Γεώργιος, ογουρομάλλης και αγένειος, ντυμένος με στρατιωτική στολή, λευκό χιτώνα, θώρακα, καφέ και κόκκινο μανδύα. Παριστάνεται έφιππος, σε γκριζο ρωμαλέο άλογο με κόκκινη σέλλα, που καλπάζει προς τα δεξιά και καρφώνει στο στόμα τον αναποδογυρισμένο δράκοντα με το μακρύ ακόντιο, που κρατά στο δεξί χέρι. Πίσω από τη σέλλα, στα καπούλια του αλόγου, κάθεται ο νεαρός Γεώργιος, που λευτερώθηκε από την αιχμαλωσία του στους Βουλγάρους με επέμβαση του αγίου και μεταφέρεται στην πατρίδα του Παφλαγονία. Ο μικρός κρατεί στο χέρι το δοχείο με το οποίο μετέφερε νερό στον κύριο του για να πλυθεί, τη στιγμή που εμφανίστηκε ο άγιος και τον ελευθέρωσε (Μέγας Συναξαριστής 1950, 391).

Στο εσωράχιο, χαμηλά αριστερά, εικονίζονται η Αγία Σοφία και δεξιά η Αγία Θεοδώρα. Ψηλά, δεξιά και αριστερά εικονίζονται δύο αγίες, αδιάγνωστες, που κρατούν με το δεξί το σταυρό μαρτυρίας και έχοντας την αριστερή παλάμη προς τα έξω. Στην παραστάδα των αψιδωμάτων της βόρειας πλευράς εικονίζεται μετωπικός άγιος με γένια, πιθανότατα ο Άγιος Αρτέμιος ή ο Άγιος Νικήτας.

Ποικίλα γραπτά κοσμήματα, από ελικοειδείς βλαστούς και διαγώνιες χρωματιστές, κυματοειδείς γραμμές, που μιμούνται ορθομαρμάρωση, καλύπτουν τη βάση των τοίχων. Οι παραστάδες της εισόδου του τέμπλου κοσμούνται από απλά γεωμετρικά σχέδια και ελικοειδείς βλαστούς με φύλλα. Κατά μήκος της κορυφής του θόλου υπάρχει πλατιά, αναδιπλούμενη ταινία. Οι πλευρές του σφενδονίου κοσμούνται από τη μια πλευρά με πολύχρωμα, σχηματοποιημένα ανθέμια και από την άλλη με ελισσόμενη ταινία.

ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Οι συνθέσεις χαρακτηρίζονται από αφηγηματική απλότητα και είναι οργανωμένες λιτά και συμμετρικά. Στα πρόσωπα και τα γυμνά μέρη ο προπλασμός είναι τεφρόχρωμος, πάνω στον οποίο γράφονται με καστανό χρώμα τα χαρακτηριστικά, οι μεγάλοι οφθαλμοί, τα σχηματοποιημένα αυτιά, μύτη και ρυτίδες, που αποδίδονται με γραμμές, άλλοτε λευκές και άλλοτε σκοτεινές. Ο ζωγράφος δεν περιορίζεται στη γραμμική τεχνική, αλλά προσπαθεί να αποδώσει τα σαρκώματα με υποπράσινες και καφετί σκιές, φωτίζοντας έτσι τα πρόσωπα σε συνδυασμό με τα ελάχιστα άσπρα, γραμμικά φώτα που εντείνουν το πλάσιμο και δίνουν πλαστικότητα.

Στις μορφές διακρίνεται κάποιος ρεαλισμός, λόγω των έντονων σκιών στα μάτια και τα πλούσια φώτα που πέφτουν στα ενδύματα, αναδεικνύοντας τα

ανθρώπινα σώματα στην κίνησή τους, όπως συμβαίνει στις παραστάσεις της Αναστάσεως και της Αναλήψεως. Ο συνδυασμός των διαφορετικών τεχνικών μεθόδων, που πηγάζει από τις νέες επιρροές της παλαιολόγιας τεχνιτοπίας, διατηρώντας παράλληλα στοιχεία από την παλαιά τεχνική της σχηματοποίησης και τα άλλα συντηρητικά, ανατολικά στοιχεία (Καλοκύρης 1957, 134 και 1958, 364), διακρίνεται στις τοιχογραφίες του Μιχαήλ Αρχαγγέλου Σαρακήνας. Μπορούμε να θεωρήσουμε τον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού ως πιθανό έργο του πιο παραγωγικού αγιογράφου της δυτικής Κρήτης, του Ιωάννη Παγωμένου, που δραστηριοποιείται το α' μισό του 14^{ου} αι. Ο Παγωμένος συνδυάζει στα έργα του τη γραμμική τεχνική και τη φωτοσκίαση, με αποτέλεσμα να αποκτούν οι μορφές όγκο και μια πραγματική υπόσταση (Μπορμπουδάκης 1988, 80).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Καλοκύρης, Κ., 1958. Ιωάννης Παγωμένος. Ο βυζαντινός ζωγράφος του ΙΔ' αιώνας. *ΚρητΧρον*, 12, τεύχ. III, σ. 347-367.
- Καλοκύρης, Κ., 1957. *Αι Βυζαντιναι Τοιχογραφίαι της Κρήτης, Συμβολή εις την χριστιανικήν τέχνην της Ελλάδος*. Αθήναι: Τυπογραφείον Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος.
- Κουκιάρης, Σ., Αρχιμανδρίτης, 1989. *Τα Θαύματα – Εμφανίσεις των Αγγέλων και Αρχαγγέλων στη Βυζαντινή Τέχνη*. Αθήνα & Γιάννινα: Εκδόσεις «Δωδώνη».
- Λασσιθιωτάκης, Κ., 1970. Εκκλησίες της δυτικής Κρήτης. Δ: Επαρχία Σελίνου. *ΚρητΧρον*, 22, τεύχ. I, II, σ. 133-210 και 347-388.
- Λασσιθιωτάκης, Κ., 1961-1962. Κυριαρχούντες τύποι χριστιανικών ναών από το 12^ο αιώνα και εντεύθεν στη δυτική Κρήτη. *ΚρητΧρον*, 15-16, τεύχ. II, σ. 175-201.
- Μπορμπουδάκης, Εμμ., 1988. Η βυζαντινή τέχνη ως την πρώτη Βενετοκρατία. Στο: Ν.Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τόμ. Β'. Κρήτη: Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης - Βικελαία Βιβλιοθήκη Δήμου Ηρακλείου, σ. 9-103.
- Ο Μέγας Συναξαριστής της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Απρίλιος 1950. Αθήνα: Ιερά και Σεβάσμια Δεσποτική Μονή Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Κρονίζης – Κουβαρά Αττικής.
- Παπαδόπουλος – Κεραμύς, Α. (επιμ.), 1909. *Διονυσίου του εκ Φουρνά. Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης και αι κύριαι αυτής ανέκδοτοι πηγαί*. Εν Πετρούπολη: Εκ της τυπογραφίας της Αγιοτάτης Συνόδου 1900.
- Τσιρπανλής, Ζ., 1985. *Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηριών του Κοινού (1248 – 1548): Συμβολή στη μελέτη των σχέσεων πολιτείας και εκκλησίας στη*

βενετοκρατούμενη Κρήτη. Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής αρ. 23. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

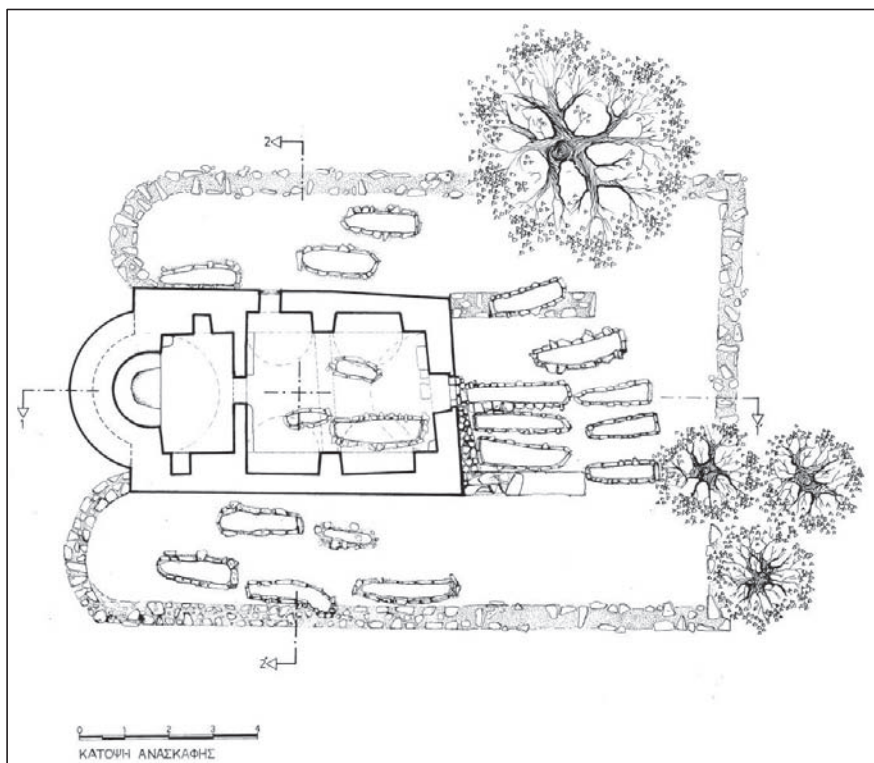
Gerola, G. *Τοπογραφικός Κατάλογος των Τοιχογραφημένων Εκκλησιών της Κρήτης*. Μετάφραση, πρόλογος, σημειώσεις: Κ. Λασιθιωτάκης, 1961. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.

RESTORATION OF THE CHURCH OF MICHAEL ARCHANGEL

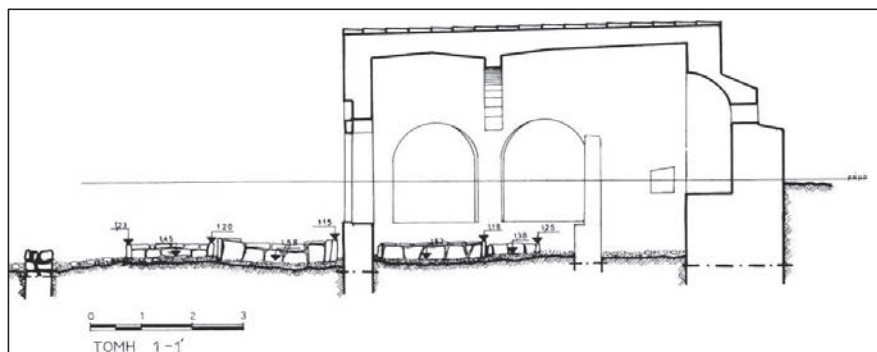
AT SARAKINA, SELINO

PSARAKIS KONSTANTINOS

The restoration of the church of Michael Archangel, at Sarakina, Selino, was funded by the 3rd Community Support Framework and included the restoration of the building, the frescoes and the courtyard. During the excavations and the underpinning of the foundations, architectural remains, that belonged to a previous three aisled basilica with a narthex, were revealed. The nowadays church was built in the middle aisle of the basilica. The consolidation and the restoration of the frescoes facilitated the research on the painting style and their dating. The compositions are characterized by narrative simplicity and are organized in a plain and symmetrical way. The combination of different techniques (linear and shade) offers volume and real substance to the forms. The iconography of the church, in which the combination of the different techniques is distinguished, can be possibly attributed to the work of one of the most productive hagiographers in western Crete, Ioannis Pagomenos, who was active during the first half of the 14th century.

Σχ. 1. Κάτοψη ανασκαφής.

Σχ. 2. Τομή 1-1'.

Εικ. 1. Αψίδα ιερού.

Εικ. 3. Άγιος Αντώνιος.

Εικ. 2. Χτιστό τέμπλο.

Εικ. 4. Λεπτομέρεια από την παράσταση της Ανάληψης.

Εικ. 5. Λεπτομέρεια από τη Βάπτιση.

Εικ. 6. Δυτική πλευρά.

Η ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΗΜΕΝΩΝ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ

ΝΑΩΝ ΚΑΙ ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΧΑΝΙΩΝ

ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΟΥ Γ' Κ.Π.Σ.

ΣΙΓΑΝΑΚΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ

Τα τελευταία χρόνια παρέχεται σημαντικό έργο από την 28^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων για τη συντήρηση, ανάδειξη και καταγραφή βυζαντινών μνημείων, φορητών εικόνων, ξυλόγλυπτων, τέμπλων, αρχειακού υλικού, καθώς και μιας σειράς άλλων εκκλησιαστικών κειμηλίων, όπως και για την εκπόνηση μελετών συντήρησης τοιχογραφημένων ναών και εικόνων του Νομού Χανίων, προκειμένου και αυτοί να ενταχθούν σε προγράμματα συντήρησης.

Αν θελήσουμε να αναφερθούμε επιγραμματικά στο έργο της 28^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων αυτής της τελευταίας περιόδου στον τομέα της συντήρησης, τότε αρκεί να κάνουμε μία συνοπτική αναφορά στο πρόγραμμα αποκατάστασης και συντήρησης των βυζαντινών, εκκλησιαστικών μνημείων που εντάχθηκαν στο Γ' Κ.Π.Σ. κατά το διάστημα 2002-2008 και συγκεκριμένα στην συντήρηση μιας σειράς τοιχογραφημένων ναών του Νομού Χανίων αλλά και μεγάλου μέρους εκκλησιαστικών κειμηλίων, κυρίως φορητών εικόνων.

Το χρονικό διάστημα 2002–2004 το τμήμα μας δραστηριοποιείται για τις ανάγκες του έργου «Δίκτυο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Εκκλησιαστικών Μνημείων Νομού Χανίων» του Γ' Κ.Π.Σ. Το έργο αυτό περιλάμβανε τέσσερα υποέργα. Ξεκίνησε το Δεκέμβριο του 2002 και είχε ημερομηνία παράδοσης την 31^η Δεκεμβρίου του 2004. Τα τέσσερα υποέργα ήταν:

- «Συντήρηση - αποκατάσταση Ι.Ν. Μιχαήλ Αρχαγγέλου Αράδενας Σφακιών»
- «Συντήρηση - αποκατάσταση Ι.Ν. Αγίου Γεωργίου Δραπανιά Κισάμου»
- «Συντήρηση - αποκατάσταση Ι.Ν. Μιχαήλ Αρχαγγέλου Επισκοπής Κισάμου»
- «Συντήρηση - αποκατάσταση Ι.Ν. Μιχαήλ Αρχαγγέλου Σαρακήνας Σελίνου»

Για τα παραπάνω έργα το τμήμα μας είχε την ευθύνη της εκπόνησης των μελετών συντήρησης, της οργάνωσης, παρακολούθησης της προόδου του φυσικού αντικείμενου, τεκμηρίωσης και φωτογραφικής τεκμηρίωσης των εργασιών, εκτέλεσης και τελικά παράδοσης του έργου.

Τα υποέργα ακολούθησαν συγκεκριμένο χρονοδιάγραμμα έναρξης, υλοποίησης και παράδοσης των εργασιών τους, παρά το ότι κάποιες φορές ήταν λίγο δύσκολο να τηρηθεί, γεγονός που οφείλεται όπως όλοι γνωρίζουμε, στο ότι τα «απρόοπτα», τα οποία παρουσιάζονται κατά την εξέλιξη των εργασιών αυτού του είδους, είναι κάτι το σύνηθες, ειδικά για τον ευαίσθητο τομέα της συντήρησης.

Τα περισσότερα από τα προβλήματα που προέκυψαν κατά την εξέλιξη των εργασιών οφείλονταν κυρίως στο δύσβατο της περιοχής στην οποία βρίσκονταν οι αγιογραφημένοι ναοί (σημαντικά μνημεία τα οποία ποτέ δεν είχαν ερευνηθεί συστηματικά), όπως και στη μεγάλη απόσταση από την έδρα

της Εφορείας, γεγονός το οποίο αποτελούσε εμπόδιο συχνής επικοινωνίας αλλά και μεταφοράς υλικών. Ένας τέτοιος ναός ήταν ο Ναός του Μιχαήλ Αρχαγγέλου, κτισμένος στον οικισμό της Αράδενας Σφακίων, σε εξαιρετικά ορεινή και δύσβατη περιοχή και στο χείλος ενός απόκρημνου γκρεμού, συγκεκριμένα στο χείλος του φαραγγιού της Αράδενας σε απόσταση 80 κλμ. από τα Χανιά, όπου η παραμονή των συντηρητών στο χώρο των εργασιών ήταν αναπόφευκτη και μάλιστα σε καταλύματα γειτονικού οικισμού ή ο Ναός της Αγίας Ειρήνης Σούγιας Σελίνου, σε απόσταση 70 κλμ. από τα Χανιά, σε έναν ορεινό όγκο στα νοτιοδυτικά του οικισμού της Σούγιας, στα νότια παράλια της Κρήτης.

Τα προβλήματα αυτά αντιμετωπίστηκαν χάρη στην υπομονή και τις έντονες προσπάθειες του προσωπικού της Εφορείας, σε αρκετά ικανοποιητικό βαθμό.

Στο σύνολό τους οι τοιχογραφημένοι ναοί στους οποίους πραγματοποιήθηκαν εργασίες κατά την τελευταία αυτή περίοδο, ανάλογα με τον αρχιτεκτονικό τύπο στον οποίο ανήκουν, διακρίνονται σε:

α) Δύο μονόκλιτους, καμαροσκέπαστους ναούς:

- I.N. Αγίου Γεωργίου Δραπανιά Κισάμου
- I.N. Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στο χωριό Έλος Δήμου Ιναχωρίου

β) Τέσσερις μονόκλιτους, καμαροσκέπαστους ναούς (με το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των εσωτερικών τυφλών αφιδωμάτων στους πλάγιους επιμήκεις τοίχους):

- I.N. Μιχαήλ Αρχαγγέλου Σαρακήνας Σελίνου
- I.N. Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στα Δελιανά Κισάμου
- I.N. Αγίου Νικολάου Μονής Σελίνου (ως προς το αρχικό κλίτος)
- I.N. Κοίτησης της Θεοτόκου στο Καρύδι Αποκορώνου

γ) Δύο σταυροειδείς, εγγεγραμμένους με τρούλλο:

- I.N. Ζωοδόχου Πηγής Αλικιανού Κυδωνίας
- I.N. Μιχαήλ Αρχαγγέλου Αράδενας Σφακίων

δ) Ένας σταυρεπίστεγος:

- I.N. Αγίου Νικολάου Μονής Σελίνου (ως προς το μεταγενέστερο κλίτος)

ε) Ένας μονόχωρος με τρούλλο:

- I.N. Αγίας Ειρήνης Σούγιας Σελίνου

στ) Ένας κυκλικός ναός (rotonda):

- I.N. Μιχαήλ Αρχαγγέλου Επισκοπής Κισάμου

ζ) Ένα νεότερο, δίκλιτο, καμαροσκέπαστο ναό:

- I.N. Αγίου Νικολάου Δραπανιά Κισάμου

Ένα από τα κριτήρια ένταξης των μνημείων, των οποίων οι εργασίες αποκατάστασης πραγματοποιήθηκαν και ολοκληρώθηκαν με επιτυχία, υπήρξε η αξιολόγηση του κατά πόσο η προτεραιότητα για επέμβαση σε αυτό βρισκόταν σε μεγαλύτερο βαθμό σε σχέση με άλλους τοιχογραφημένους ναούς.

ΓΕΝΙΚΗ ΠΑΘΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ - ΑΙΤΙΟΛΟΓΗΣΗ ΒΛΑΒΩΝ

Οι βασικότερες από τις μεταβολές της κατάστασης διατήρησης των τοιχογραφιών, οι οποίες καταγράφηκαν στους παραπάνω ναούς, εντοπίστηκαν σε:

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΗΜΕΝΩΝ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΝΑΩΝ ΚΑΙ
ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΧΑΝΙΩΝ

α) Μεταβολές που θέτει σε λειτουργία η πορεία της συμπεριφοράς και κατάστασης διατήρησης της τοικοδομής με την πάροδο του χρόνου, η οποία επηρεάζεται από παράγοντες όπως:

- Μικροκαθιζίσεις ή ρωγμές που εμφανίζονται στους κατακόρυφους τοίχους του ναού ή στο κέλυφος του θόλου και οφείλονται στο είδος της θεμελίωσης του μνημείου και στην καταλληλότητα ή μη του εδάφους στο οποίο γίνεται η θεμελίωση, σε συνδυασμό με κάποιο πιθανό σεισμό που έχει συμβεί.
- Ρηγματώσεις, αποκολλήσεις επικρισμάτων, *καμπουριάσματα* – *φουσκώματα* και μικροκαταρρεύσεις στους λιθόκτιστους τοίχους.
- Φυσική γήρανση και αλλοίωση των δομικών υλικών του κτηρίου.
- Λανθασμένη συντήρηση του κτηρίου.

β) Μεταβολές εξαιτίας της συμπεριφοράς των υλικών των τοιχογραφιών σε σχέση με στις συνθήκες περιβάλλοντος (θερμοκρασία και σχετική υγρασία).

γ) Μεταβολές εξαιτίας των μηχανισμών φθοράς που ενεργοποιούνται από την δράση των αλάτων.

δ) Μεταβολές εξαιτίας των μηχανισμών φθοράς που θέτει σε λειτουργία η απ' ευθείας δράση της υγρασίας πάνω στη ζωγραφική επιφάνεια (δράση βιολογικών επικαθίσεων) (πίν. 1-2).

ΟΙ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Η επιλογή του είδους των εργασιών, καθώς και των υλικών και μεθόδων, οι οποίες εφαρμόζονται, επιβάλλεται πρωτίστως να βασίζονται στις αρχές: α) της συμβατότητας των υλικών και μεθόδων εφαρμογής με τις αρχικές μεθόδους και υλικά κατασκευής των τοιχογραφιών και β) στην αρχή της αντιστρεψιμότητας των κάθε είδους επεμβάσεων. Η εξέταση και καταγραφή των χαρακτηριστικών της υφιστάμενης κατάστασης (πίν. 3) των τοιχογραφημένων επιφανειών, στους περισσότερους από τους ναούς που εργαστήκαμε, συνοψίζει πολύ γενικά, με βάση τα προβλήματα και την παθολογία των φθορών τους, τη σειρά και τη μεθοδολογία των εργασιών συντήρησης ως εξής:

- Καθαίρεση και απομάκρυνση των κάθε λογής επεμβάσεων από τις τοιχογραφημένες επιφάνειες, που οφείλονται στον παράγοντα άνθρωπο, όπως συμπληρώσεις κονιαμάτων ή επικρίσματα (εικ. 13-14).
- Αποκάλυψη, καθαρισμός και απολύμανση της ζωγραφικής επιφάνειας (εικ. 9-10).
- Απομάκρυνση των ζημιογόνων επικαθίσεων, αλάτων, αιθάλης, ρύπων, σκόνης και βιολογικών επικαθίσεων (εικ. 1-6).
- Στερεωτικές εργασίες, προκειμένου για την αποκατάσταση και διατήρηση της συνοχής του κονιάματος του υποστρώματος της τοιχογραφίας.
- Στερέωση - αποκατάσταση περιοχών οι οποίες εμφανίζουν συμπτώματα αποκόλλησης ή έντονης αποκόλλησης ζωγραφικού στρώματος, υποστρώματος ή και υποστηρίγματος (τοιχοποιίας).
- Εργασίες και για τη στερέωση του κονιοποιημένου, χρωματικού στρώματος.

- Παρασκευή κονιάματος και περιμετρική συγκράτηση και στερέωση των επιφανειών (εικ. 5-6).
- Εφαρμογή κονιάματος για τη συνολική αποκατάσταση και συμπλήρωση των επιφανειών που δεν καλύπτονται από τοιχογραφικό διάκοσμο.
- Τεκμηρίωση και φωτογραφική τεκμηρίωση σε κάθε στάδιο των εργασιών (εικ. 21-24).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Λασιθιωτάκης, Κ., 1961-1962. Κυριαρχούντες τύποι χριστιανικών ναών, από το 12^ο αιώνα και εντεύθεν στη Δυτική Κρήτη. *ΚρητΧρον*, 15-16, τεύχ. II, σ. 175-201.
- Λιώνης, Χ., & Μίνως, Ν., 1997. *Μελέτη Κατάστασης Διατήρησης & Παθολογίας Τοιχογραφιών Ι.Ν. Πρωτάτου Αγίου Όρους. Προτάσεις Αποκατάστασης*. Αθήνα: Δ.Σ.Α.-ΥΠ.ΠΟ.
- Μίνως, Ν., 1990. Η Συντήρηση των Τοιχογραφιών στο Άγιο Όρος. Στο: *4^η Συνάντηση Πανελλήνιας Ένωσης Συντηρητών Αρχαιοτήτων (Π.Ε.Σ.Α.)*. Βόλος 1990. Πρακτικά Συνάντησης.
- Μίνως, Ν., 1987. Η Συντήρηση των Τοιχογραφιών. *Αρχαιολογία*, 22, σ. 62-67.
- Μπάτας, Ι. & Καρανικολάου, Α., (συμπράττοντα Μελετητικά Γραφεία), 1985. *Μελέτη για την αποκατάσταση του Ιερού Ναού Προφήτη Ηλία στο Τραχινιάκο – Δ.Δ. Καντάνου*. Αθήνα.
- Mora, P., 1971. *Causes of Deterioration of Mural Paintings*. Rome: ICCROM.

THE CONSERVATION OF THE PAINTED POST BYZANTINE CHURCHES OF CHANIA PREFECTURE

SIGANAKIS GIORGOS

In the past few years, there has been done important work by the 28th Ephorate of Byzantine Antiquities for the conservation, rendering and recording of the byzantine, wood crafts, icon - screens, archival material, as well as a number of other ecclesiastical heirlooms. Furthermore, important work has been done for the planning of the conservation work on wall paintings and portable icons from the churches of the Prefecture of Chania, in order that these churches are also included in the conservation programs of the Ephorate.

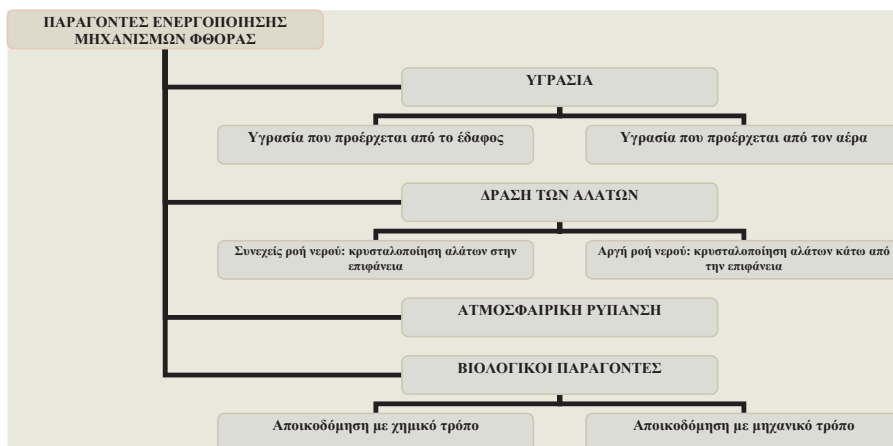
If we want to make a succinct review of the work of the 28th Ephorate of Byzantine Antiquities of this last period in the sector of conservation, it

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΗΜΕΝΩΝ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΝΑΩΝ ΚΑΙ
ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΧΑΝΙΩΝ

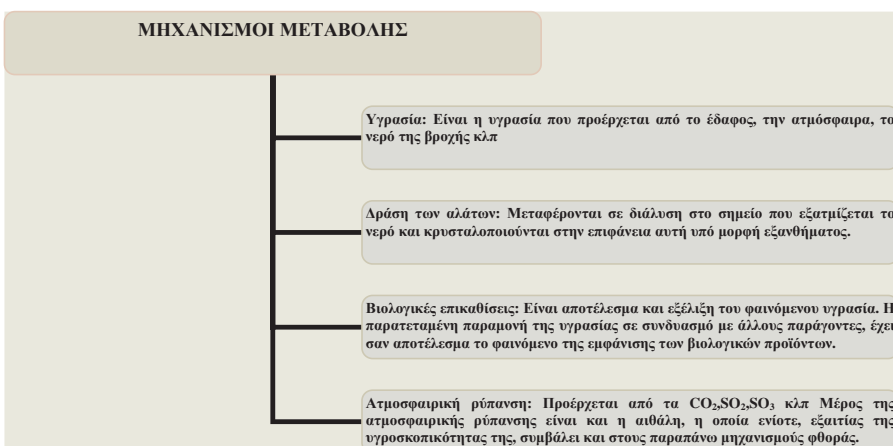
would be enough to make just a concise report to the «Program of restoration and conservation of the Byzantine Ecclesiastical Monuments». This program was financed by the 3rd Community Support Framework during the period of 2002–2008. We can get an idea of the whole program by looking at the conservation of a number of churches with wall-paintings of the Prefecture of Chania, as well as the conservation of other ecclesiastical heirlooms, mainly portable icons.

During this program, our department had the responsibility for the preparation of the conservation plan, the organisation, the supervision and the documentation of works, as well as their execution and final delivery.

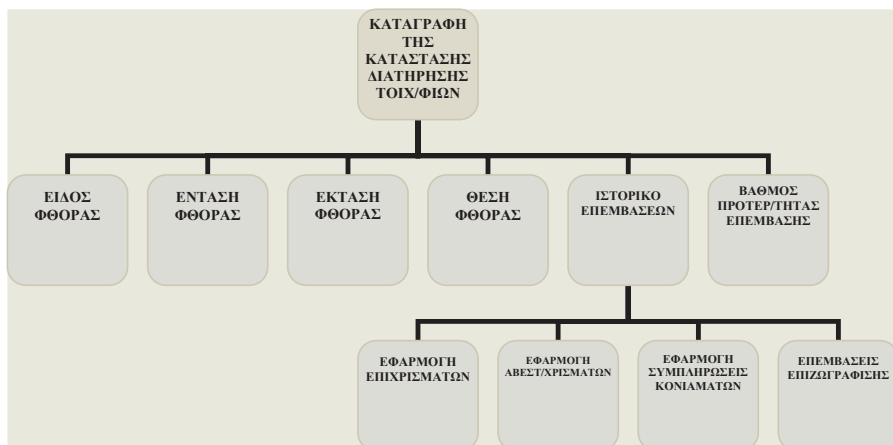

Πίν. 1. Παράγοντες ενεργοποίησης μηχανισμών φθοράς των τοιχογραφιών.

Πίν. 2. Μηχανισμοί φθοράς των τοιχογραφιών.

Πίν. 3. Πεδία καταγραφής της κατάστασης διατήρησης των τοιχογραφιών.

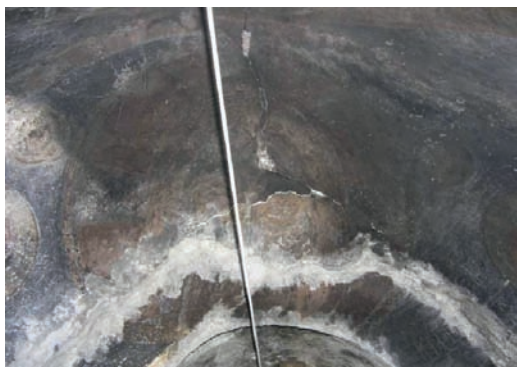
ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΗΜΕΝΩΝ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΝΑΩΝ ΚΑΙ
ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΧΑΝΙΩΝ

Εικ. 1 & 2. Από την παράσταση της Ανάληψης, στον Ι. Ναό Αγίου Νικολάου Μονής Σελίνου. Αριστερά η επιφάνεια πριν και δεξιά μετά τη συντήρηση.

Εικ. 3 & 4. Από την παράσταση της Ανάληψης, στον Ι. Ναό Αγίου Νικολάου Μονής Σελίνου. Πάνω η επιφάνεια πριν και κάτω μετά τη συντήρηση.

Εικ. 5 & 6. Από την παράσταση του Παντοκράτορα, στον Ι. Ναό Αγίου Νικολάου Μονής Σελίνου. Πάνω η επιφάνεια πριν και δεξιά μετά τη συντήρηση.

Εικ. 7 & 8. Από την παράσταση της Χειροτονίας του Αγίου Νικολάου, στον Ι. Ναό Αγίου Νικολάου Μονής Σελίνου. Πάνω η επιφάνεια πριν και δεξιά μετά τη συντήρηση - απομάκρυνση στρώματος αλάτων.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΗΜΕΝΩΝ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΝΑΩΝ ΚΑΙ
ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΧΑΝΙΩΝ

Εικ. 9 & 10. Από την παράσταση της Αγίας Κυριακής στον Ι. Ναό Αγίου Νικολάου Μονής Σελίνου. Αριστερά η επιφάνεια πριν και δεξιά μετά τη συντήρηση.

Εικ. 11 & 12. Από την παράσταση του Αγίου Παντελεήμονα στον Ι. Ναό Αγίου Νικολάου Μονής Σελίνου. Αριστερά η επιφάνεια πριν και δεξιά μετά τη συντήρηση.

Εικ. 13 & 14. Παράσταση Συλλειτουργούντων Ιεραρχών στην κόγχη του ιερού, στον Ι. Ναό Μιχαήλ Αρχαγγέλου Αράδενας Σφακίων. Πάνω η επιφάνεια πριν και δεξιά μετά τη συντήρηση - απομάκρυνση επιχρισμάτων.

Εικ. 15 & 16. Παράσταση Συλλειτουργούντων Ιεραρχών στην κόγχη του ιερού, στον Ι. Ναό Μιχαήλ Αρχαγγέλου Αράδενας Σφακίων (λεπτομέρεια). Πάνω η επιφάνεια πριν και δεξιά μετά τη συντήρηση - απομάκρυνση επιχρισμάτων.

Εικ. 17. Παράσταση της Γέννησης, στον Ι. Ναό Μιχαήλ Αρχαγγέλου, Σαρακήνας Σελίνου, μετά την ολοκλήρωση των εργασιών συντήρησης.

Εικ. 18. Η παράσταση της Ανάληψης, στον Ι. Ναό Μιχαήλ Αρχαγγέλου, Σαρακήνας Σελίνου, μετά την ολοκλήρωση των εργασιών συντήρησης.

Εικ. 19. Λεπτομέρεια της παράσταση της Ανάληψης, στον Ι. Ναό Μιχαήλ Αρχαγγέλου, Σαρακήνας Σελίνου, μετά την ολοκλήρωση των εργασιών συντήρησης.

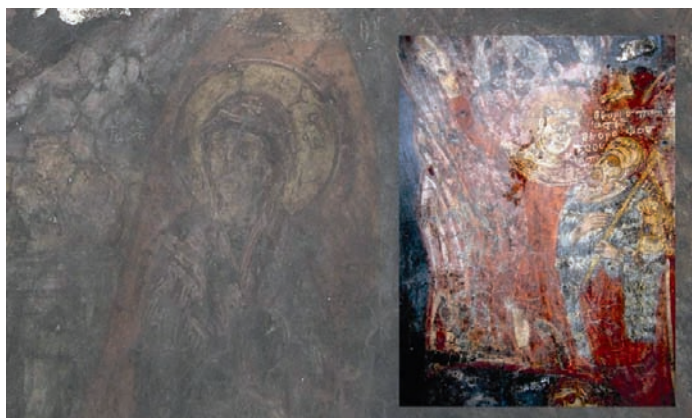
ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΗΜΕΝΩΝ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΝΑΩΝ ΚΑΙ
ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΧΑΝΙΩΝ

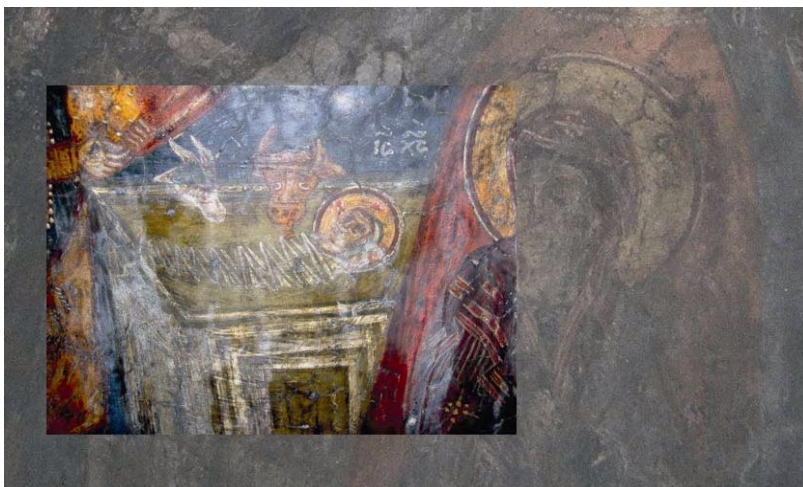
Εικ. 20. Εγερση του Λαζάρου. Λεπτομέρεια της παράστασης μετά τη συντήρηση.
Ι. Ναός Μιχαήλ Αρχαγγέλου, Σαρακήνας Σελίνου.

Εικ. 21. Παράσταση της Ανάληψης στον Ι. Ναό Αγίου Νικολάου
Μονής Σελίνου κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης.

Εικ. 22. Παράσταση της Γέννησης (λεπτομέρεια), στον Ι. Ναό Αγίου
Νικολάου Μονής Σελίνου, κατά τη διάρκεια των εργασιών.

Εικ. 23. Παράσταση της Γέννησης (λεπτομέρεια), στον Ι. Ναό Αγίου Νικολάου Μονής Σελίνου, κατά τη διάρκεια των εργασιών.

Εικ. 24. Η παράσταση μετά τη συντήρηση.

ΣΥΣΤΗΜΑ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ ΚΑΙ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΩΝ ΔΟΜΩΝ

ΛΙΠΑ ΒΑΣΩ

Η κατασκευή του συστήματος καταγραφής και τεκμηρίωσης μεμονωμένων αρχιτεκτονικών δομών, καθώς και της συνάρθρωσής τους στο χώρο και το χρόνο, βασίστηκε σε συγκεκριμένα μνημεία, που βρίσκονται στη νήσο Γαύδο της Κρήτης και έχουν εντοπιστεί μέσα από επιφανειακή έρευνα. Η καταγραφή και τεκμηρίωση εδράζεται σε σύστημα βάσης δεδομένων, το οποίο, όπως είναι γνωστό, «δεν είναι παρά ένα σύστημα τήρησης εγγράφων με υπολογιστή, ένα είδος ηλεκτρονικής αρχειοθήκης» (Date 1995, 27). Στη συγκεκριμένη περίπτωση τα αρχεία αυτά συγκροτούνται από δεδομένα αρχαιολογικά και αρχιτεκτονικά.

Μερικά από τα πλεονεκτήματα ενός τέτοιου συστήματος, συγκριτικά με τις παραδοσιακές μεθόδους αρχειοθέτησης, είναι η ταχύτητα, η οικονομία χώρου, η άμεση και σύνθετη πληροφόρηση και το κυριότερο, ο έλεγχος των πληροφοριών, αφού τα δεδομένα παύουν να είναι διάσπαρτα σε διάφορα αρχεία και η πληροφορία ενοποιείται με συστηματικό τρόπο. Ο κεντρικός έλεγχος των πληροφοριών είναι ουσιαστικός. Μέσα από αυτόν, ο πλεονασμός μπορεί να μειωθεί στο ελάχιστο, η ασυνέπεια μπορεί ως ένα βαθμό να αποφευχθεί, τα δεδομένα μπορούν να είναι κοινόχρηστα, μπορούν να επιβάλλονται πρότυπα, μπορεί να διατηρείται η ακεραιότητα, μπορούν να εφαρμόζονται περιορισμοί ασφαλείας. Διασφαλίζεται, τέλος, η ανεξαρτησία των δεδομένων, δηλαδή η ανοσία των εφαρμογών σε αλλαγές του τρόπου αποθήκευσης και προσπέλασης των δεδομένων (Date 1995, 41-50).

Ο όρος *αρχιτεκτονική δομή* επιλέχτηκε με την ευρεία έννοια, για να δηλώσει δηλαδή την ποικίλη, ανθρώπινη επέμβαση, που έχει ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση ή την «παραγωγή» του δομημένου χώρου, με στόχο τη χρήση ή «κατανάλωσή» του. Ο όρος *δομή* παραπέμπει σε πρώτο βαθμό σε κάτι κατεξοχήν κτιστό (>δέμω=κτίζω) ως προς τον τρόπο με τον οποίο έχει φτιαχτεί, χτιστεί ή κατασκευαστεί κάτι. Με την ευρύτερή του, όμως, έννοια, ο όρος αυτός περιλαμβάνει και τον τρόπο με τον οποίο επιμέρους στοιχεία σχετίζονται και συνδέονται μεταξύ τους, ώστε να σχηματίσουν ένα ενιαίο σύνολο ή σύστημα.

Παρόλο που το παρόν πληροφοριακό σύστημα σχεδιάστηκε με βάση τα διεπιστημονικά δεδομένα της αρχαιολογικής επιφανειακής έρευνας της Γαύδου, αυτό μπορεί, ωστόσο, με βεβαιότητα να χρησιμοποιηθεί και ευρύτερα, για τις ανάγκες κάθε μορφής της παραδοσιακής, κυρίως, αρχιτεκτονικής, η οποία συχνά θεωρείται ότι αλλάζει αργά, διατηρώντας αναλλοίωτα χαρακτηριστικά αρχαιότερων τεχνικών¹. Τα χαρακτηριστικά αυτά είναι

¹ Η ανίχνευση των αρχαίων καταβολών της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής υπήρξε βασικό μέλημα παλαιότερων ερευνητών με κύριο εκπρόσωπό τους το Γεώργιο Μέγα (1949). Βλ. επίσης: Φιλιππίδης (1982, 29-30), Ορλάνδος (1922), Βασιλειάδης (1976, 326-327).

πολυμορφικά και αντανακλούν, κατά κανόνα, «τον άμεσο φυσικό περίγυρο - από το κλίμα του τόπου, από τους περιορισμούς που επιβάλλει το συγκεκριμένο τοπίο, από τα διαθέσιμα υλικά- αλλά και προπάντων πολιτισμικούς παράγοντες -από το επίπεδο της τεχνολογίας, από τους τρόπους ζωής, τις πεποιθήσεις και όλο το ιδεολογικό εποικοδόμημα...» (Κονταράτος 1986, 71, Λυγίζος 1967, 87-88).

Βασικό έναυσμα για την κατασκευή του συστήματος υπήρξαν οι παρατηρήσεις και η εμπειρία των ερευνητών που πήραν μέρος στην επιφανειακή έρευνα της Γαύδου. Η έρευνα αυτή πραγματοποιήθηκε την προηγούμενη δεκαπενταετία και υπήρξε συνεργασία του Τμήματος Ιστορίας - Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης με την ΚΕ' Εφορεία Χανίων (Κόπακα, Δροσινού & Χριστοδουλάκος 1994-1996, Κόπακα 2000). Είχε διεπιστημονικό και διαχρονικό χαρακτήρα, με συνέπεια οι πληροφορίες που συλλέγονταν και καταγράφονταν στο πεδίο να αφορούν, εκτός από τα καθαρά αρχαιολογικά δεδομένα, και επιπλέον στοιχεία για το φυσικό αλλά και το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον της Γαύδου, από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας. Ας αναφερθεί ότι η έρευνα βρίσκεται στο στάδιο της συμπλήρωσης των συγκεκριμένων στοιχείων ενόψει της τελικής σύνθεσης των δεδομένων και για αυτό, το υλικό που χρησιμοποιήθηκε στο σύστημα είναι απολύτως δειγματοληπτικό, τυχαίο και ενδεικτικό.

Τα στάδια που ακολουθήθηκαν κατά τη δημιουργία του συστήματος υπήρξαν τα παρακάτω:

1. Συλλογή του υλικού της μελέτης.
2. Επεξεργασία, οργάνωση και ανάλυση του υλικού (Άμεσος σκοπός η αναγνώριση των χρήσιμων εννοιολογικών εννοιών και των χαρακτηριστικών τους.)
3. Εννοιολογική σχεδίαση (Επινόηση συμβολικών αντικειμένων (*ουτότητες*) -αντίστοιχων με τις χρήσιμες εννοιολογικές έννοιες- με τα γνωρίσματά τους και τις συσχετίσεις τους.)
4. Τεχνική σχεδίαση (Στάδιο μετατροπής της εννοιολογικής σχεδίασης, ώστε αυτή να υλοποιηθεί.)
5. Υλοποίηση (Στην πλατφόρμα ανάπτυξης που επιλέξαμε (*MS Access*), σύμφωνα με τις ανάγκες του σχεδιασμού μας.)
6. Έλεγχος (Σε μια προχωρημένη φάση της επεξεργασίας του συστήματος υπήρξε έλεγχος, επαλήθευση και συμπλήρωση, όπου αυτή κρίθηκε απαραίτητη. Εξελίχθηκε, έτσι, μια αμφίδρομη σχέση από το πεδίο στη βάση και από τη βάση στο πεδίο.)

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στην Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Κατερίνα Κόπακα, στον Καθηγητή και Πρόεδρο του Τμήματος Επιστήμης των Υπολογιστών, Δημήτρη Πλεξουσάκη και στον Αναπληρωτή Καθηγητή του Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης, Γιώργο Νικολακάκη, για την εμπιστοσύνη και την πολύτιμη καθοδήγησή τους καθόλη τη διάρκεια της κατασκευής του συστήματος. Επίσης, να ευχαριστήσω τους συνεργάτες της επιφανειακής έρευνας στη Γαύδο, καθώς και τους άλλους ειδικούς που συμβουλευτήκα.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΑΠΑΙΤΗΣΕΩΝ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Μερικά από τα βασικά χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής στη Γαύδο είναι :

α) Η *προσθετική* δόμηση, που την εγγράφει απόλυτα στην παραδοσιακή, ελληνική αρχιτεκτονική².

β) Η στο έπακρο εκμετάλλευση του βράχου.

γ) Η πολυχρηστικότητα των χώρων στη συγχρονία ή διαχρονικότερα, γενικότερο χαρακτηριστικό της παραδοσιακής ελληνικής και επομένως κρητικής αρχιτεκτονικής³.

δ) Η χρονική διαφοροποίηση της μορφής και της χρήσης των μεμονωμένων δομών και των συνόλων⁴ και η χρονολογική επικάλυψη των αρχιτεκτονικών δομών.

Ως βασικό παράδειγμα ανάλυσης της πληροφορίας στο σύστημά μας χρησιμοποιήθηκε το *μετόχι*. Το μετόχι, αποτελεί τον χαρακτηριστικό τύπο κατοίκησης στη Γαύδο. Πρόκειται για την αγροτική κατοικία, το υποστατικό της οικογενειακής ή συγγενειακής ομάδας. Αναλυτικότερα, η λέξη μετόχι παραπέμπει:

1. Στο σύνολο των αρχιτεκτονικών δομών που εξυπηρετούν τις πολλαπλές ανάγκες της οικογενειακής μονάδας (διαβίωση των μελών της οικογένειας, παραγωγή και αποθήκευση διατροφικών ειδών και εργαλείων, σταβλισμός).

2. Στο κεντρικό κτίσμα, τον πυρήνα του ευρύτερου αυτού οργανικού, αρχιτεκτονικού συνόλου –στον κατεξοχήν δηλαδή χώρο διαμονής της οικογένειας⁵.

Στο παρόν σύστημα καταγραφής και τεκμηρίωσης ο όρος *μετόχι* χρησιμοποιήθηκε και με τις δύο έννοιες, ως σύνολο και ως πυρήνας, σε μια προσπάθεια να ανασυγκροτήσουμε τον ευρύτερο οργανικό χώρο, που οργανώνεται με επίκεντρο το κεντρικό κτίσμα. Στις περισσότερες περιπτώσεις, «κεντρικό κτίσμα» χαρακτηρίζεται εκείνο που στην τελευταία φάση της ζωής του μετοχιού στέγαζε την οικογενειακή μονάδα.

Όπως προκύπτει από την προσπάθεια ανασύστασης της συνάρθρωσης των αρχιτεκτονικών δομών της Γαύδου στο χώρο και το χρόνο, αυτές διακρίνονται σε πυρηνικές και περιφερειακές. Πυρηνική είναι η δομή εκείνη

² «Η προσθετική διαδικασία, ίσως είναι το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής...Τέτοια παραδείγματα μας προσφέρει άφθονα η νησιωτική αρχιτεκτονική του γνωστού μονόχωρου πυρήνα, όπου από ένα σημείο και ύστερα οι λεγόμενες «νέες ανάγκες» απαιτούν την προσθήκη νέων χώρων» (Φιλιππίδης 1982, 52-53).

³ Βλ.: π.χ. Ζαγορήσιου (1996, 34).

⁴ Για παράδειγμα, από προφορική μαρτυρία της Α. Γιαλινάκη, κατοίκου της Γαύδου, γνωρίζουμε, ότι ένας αρχικά κύριος χώρος κατοίκησης στο μετόχι του Τσιφνιμή, που ανήκε στην οικογένειά της, μετατράπηκε σε χώρο σταβλισμού των ζώων. Όταν, όμως, η οικογένεια αυξήθηκε με τη γέννηση παιδιών, ο χώρος αυτός επαναχρησιμοποιήθηκε ως χώρος κατοικίας.

⁵ Για το μετόχι στην Κρήτη βλ.: Βασιλειάδης (1976, 143) και γενικότερα, για τη νησιωτική κατοικία, το μονόχωρο πυρήνα, την επαύξηση του βασικού πυρήνα και τη συνένωση ενός αριθμού από μονόχωρους πυρήνες βλ.: Φιλιππίδης (1982, 254 και 1984, 52-53), Θεοδωρακάκου - Βαρελίδου (1979). Επίσης, για τη νησιωτική κατοικία βλ.: Wace & Dawkins (1914-1915, 50), Τζάκου (1976).

που λειτουργεί μορφολογικά, χρηστικά ή απλώς χωρικά ως κέντρο, ως κεντρική δομή, μιας ή περισσότερων περιφερειακών της δομών. Έτσι, πυρηνική δομή μπορεί να είναι:

α) Ο κύριος *χώρος ενός κτισματος* σε σχέση με τους βοηθητικούς χώρους που συσχετίζονται με αυτόν (π.χ. κτήριο/κατοικία [πυρηνική δομή] αποθήκη, στάβλος, μαγειρείο [περιφερειακές δομές]).

β) Το κύριο *κτήριο* σε σχέση με τα κτηριακά «παραρτήματά» του (π.χ. εκκλησία [πυρήνας] νεκροταφείο, κατάλυμα εκκλησιαστικού μετοχάρη [περιφερειακές δομές]).

γ) Το κύριο *αρχιτεκτονικό συγκρότημα* σε σχέση με τις μεμονωμένες συμπληρωματικές, οργανικές δομές στην περιφέρειά του (π.χ. συγκρότημα μετοχιού [πυρήνας] αλώνι, πατητήρι, αναβαθμίδες, κλίβανος, στέρνα [περιφερειακές δομές]).

δ) Το κύριο *οικιστικό συγκρότημα* σε σχέση με τις εγκαταστάσεις που το εξυπηρετούν (π.χ. οικισμός [πυρήνας] υδραγωγείο, νεκροταφείο [περιφερειακές δομές]).

Στη συνέχεια, οι πυρηνικές και περιφερειακές δομές διακρίθηκαν σε διαφορετικούς τύπους, όπως: κτιστή δομή, φυσική διαμόρφωση, λαξευτή κατασκευή ή δομή με συνδυασμό των γνωρισμάτων των τύπων που αναφέρθηκαν, δηλαδή κτιστή/φυσική/λαξευτή διαμόρφωση⁶. Για την κατασκευή του συστήματος χρησιμοποιήσαμε κάποια παραδείγματα των παραπάνω τύπων:

Παραδείγματα κτιστής δομής είναι το μετόχι και η εκκλησία, παράδειγμα φυσικής διαμόρφωσης είναι το σπήλαιο, παραδείγματα κτιστής/φυσικής/λαξευτής διαμόρφωσης είναι η αναβαθμίδα και η βραχοσκεπή, ενώ λαξευτής κατασκευής είναι το πατητήρι και ο τάφος.

ΣΤΟΧΟΙ

Μερικοί από τους βασικούς στόχους της κατασκευής του συστήματος υπήρξαν:

1. Η υποστήριξη της διάσωσης, αρχειοθέτησης, τεκμηρίωσης, μελέτης, διαχείρισης και άρτιας οργάνωσης των πληροφοριών που καταγράφει ο ερευνητής στο πεδίο. Πρωταρχικός σκοπός ήταν η διατήρηση του υψηλού βαθμού ανάλυσης και η πολυεπίπεδη δυνατότητα καταχώρησης και αναζήτησης των διεπιστημονικών και διαχρονικών δεδομένων.

2. Η υποστήριξη της μελλοντικής έρευνας, στο πεδίο όσο και στην τελική σύνθεση των δεδομένων. Για το λόγο αυτό, στόχος υπήρξε η κατασκευή ενός «ανοικτού» συστήματος, δηλαδή επεκτάσιμου, ώστε να μπορούν να προστίθενται νέοι πίνακες και πεδία.

3. Η διερεύνηση, ο έλεγχος και η ταξινόμηση μερικών υποθέσεων εργασίας, που είχαν διατυπωθεί από την ερευνητική ομάδα, ως προς την ανεξάρτητη ή μη χωρική και χρονική εμφάνιση ή και λειτουργία ορισμένων τύπων αρχιτεκτονικών δομών. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η επαναλαμβανόμενη παρουσία μετοχιού – τάφου – πατητηριού ή η συνάρθρωση

⁶ Όπως προαναφέρθηκε, στη Γαύδο όπου το φυσικό τοπίο παρέχει τη δυνατότητα, π.χ. βραχοσκεπές, μαλακούς και εύκολα λαξεύσιμους βράχους, οι άνθρωποι το εκμεταλλεύονται για να εξοικονομήσουν κόπο, χρόνο, υλικά, δυνάμεις.

μετοχιού με δομές αγροτικής ή άλλης εκμετάλλευσης, όπως τα αλώνια, τα καμίνια, οι πεζούλες καλλιέργειας.

4. Η διερεύνηση, ο έλεγχος και η ταξινόμηση χρονικών μεταβλητών, που επίσης είχαν διατυπωθεί ως υποθέσεις εργασίας, όπως η χρονολογική αλληλουχία της κατασκευής, η ενδεχόμενη συλλειτουργία αρχιτεκτονικών δομών κλπ.

5. Η αναλυτική καταγραφή των πληροφοριών, η οποία βασίζεται στον τρόπο οργάνωσης και διαχείρισης δεδομένων των Ανθρωπιστικών Επιστημών.

ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ – ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

1. Όσον αφορά στην *τεκμηρίωση*, η ανάγκη αυτοτέλειας του συστήματος σε συνάφεια με το διεπιστημονικό και διαχρονικό χαρακτήρα της έρευνας και η επιλογή καταγραφής και τεκμηρίωσης κάθε αρχιτεκτονικής δομής που συναντούμε στο πεδίο, οδήγησαν στην ένταξη στο σύστημα πληροφοριών που υπερβαίνουν σημαντικά τα όρια της βασικής τεκμηρίωσης. Στόχος υπήρξε η κατασκευή ενός συστήματος που να υποστηρίζει τη *θεματική τεκμηρίωση*⁷.

2. Ως προς τη *σχεδίαση του συστήματος*, συνδυάστηκαν στοιχεία που σχετίζονται με :

α) Το υλικό τεκμηρίωσης, το οποίο ευαισθητοποιούσε εξ ορισμού προς περισσότερες κατευθύνσεις: την περιβαλλοντική, την ανθρωπολογική, την αρχαιολογική, την αναζήτηση τοπωνυμίων, αρχαιακών πηγών, την αξιοποίηση προφορικών συνεντεύξεων, χαρτογραφικών και εικονογραφικών δεδομένων.

β) Τις απαιτήσεις της συνεχιζόμενης μελέτης του υλικού. Ιδιαίτερα τονίζεται η ανταπόκριση του συστήματος στην ανάγκη επεκτασιμότητας, με την έννοια του ενδεχόμενου εμπλουτισμού ή και της τροποποίησης του σχεδιασμού του. Η ανάγκη αυτή μας οδήγησε σε μια σχεδίαση του τύπου από το γενικό στο ειδικό⁸, ώστε να είναι δυνατόν:

- να καταγράφεται μια οποιαδήποτε δομή, με βάση τα γενικά χαρακτηριστικά της
- να μπορεί να εμπλουτίζεται η πληροφορία σύμφωνα με τις ανάγκες της έρευνας
- να μπορούν να προστίθενται νέοι πίνακες και πεδία στο επίπεδο του ειδικού, από τον ερευνητή.

3. Ως προς την *επεξεργασία των πληροφοριών* το σύστημα δίνει τη δυνατότητα εισαγωγής νέας πληροφορίας, τροποποίησης της υπάρχουσας πληροφορίας, διαγραφής και αναζήτησης της πληροφορίας με βάση την προβολή (*projection*), την ταξινόμηση (*sorting*), την επιλογή (*selection*), την επιλογή με σύνθετα κριτήρια, την ένωση (*join*) και τη δήλωση (*parameters*).

4. Τέλος, ως προς τη *χρήση* προκύπτει ένα απλό, οικείο, εύκολο και αποτελεσματικό σύστημα, γιατί οι καταρχήν χρήστες του συστήματος θα είναι

⁷ «Τα πολιτισμικά, πληροφοριακά συστήματα υποστηρίζουν την τεκμηρίωση πολιτιστικών αγαθών. Αυτή διακρίνεται σε διαχειριστική, που χρησιμοποιεί ένα σταθερό σύνολο πληροφοριών για εξυπηρέτηση κυρίως διοικητικών λειτουργιών και για βασική πληροφόρηση και σε θεματική τεκμηρίωση, που αποσκοπεί στην οργάνωση ενός εξελισσόμενου σώματος γνώσεων για τα αντικείμενα, χρήσιμων στην επιστημονική μελέτη και έρευνα.». Βλ. σχετικά: www.ics.forth.gr/proj/isst

⁸ Βλ. παρακάτω «Εννοιολογική Σχεδίαση».

επιστήμονες περισσότερων ειδικοτήτων, που δε σχετίζονται αναγκαστικά με την πληροφορική, δηλαδή αρχαιολόγοι, ανθρωπολόγοι, κοινωνιολόγοι, καθώς και φοιτητές αντίστοιχων κατευθύνσεων. Το σύστημα θα πρέπει να ενθαρρύνει τους χρήστες και όχι να τους αποτρέπει μέσα από την ευκολία στους χειρισμούς εισαγωγής, επεξεργασίας και αναζήτησης των δεδομένων και την αξιοπιστία των αποτελεσμάτων.

ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΕΔΙΑΣΗ

Για την καταγραφή και τεκμηρίωση των αρχιτεκτονικών δομών της Γαύδου επιλέχτηκε ένα *σχεσιακό σύστημα διαχείρισης βάσεων δεδομένων (relational database management system)*. Όπως είναι γνωστό, τα σχεσιακά συστήματα βασίζονται σε ένα αφηρημένο μοντέλο για τα δεδομένα, που στηρίζεται σε μαθηματικές θεωρίες, κυρίως στη θεωρία των συνόλων και την κατηγορηματική λογική (*predicate logic*) (Date 1995, 115). Στην κατασκευή του παρόντος συστήματος, το σχεσιακό μοντέλο συνδυάστηκε επιπλέον με το μοντέλο οντοτήτων/συσχετίσεων⁹. Η προσέγγιση οντοτήτων/συσχετίσεων (ER - entity/relationship- ή Ο/Σ) παρουσιάστηκε πρώτη φορά το 1976 από τον Chen (Chen 1976, 9-36). Αποτελεί την πιο γνωστή κλάση μοντέλων δεδομένων, που λέγονται συνήθως *επεκτεταμένα (extended)* ή *σημασιολογικά (semantic)* και βασίζονται σε μια σημασιολογική μοντελοποίηση που έχει ως απώτερο στόχο να κάνει τα συστήματα βάσεων δεδομένων πιο «ευφυή».

Ο συνδυασμός του σχεσιακού μοντέλου με το μοντέλο οντοτήτων/συσχετίσεων κρίθηκε απαραίτητος, γιατί παρόλα τα πλεονεκτήματά του (Date 1995, 41-53), το σχεσιακό μοντέλο δεν είναι εύκολο να χρησιμοποιηθεί για πολιτισμική πληροφορία και για θεματική τεκμηρίωση. Το μοντέλο οντοτήτων/συσχετίσεων δίνει μεγαλύτερη ευελιξία και δυνατότητες έκφρασης της πολιτισμικής πληροφορίας (π.χ. διάγραμμα οντοτήτων/συσχετίσεων, υπέρτυπους – υπότυπους -σχέσεις κληρονομικότητας), που στην εργασία αυτή αποδείχτηκαν ιδιαίτερα ωφέλιμες.

Η εννοιολογική σχεδίαση του συστήματος (πίν. 1) αποτελεί μια αναπαράσταση της λογικής δομής της βάσης, ένα μοντέλο πληροφορίας που περιλαμβάνει τον καθορισμό οντοτήτων, των γνωρισμάτων τους και τις συσχετίσεις μεταξύ τους, όπως αυτά προϋποθέτονται από τα δύο προαναφερθέντα μοντέλα, το σχεσιακό και το μοντέλο οντοτήτων/συσχετίσεων.

Χωρίς να επεκταθώ στην εννοιολογική μοντελοποίηση, αναφέρω γενικά ότι το συγκεκριμένο μοντέλο του συστήματος υποδιαιρέθηκε στα ακόλουθα υπομοντέλα πληροφοριών:

1. στην ίδια την *αρχιτεκτονική δομή*,
2. στο *χωρικό περιβάλλον* που αυτή βρίσκεται,
3. στο *χρόνο* και στις *μεταβολές* που αυτός επιφέρει στη δομή,
4. στην *έρευνα* γύρω από την αρχιτεκτονική δομή και στη χρονολόγηση που προκύπτει από την έρευνα αυτή.

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗΣ

⁹ Το μοντέλο αυτό αποτελεί κατά τον Date: «Ένα λεπτό στρώμα πάνω από το βασικό σχεσιακό μοντέλο» (Date 1995, 460).

1. Για να μοντελοποιηθεί η παραπάνω λογική σύλληψη¹⁰, όπως αυτή προέκυψε από την ανάλυση απαιτήσεων¹¹ και να μετατραπεί σε σχεσιακή μορφή, χρησιμοποιήσαμε κατά το στάδιο της τεχνικής σχεδίασης¹² το *διάγραμμα οντοτήτων συσχετίσεων* (Ο/Σ ή αλλιώς ER -entity/relationship)¹³.

2. Το υλοποιημένο σύστημα υποστηρίζει την *εισαγωγή* πληροφορίας, την *τροποποίηση* της υπάρχουσας, τη *διαγραφή* και την *αναζήτηση* πληροφορίας, την *υποβολή ερωτήσεων* και την *εκτύπωση* πληροφορίας.

3. Όλες οι παραπάνω ενέργειες μπορούν να γίνουν μέσα από τους πίνακες που υπάρχουν στο σύστημα. Οι συγκεκριμένοι πίνακες είναι προσβάσιμοι στο χρήστη και επιπλέον διαθέτουν λίστες αναζήτησης.

4. Το κύριο, όμως, *περιβάλλον χρήσης* είναι μια ευκολόχρηστη, φιλική, οικεία και αισθητικά ευχάριστη *διεπιφάνεια χρήσης* (πίν. 2-3), που δημιουργήθηκε ώστε η λειτουργικότητα του συστήματος να στηρίζεται στις απαιτήσεις του μη ειδικού και εξοικειωμένου χρήστη. Οι φόρμες που κατασκευάστηκαν κατηγοριοποιούνται ως εξής : *φόρμες επιλογής ενεργειών*, *φόρμες εισαγωγής της πληροφορίας* (πίν. 2), *φόρμες βοήθειας* και *συμβουλών* για τη χρήση του συστήματος, *φόρμες ερωτήσεων* (πίν. 3), που παρέχουν διάφορους τρόπους αναζήτησης της πληροφορίας.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΠΛΕΟΝΕΚΤΗΜΑΤΑ – ΑΔΥΝΑΜΙΕΣ - ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Με βάση τα παραπάνω, προέκυψε ένα σύστημα, το οποίο δοκιμάστηκε στο πεδίο και λειτουργεί. Βασικά *πλεονεκτήματα* του συστήματος κρίνεται ότι είναι:

1. Η βασική καταγραφή μιας οποιασδήποτε δομής, με βάση τα γενικά χαρακτηριστικά της.

2. Η αναλυτική και πολυεπίπεδη καταγραφή και τεκμηρίωση μιας δομής.

3. Η εικογραφική, σχεδιαστική και χαρτογραφική τεκμηρίωση μιας δομής.

4. Η λεπτομερής και κατά το δυνατόν πληρέστερη καταγραφή των ποικίλων διεπισημονικών και διαχρονικών πληροφοριών.

5. Η χρήση πινάκων και πεδίων που αξιοποιούν το γενικότερο τρόπο οργάνωσης και διαχείρισης των ποιοτικών δεδομένων που προέρχονται από τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες.

6. Η δυνατότητα καταγραφής στοιχείων για τα οποία δεν έχουν προβλεφθεί ιδιαίτερα πεδία, γιατί είτε είναι εξαιρετικά σπάνια, είτε αξίζουν ιδιαίτερης μνείας, είτε, κυρίως, γιατί αποτελούν πρωτοεμφανιζόμενα χαρακτηριστικά.

7. Η εν μέρει αυτόνομη λειτουργία των υπομοντέλων πληροφοριών του συστήματος, που δίνει τη δυνατότητα στον ερευνητή/χρήστη να επικεντρωθεί σε πληροφορίες που αφορούν κάποιο/α από τα υπομοντέλα (π.χ. τις χωρικές πληροφορίες).

¹⁰ Βλ. «Εννοιολογική Σχεδίαση» και πίν. 1.

¹¹ Βλ. «Στοιχεία της μελέτης απαιτήσεων του συστήματος».

¹² Λίπα 2001, 72-138.

¹³ Βλ. «Εννοιολογική Σχεδίαση».

8. Η επεκτασιμότητα του συστήματος. Στο «ανοικτό» σύστημα που δημιουργήθηκε, μπορούν να προστίθενται νέοι πίνακες και πεδία από τον ειδικό και μπορεί να εμπλουτίζεται ή να μεταβάλλεται το συναφές υλικό, σύμφωνα με τις ανάγκες της έρευνας.

9. Η χρήση του γενικά είναι απλή. Δημιουργήθηκε μια ευκολόχρηστη, φιλική, οικεία και ευχάριστη διεπιφάνεια χρήσης που ενθαρρύνει το χρήστη, μέσα από την ευκολία στους χειρισμούς εισαγωγής, επεξεργασίας, και αναζήτησης των δεδομένων.

10. Ο χρήστης έχει πρόσβαση, εάν το επιθυμεί, στους πίνακες της βάσης, σε πολλά πεδία των οποίων δημιουργήθηκαν λίστες αναζήτησης για την διευκόλυνσή του.

11. Η ανάκληση - ερωτήματα είναι πολυεπίπεδη και πολύτροπη, διακρίνεται από ευκολία στον χειρισμό και καταλήγει σε αξιόπιστα αποτελέσματα.

12. Η ίδια η εννοιολογική σχεδίαση αποδείχτηκε πολλαπλά χρήσιμη, κατά την εφαρμογή και έλεγχο της στο πεδίο, αφού μπορεί να αξιοποιήσει τις αρχικές υποθέσεις εργασίας της ερευνητικής ομάδας και να διευκολύνει τη σύνθεση των επιμέρους, αλλά και των συνολικών δεδομένων.

Οι περισσότερες *αδυναμίες* του συστήματος έγκειται στις παρακάτω παραμέτρους:

1. Στο δειγματοληπτικό και τυχαίο υλικό.

2. Στην επιλογή να κατασκευαστεί ένα σύστημα δεκτικό σε ποικίλες, διεπιστημονικές και διαχρονικές πληροφορίες.

3. Στη συνθετικότητα του συστήματος λόγω του είδους των πληροφοριών. Η συνθετικότητα αυτή δεν είναι, ωστόσο, ορατή στο χρήστη, ο οποίος «συνομιλεί» με τη φιλική διεπιφάνεια χρήσης του συστήματος.

Τα πλεονεκτήματα και οι αδυναμίες, που προαναφέρθηκαν, μας δίνουν προοπτική και έναυσμα για μελλοντική δουλειά, που μπορεί να αφορά, για παράδειγμα, στα παρακάτω:

1. Συμπλήρωση πεδίων στους ήδη υπάρχοντες πίνακες.

2. Δημιουργία νέων πινάκων στο πρώτο, κυρίως, υπομοντέλο, αλλά και στα υπόλοιπα.

3. Εισαγωγή δεδομένων της έρευνας.

4. Κατασκευή ερωτήσεων με βάση το συγκεκριμένο υλικό, ώστε να προκύψουν συγκεκριμένες διαπιστώσεις και αποτελέσματα.

5. Ενδεχόμενη σύνδεση της βάσης με γεωγραφικό σύστημα πληροφοριών (G.I.S.).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βασιλειάδης, Δ., 1976. *Το Κρητικό Σπίτι*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Ζαγορήσιου, Μ., 1996. *Λαϊκή Αρχιτεκτονική στην Κρήτη*. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.

Θεοδωρακάκου - Βαρελίδου, Π., 1979. *Αρχιτεκτονική*. Αθήνα: Ήβος.

Κονταράτος, Σ., 1986. *Αρχιτεκτονική και Παράδοση*. Αθήνα: Καστανιώτης.

- Κόπακα, Κ., 2000. Επιφανειακή έρευνα στη Γαύδο. Η διερεύνηση ενός οριακού νησιωτικού μικρόκοσμου. *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Α2. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, σ. 62-80.
- Κόπακα, Κ., 1994. Ανίχνευση τοπωνυμίων των νησιών Γαύδος και Γαυδοπούλα. Στο: *ΛΟΙΒΗ εις μνήμην Ανδρέα Καλοκαιρινού*. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, σ. 5-45.
- Κόπακα, Κ., Δροσινού, Π. & Χριστοδουλάκος, Γ., 1994-1996. Επιφανειακή έρευνα στη Γαύδο. *Κρητική Εστία*, 5, σ. 242-244.
- Κόπακα, Κ., Νικολακάκης, Γ., Τσαντηρόπουλος, Α. & Κόσσυβα, Α., 2000. Συμπληρώσεις στο τοπωνυμικό της Γαύδου και της Γαυδοπούλας. Στο: *Τα Κρητικά Τοπωνύμια. Δήμερο Επιστημονικό Συνέδριο*. Ρέθυμνο, 6-7 Νοεμβρίου 1998. Ρέθυμνο: Ιστορική - Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, σ. 283-333.
- Λίπα, Β., 2001. *Σύστημα καταγραφής και τεκμηρίωσης αρχιτεκτονικών δομών. Το παράδειγμα της Γαύδου*. Μεταπτυχιακή Εργασία με URL. Ρέθυμνο: Ιδρυματικό Καταθετήριο Πανεπιστημίου Κρήτης: <http://elocus.lib.uoc.gr/dlib/5/1/2/metadata-dlib-2001lipa.tkl>
- Λυγίζος, Γ., 1967. *Η Διεθνής και Τοπική Αρχιτεκτονική. Κλίμα και Τέχνη*. Αθήνα.
- Μέγας, Γ., 1949. *Η Ελληνική Οικία*. Αθήνα: Εστία.
- Νικολακάκης, Γ. & Τσαντηρόπουλος, Α., υπό δημοσίευση. *Το ιδιοκτησιακό καθεστώς της νήσου Γαύδου από τις συμβολαιογραφικές πράξεις των υποθηκοφυλακείων Χώρας Σφακίων και Κανδάνου*. Έρευνα που εκπονήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος του Παν/μιου Κρήτης - ΥΠΕΧΩΔΕ (1996-1999): «Γαύδος, ένα νησί στο άκρο της Ευρώπης. Φυσικό Περιβάλλον - Κοινωνία - Πολιτισμός».
- Ορλάνδος, Αν., 1922. Η προϊστορική μονοκατοικία. Στο: *Ημερολόγιο Μεγάλης Ελλάδος*. Αθήνα: Ι.Ν. Σιδέρης, σ. 264-275.
- Τζάκου, Α., 1976. *Κεντρικοί Οικισμοί της Σίφνου. Μορφή και εξέλιξη σ' ένα παραδοσιακό σύστημα*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Φιλιππίδης, Δ., 1984. *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*. Αθήνα: Μέλισσα.
- Φιλιππίδης, Δ., 1982. *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τόμ. 1. Αθήνα: Μέλισσα.
- Χριστοδουλάκος, Γ., Μοσχόβη, Γ., Κόπακα, Κ. & Δροσινού, Π., 2000. Λαξευτά πατητήρια στη Γαύδο. *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Α3. Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, σ. 557-580.
- Chen, P.S., 1976. The Entity-Relationship Model. Towards a View of Data. *ACM Transactions and Database Systems (TODS)*, 1, σ. 9-36.

Date, C.J., 1995. *Εισαγωγή στα Συστήματα Βάσεων Δεδομένων*, τόμ. Α'. Αθήνα: Κλειδάριθμος.

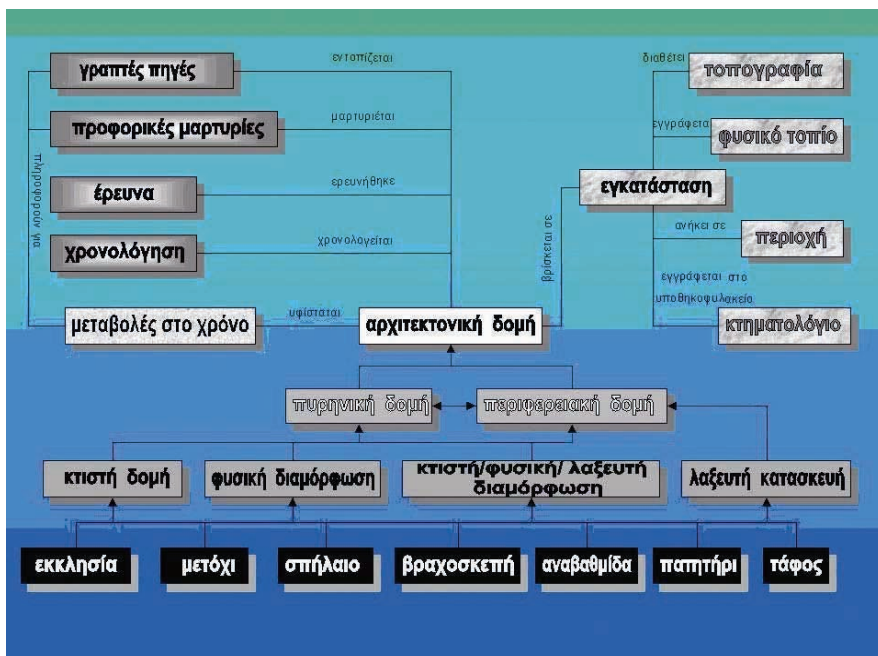
Wace, A.J.B. & Dawkins, R.M., 1914-1915. The towns and houses of the Archipelago. *Burlington Magazine for Connoisseurs*, 26, σ. 49-50

SYSTEMS FOR REGISTERING AND DOCUMENTING

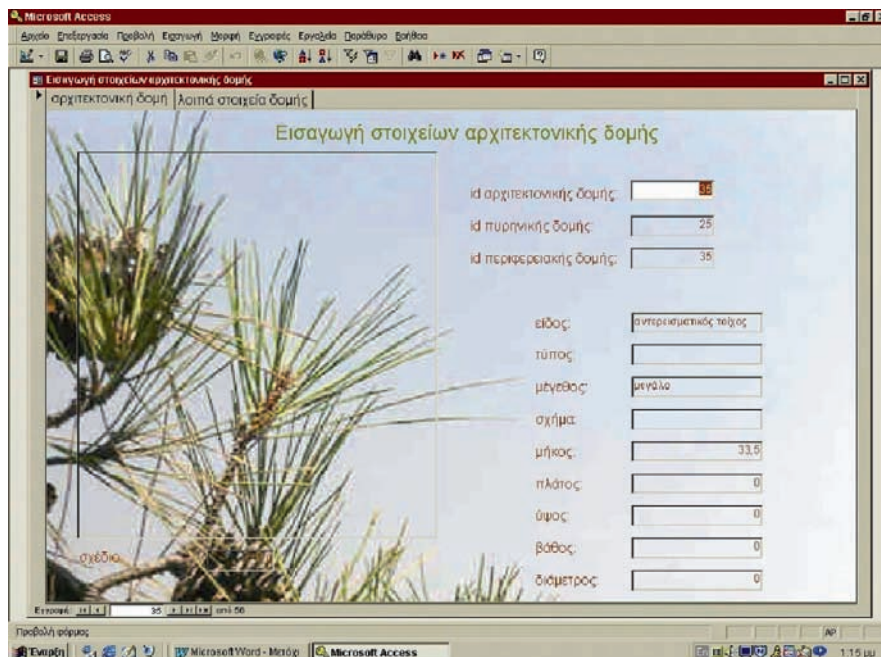
ARCHITECTURAL STRUCTURES

LIPA VASSO

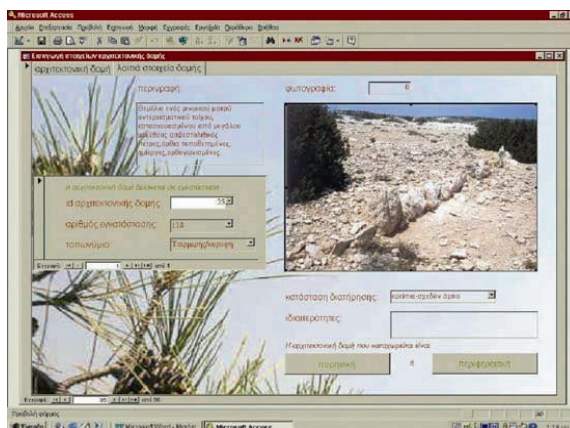
The construction of the system for registering and documenting architectural structures as well as their accumulation in space and time was based on certain monuments found on the island of Gavdos, south of Crete, after surface research. However, it can certainly be used more widely for the needs of traditional architecture, which is often perceived to be changing slowly, keeping the characteristics of older techniques unchanged. The registration and documentation is based on a data base system which –as it is commonly known- is a system of keeping documents in a computer, a kind of electronic archive. In this case, the archives are constituted of archaeological and architectural data.

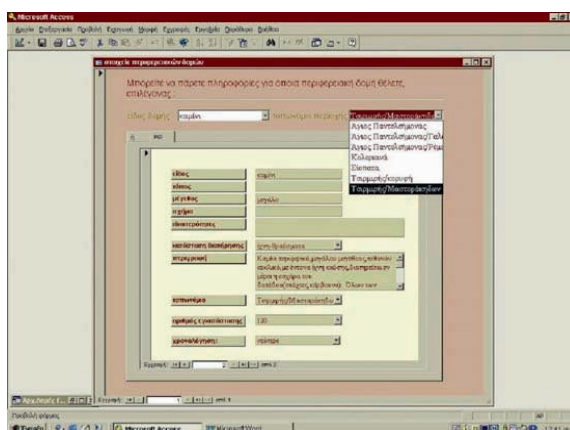
Πιν. 1. Το εννοιολογικό μοντέλο. (Στο διάγραμμα του εννοιολογικού μοντέλου χρησιμοποιήθηκαν διαφορετικοί τόνοι του άσπρου και μαύρου στα πλαίσια που ορίζουν τις οντότητες, για να αποδοθούν, με αυτόν τον τρόπο, τα υπομοντέλα και τα επίπεδά τους).

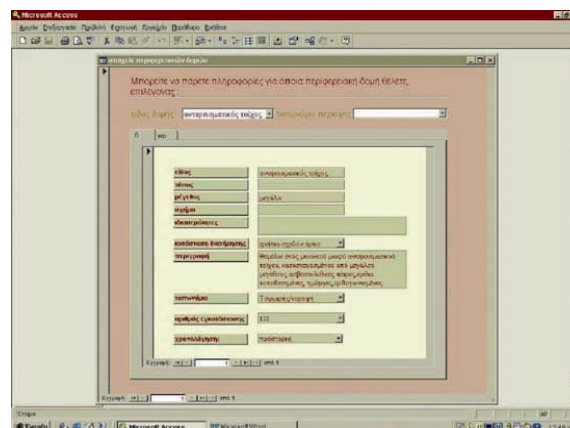
Πιν. 2α. Φόρμα εισαγωγής στοιχείων με μορφή καρτελοθήκης: Εισαγωγή στοιχείων αρχιτεκτονικής δομής.

Πίν. 2β. Φόρμα εισαγωγής στοιχείων με μορφή καρτελοθήκης: Εισαγωγή στοιχείων αρχιτεκτονικής δομής.

Πίν. 3α. Φόρμες πολυκριτηριακών ερωτήσεων.

Πίν. 3β. Φόρμες πολυκριτηριακών ερωτήσεων.

ΨΗΦΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ ΤΩΝ ΜΟΝΩΝ
ΓΩΝΙΑΣ ΧΑΝΙΩΝ & ΠΡΕΒΕΛΗ ΡΕΘΥΜΝΟΥ & ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
& ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΝΟΜΟΥ ΧΑΝΙΩΝ

ΒΑΡΟΥΧΑΚΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΦΙΟΛΙΤΑΚΗ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ

& ΨΑΡΑΚΗΣ ΚΩΝ/ΝΟΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το διάστημα από τον Ιούλιο του 2007 έως και το Δεκέμβριο του ίδιου έτους η 28^η Ε.Β.Α. πραγματοποίησε σε συνεργασία με το Εργαστήριο DML του Κέντρου Τεχνολογίας και Έρευνας του Τ.Ε.Ι. Κρήτης ένα ευρύ πρόγραμμα με τρία υποέργα, που περιελάμβανε την καταγραφή και ψηφιοποίηση¹:

1. των εικόνων και κειμηλίων

α) της Μονής Γωνιάς στα Χανιά (Β. Βαρουχάκης) και

β) της Μονής Πρέβελη στο Ρέθυμνο (Α. Φιολιτάκη), καθώς και

2. της βυζαντινής και μεταβυζαντινής κεραμικής του Νομού Χανίων (Κ. Ψαράκης).

Το έργο εντάχθηκε μέσω της Περιφέρειας Κρήτης στο πρόγραμμα *Κοινωνία της Πληροφορίας*.

Στα πλαίσια του προγράμματος σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν δύο βάσεις δεδομένων σε περιβάλλον εργασίας της Microsoft Access (εικ. 1). Οι λόγοι που επέβαλαν την επιλογή της Access είναι ότι αποτελεί το ιδανικό εργαλείο για την ταχύτατη ανάπτυξη πλήρως λειτουργικών εφαρμογών και συν τοις άλλοις, είναι ένα από τα πιο σταθερά συστήματα βάσεων δεδομένων.

Ο στόχος του συστήματος διαχείρισης της βάσης δεδομένων είναι αφενός η εύκολη και γρήγορη χρήση των δεδομένων, αλλά και η αποθήκευση, επεξεργασία και προβολή των αντικειμένων που φυλάσσονται και εκθέτονται στους χώρους της 28^{ης} Ε.Β.Α. και των δύο μοναστηριών. Σκοπός, άλλωστε, του προγράμματος ήταν η χρησιμοποίηση σύγχρονων τεχνικών ψηφιοποίησης και αποθήκευσης εικόνων που αφορούν τα παραπάνω.

Ο σχεδιασμός της βάσης έγινε μετά από υποδείξεις της 28^{ης} Ε.Β.Α., που αφορούσαν τα πεδία, τους περιορισμούς και το γραφικό περιβάλλον εργασίας μέσα από το οποίο γίνεται η εισαγωγή στοιχείων.

---

¹ Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τον Προϊστάμενο της 28^{ης} Ε.Β.Α., κ. Μιχ. Ανδριανάκη, για την εμπιστοσύνη που έδειξε αναθέτοντάς μας αυτό το πρόγραμμα, την παρότρυνση για την πραγματοποίηση αυτής της παρουσίασης και, τέλος, τη βοήθειά του κατά τη διάρκεια όλων των σχετικών εργασιών. Επίσης, τους Ηγούμενους των δύο μονών, Πατέρα Χρυσάνθο (Μονή Γωνιάς) και Πατέρα Ιάκωβο (Μονή Πρέβελη) και τους μοναχούς, καθώς και τη συνάδελφο αρχαιολόγο Α. Γιαγκάκη, τους συντηρητές Χ. Χριστοδουλάκη, Γ. Μακράκη και Ν. Λιγοζυγκάκη, για τη συνεργασία τους σε όλη τη διάρκεια της εκπόνησης του προγράμματος.

ΜΟΝΗ ΓΩΝΙΑΣ

Αναφορικά με τη Μονή Οδηγήτριας Γωνιάς, στη σημερινή της μορφή άρχισε να κτιζείται στις αρχές του 17^{ου} αι. από το Μοναχό Βλάσιο από την Αμάσεια της Κύπρου (Ψιλάκης 1993, 586). Στους κτήτορες της μονής συγκαταλέγεται ακόμη ο Ιερομόναχος Βενέδικτος Τζαγκαρόλος (Ψιλάκης 1993, 586-587) και ο ευγενής Γεώργιος Μουρμούρης (Ψιλάκης 1993, 590). Το χτίσιμο άρχισε το 1618 και ο ναός της τελείωσε το 1634.

Με την έναρξη των εργασιών, και τη βοήθεια του προσωπικού συντήρησης της 28^{ης} Ε.Β.Α., ξεκίνησε η φωτογράφιση και καταγραφή των εικόνων και κειμηλίων της μονής (εικ. 2). Πέρα από την ψηφιακή φωτογράφιση υψηλής ποιότητας όλων των αντικειμένων από τους φοιτητές του Τ.Ε.Ι. Κρήτης, σε ορισμένα από αυτά επιλέχθηκε επιπρόσθετα η τρισδιάστατη φωτογράφησή τους με ειδικό σαρωτή, που επιτρέπει, πέραν της λεπτομερούς παρατήρησης του αντικειμένου και την καλύτερη πρόσληψη του σχήματος και του όγκου του.

Το επόμενο στάδιο αποτέλεσε η μεταφορά των συγκεντρωμένων δεδομένων στη βάση Access και η επισύναψη σε αυτήν των φωτογραφιών, που έφεραν υδατογραφία της 28^{ης} Ε.Β.Α., προς αποφυγή καταπάτησης πνευματικών δικαιωμάτων. Κάθε δελτίο καταγραφής συνοδεύτηκε από μια σύντομη μετάφρασή του στα αγγλικά (Χ. Μπούρμπου).

Τα καταγεγραμμένα αντικείμενα εντάσσονται σε κατηγορίες, κάθε μία εκ των οποίων διακρίνεται σε υποκατηγορίες, προκειμένου να γίνεται πιο συστηματική ταξινόμηση των αντικειμένων. Έτσι, έχουμε *βιβλία/έγγραφα* (266 αντικείμενα, εκ των οποίων 235 βιβλία, έντυπα ή χειρόγραφα, 28 τουρκικά συμβόλαια και 3 πατριαρχικά έγγραφα), *εικόνες* (62, φορητές ή τέμπλου), *υφάσματα* (24 κομμάτια, μεταξύ των οποίων μίτρες, επιμάνικα, επιγονάτια, ζώνες και ιερατικά άμφια, όπως στιχάρια, σάκκοι, φαιλόνια, αντιμήνια και ένας επιτάφιος), *ξυλόγλυπτα* (4 κομμάτια, 1 θρόνος, 2 βημόθυρα και 1 τμήμα τέμπλου) και *μικροτεχνία* (45 αντικείμενα, μεταξύ των οποίων σταυροί ευλογίας, μολυβδόβουλα, πόρπες, μετάλλια και εγκόλπια).

Εκτός από τα πεδία του είδους και της υποκατηγορίας υπάρχουν στην καρτέλα καταγραφής του κάθε αντικειμένου πεδία για το υλικό, την περιγραφή, την επιγραφή (όπου υπάρχει), τις διαστάσεις, τη θέση, τη χρονολογία, τον αφιερωτή και τον καλλιτέχνη. Την καταγραφή συμπληρώνουν πληροφορίες σχετικές με τη συντήρηση ή όχι του αντικειμένου και την κατάσταση διατήρησής του, τον κωδικό των προηγούμενων καταγραφών και βιβλιογραφικές παραπομπές. Η καρτέλα τέλος περιέχει και το πεδίο των παρατηρήσεων, όπου ο συντάκτης έχει τη δυνατότητα να συμπληρώσει οποιαδήποτε πληροφορία σχετική με το αντικείμενο, που δεν υπάγεται σε κάποιο από τα παραπάνω πεδία.

Από τις κατηγορίες του υλικού, οι πολυπληθέστερες και σημαντικότερες ομάδες ήταν αναμφισβήτητα αυτή των εικόνων και των βιβλίων. Αναφορικά με την πρώτη, το μοναστήρι κατέχει εξαιρετικά δείγματα της Κρητικής Σχολής, έργα ονομαστών αγιογράφων, όπως του Μοναχού Παρθενίου, του Κωνσταντίνου Παλαιόκαπα (εικ. 3) και του Νείλου (Μπορμπουδάκης 1975, 69-74, 75-77, 79, 81, 83-87, 90-92 και 94-96, Ψιλάκης 1993, 590 και 598), και όχι μόνο, που

ιστορήθηκαν κατά το 15^ο, το 17^ο και 18^ο αι. Αλλά και όσον αφορά στη δεύτερη κατηγορία, η βιβλιοθήκη - αναγνωστήριο της μονής περιέχει μερικές χιλιάδες τόμους βιβλίων, ανάμεσα στα οποία και μια πλούσια συλλογή παλαιούπων και ιστορικών χειρογράφων (Τωμαδάκης & Βογιατζάκης 1931), όπως ο κτητορικός κώδικας της μονής (Ψιλάκης 1993, 594) και τα λειτουργικά βιβλία που τυπώθηκαν το 18^ο αι. στα τυπογραφεία του Νικολάου Γλυκή και Νικολάου Σάρου, στη Βενετία (εικ. 4).

Σαφώς και το παραπάνω εγχείρημα περιλάμβανε αρκετές δυσκολίες, η σημαντικότερη εκ των οποίων σχετίζεται με την κατηγοριοποίηση συγκεκριμένων ομάδων αντικειμένων, καθώς υπάρχουν ομάδες που μπορούν να τοποθετηθούν σε περισσότερες από μια κατηγορίες, λόγω υλικού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι σταυροί αγιασμού (ξυλογλυπτική και μικροτεχνία παράλληλα).

ΜΟΝΗ ΠΡΕΒΕΛΗ

Η Μονή Πρέβελη, αφιερωμένη στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο, βρίσκεται στα νότια του Νομού Ρεθύμνου και μαζί με τα μετόχια της (τη Μονή του Τιμίου Προδρόμου και ικανό αριθμό μονόκωρων ναών) αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα μοναστηριακά συγκροτήματα του νομού με πλούσια ιστορία και δράση. Η πρώτη ονομασία της Μονής (πριν το 1700), σύμφωνα με την παλαιά, ορεικάκινη σφραγίδα της είναι «του Μεγάλου Ποταμού κατά την νήσον Κρήτην» (Παπαδάκης 1978, 77-80). Η μονή συγκροτείται κατά τα τελευταία χρόνια της Ενετοκρατίας και ακμάζει κατά τον 18^ο και 19^ο αι. (Ανδριανάκης 1998, 13, Ψιλάκης 1993, 385-386).

Οι διαδικασίες που ακολουθήθηκαν και εδώ ήταν ανάλογες με αυτές στη Μονή Γωνιάς. Καταγράφηκαν συνολικά 564 αντικείμενα τα οποία κατανέμονται στις ακόλουθες κατηγορίες: μικροτεχνία με 153 έγγραφές, εικόνες με 135, βιβλία με 138 (στα βιβλία περιλαμβάνονται 5 τα οποία έχουν καταγραφεί και στην κατηγορία της μικροτεχνίας λόγω των στακώσεων που φέρουν), έγγραφα με 45 (από τα οποία τα εννέα είναι φάκελοι που περιέχουν διάφορα έγγραφα), υφάσματα με 55, ξυλόγλυπτα με 12, όπλα με 6, κεραμική με 5 και λίθινα με 3 έγγραφές, ενώ υπάρχουν και 17 αντικείμενα, όπως οι ξύλινες, ζωγραφιστές λαμπάδες, τα οποία δεν κατατάσσονται σε μια από τις παραπάνω κατηγορίες.

Οι κατηγορίες με τις περισσότερες έγγραφές είναι τα βιβλία, τα αντικείμενα μικροτεχνίας και οι εικόνες. Από τα καταγεγραμμένα βιβλία, που φυλάσσονται στη βιβλιοθήκη της μονής, τα 7 είναι χειρόγραφα χρονολογούμενα στο 18^ο και 19^ο αι. Στα έντυπα βιβλία περιλαμβάνονται και αρκετά παλαιούπων προερχόμενα από τυπογραφεία της Βενετίας και της Κωνσταντινούπολης. Τα περισσότερα περιέχουν εκκλησιαστικά κείμενα, ενώ πολλά είναι και τα βιβλία εκκλησιαστικής μουσικής. Από τη συλλογή της μονής δε λείπουν και βιβλία γενικής παιδείας. Στην υποκατηγορία των εγγράφων υπάρχουν 33 εισαγωγές, 26 εκ των οποίων είναι στην τουρκική γλώσσα, ενώ 3 από αυτές φέρουν σουλτανικό μονόγραμμα. Στη συλλογή των εγγράφων ξεχωρίζει το πατριαρχικό σιγίλλιο του Γρηγορίου Ε' με χρονολογία 1798, με το οποίο παραχωρήθηκε στη μονή το προνόμιο του σταυροπηγίου (Ανδριανάκης 1998, 16, Παπαδάκης 1978, 118-124, Ψιλάκης 1993, 390-391

και 394). Το έγγραφο στο κάτω μέρος του φέρει μολύβδινη σφραγίδα με την απεικόνιση της Θεοτόκου.

Στην κατηγορία της μικροτεχνίας περιλαμβάνεται μια αρκετά μεγάλη ποικιλία αντικειμένων, από λειτουργικά σκεύη μέχρι φυλαχτά και σφραγίδες άρτου. Στις υποκατηγορίες των αντικειμένων ξεχωρίζουν τα λειτουργικά σκεύη με αντικείμενα κυρίως του 19^{ου} αι., οι πόρπες από τις ζώνες των αρχιερατικών στολών, με θέματα γεωμετρικά, φυτικά αλλά και εικονιστικές παραστάσεις, οι σφραγίδες, στις οποίες περιλαμβάνονται τόσο οι σφραγίδες της μονής, όσο και προσωπικές σφραγίδες των μοναχών και, τέλος, οι σταυροί ευλογίας και αγιασμού (εικ. 5), που χρονολογούνται στο 18^ο και 19^ο αι. (Ανδριανάκης 1998, 120-123, Ψιλάκης 1993, 390).

Η κατηγορία των εικόνων εμπεριέχει έργα καλής τέχνης που πιστοποιούν την αίγλη της μονής. Οι εικόνες χρονολογούνται από το 17^ο αι. μέχρι και τον 20^ο αι., ενώ τα περισσότερα παραδείγματα εντοπίζονται στην εκατονταετία μεταξύ των μέσων του 18^{ου} και των μέσων του 19^{ου} αι. Στα μέσα του 18^{ου} αι. έχουμε την παραγωγή έργων ιδιαίτερα καλής ποιότητας από ζωγράφους, όπως ο Μιχαήλ Πρέβελης (Ανδριανάκης 1998, 93 κ.ε.), ο Ιερέας Εμμανουήλ (Ανδριανάκης 1998, 89) και ο Ιερομόναχος Αθανάσιος (Ανδριανάκης 1998, 87-89). Στο α' μισό του 19^{ου} αι. χρονολογούνται τα έργα του επονομαζόμενου *Ζωγράφου των Σφακίων*. Τα έργα του συγκεκριμένου ζωγράφου, ο οποίος δίνει ένα ικανοποιητικό αποτέλεσμα ακολουθώντας τις αρχές της όψιμης Κρητικής Σχολής, εντόπισε στην περιοχή του Φραγκοκάστελου και του Αγίου Βασιλείου ο κ. Ανδριανάκης (Ανδριανάκης 1998, 105 κ.ε.). Την ίδια περίοδο εργάζεται για το μοναστήρι ο ζωγράφος Μερκούριος από τη Σαντορίνη (Ανδριανάκης 1998, 109), ο οποίος παράγει ένα μεγάλο αριθμό εικόνων για τα τέμπλα των δύο Καθολικών (Θεολόγου και Προδρόμου), καθώς και για αρκετά μετόχια της μονής (εικ. 6).

Από το σύνολο των αμφίων της μονής, που έχουν καταγραφεί, ξεχωρίζουν δύο επιτραχήλια του 18^{ου} αι. προερχόμενα από το εργαστήριο της Μονής Αρκαδίου (Ανδριανάκης 1998, 114-115), καθώς και ένα σύνολο από 10 επιγονάτια (Ανδριανάκης 1998, 115-117).

Στις υπόλοιπες κατηγορίες ο αριθμός των καταγεγραμμένων αντικειμένων είναι μικρός. Στα ξυλόγλυπτα περιλαμβάνονται ο άμβωνας και ο επισκοπικός θρόνος, έργα και τα δύο του Δημητρίου Ραγκουζή, χρονολογούμενα το 1863 (Ανδριανάκης 1998, 67-69 και 74, Παπαδάκης 1978, 54, Ψιλάκης 1993, 405), καθώς και το προσκυνητάρι του Καθολικού, με τις απεικονίσεις των Αποστόλων, έργο του *Ζωγράφου των Σφακίων*, ενώ το ζωγραφιστό κουβούκλιο του επιταφίου είναι έργο του ρεθύμνιου ζωγράφου Αντωνίου Βεβελάκη (Ανδριανάκης 1998, 69). Στην κατηγορία των όπλων περιλαμβάνεται ένα σύνολο το οποίο ανήκε στον Ηγούμενο της μονής Μελχισεδέκ Τσουδερό, που συμμετείχε στα επαναστατικά γεγονότα του 1821 (Ψιλάκης 1993, 394-395). Στα λίγα κεραμικά, που φυλάσσονται στη μονή, περιλαμβάνονται διακοσμητικά πιάτα και κανάτες χρονολογούμενα στον ύστερο 19^ο ή τις αρχές του 20^{ου} αι. Στην κατηγορία των λίθινων, τέλος, το πιο αξιόλογο παράδειγμα είναι μια μαρμάρινη φιάλη του 19^{ου} αι. με ανάγλυφες απεικονίσεις από τη ζωή και τα θαύματα του Χριστού. Η φιάλη προέρχεται από

την περιοχή του Ρεθύμνου και, άγνωστο πώς, κατέληξε στο μοναστήρι (Ανδριανάκης 1998, 124).

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ & ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΝΟΜΟΥ ΧΑΝΙΩΝ

Στα πλαίσια αυτού του υποέργου, πραγματοποιήθηκε η καταγραφή και ψηφιοποίηση 430 αντικειμένων από τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά κεραμικά που βρίσκονται στα εργαστήρια συντήρησης των Χανίων της 28^{ης} Ε.Β.Α. και στη Βυζαντινή Συλλογή Χανίων. Τη μεγαλύτερη και πιο αντιπροσωπευτική ομάδα, που συμπεριλήφθηκε στο συγκεκριμένο πρόγραμμα, αποτελούν τα 303 κεραμικά από το φρούριο Castel Selino, των οποίων η συντήρηση δεν έχει ολοκληρωθεί, αλλά στο στάδιο που βρίσκεται μπορεί να μας δώσει την εικόνα του σχήματος και της διακόσμησης, στοιχεία απαραίτητα για τη χρονολόγηση, καθώς και τον πιθανό προσδιορισμό της προέλευσής τους.

Η αρχική κατασκευή του φρουρίου έγινε το 1279 με τη φροντίδα του Δούκα της Κρήτης Marino Gradenigo (Gerola 1905, 232-236). Σύντομα πέφτει στα χέρια των ντόπιων επαναστατών και κατεδαφίζεται, για να ξαναχτιστεί το 1325. Το 1539 πολιορκείται από τον κουρσάρο Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσα, που το πυρπολεί. Το 1595 επισκευάζεται, όμως το 1653 το καταλαμβάνουν οι Τούρκοι, μετά από σύντομη πολιορκία. Από τις χαρτογραφικές απεικονίσεις (εικ. 7) και την μέχρι σήμερα έρευνα (εικ. 8), προκύπτει ότι το φρούριο είχε ένα ατελές, τετράπλευρο σχήμα με πύργους στις γωνίες (Basilicata [Δανέζη – Λαμπρινού Β., επιμ.] 1994, πίν. 19).

Τα τελευταία χρόνια έχει προκύψει από τα ανασκαφικά δεδομένα ένας απροσδόκητα μεγάλος αριθμός ευρημάτων, κυρίως χρηστικών αγγείων, που χρονολογούνται στη μεγάλη τους πλειοψηφία κατά τους 16^ο και 17^ο αι. (Ανδριανάκης 2006, 22-39). Οι διαφορετικές τεχνοτροπίες διακόσμησης και ο σχετικά μεγάλος αριθμός των εισηγμένων κεραμικών από αγγειοπλαστικά εργαστήρια της Δύσης, κυρίως της Βενετίας, αλλά και της Ανατολής, από το Ιζνίκ, θα συμβάλλουν στη συγκέντρωση πολύτιμων στοιχείων για τη μελέτη της κεραμικής, αλλά και της διακίνησης των προϊόντων αυτών κατά τους χρόνους της Βενετοκρατίας και της Τουρκοκρατίας.

Σε ένα μεγάλο αριθμό αγγείων διακρίνονται έντονα ίχνη καύσης, υποδηλώνοντας τις περιπέτειες που πέρασε το φρούριο, ενώ αρκετά αγγεία, κυρίως πιάτα και κούπες, φέρουν οπές στο σώμα τους, που χρησίμευαν για τη συγκράτηση των τμημάτων τους με μεταλλικά ελάσματα. Από αυτό το στοιχείο διαπιστώνουμε την αξία που είχαν τα αντικείμενα αυτά για τους κατόχους τους, οι οποίοι φρόντιζαν να τα χρησιμοποιούν ακόμα και σπασμένα.

Στην παρούσα φάση μπορούμε να κατατάξουμε τα κεραμικά του Castel Selino σε 9 κατηγορίες. Την πολυπληθέστερη ομάδα, 126 αγγείων, αποτελούν αυτά που φέρουν εφυάλωση δι' επιχρίσματος (εικ. 9α). Η επιφάνεια των αγγείων καλύπτεται από ένα είδος μονόχρωμης διακόσμησης, η οποία επιτυγχάνεται καλύπτοντας τον πηλό με επίχρισμα και στη συνέχεια με στρώμα εφυάλωσης, συνήθως πράσινου χρώματος, καφέ ή άχρως, δίδοντας ένα μονόχρωμο αισθητικό αποτέλεσμα.

Η δεύτερη μεγαλύτερη ομάδα κεραμικών, αποτελούμενη από 95 αγγεία, είναι αυτή των εφυαλωμένων που κοσμούνται με εγχάρκτη διακόσμηση. Διακρίνονται τρεις κατηγορίες εγχάρκτων αγγείων:

α) Τα κεραμικά που κοσμούνται με λεπτεγάρακτη διακόσμηση (εικ. 9β). Στα αγγεία αυτά το χρώμα της εφυάλωσης αποτελεί και τη μοναδική χρωματική παρουσία. Ο εγχάρακτος διάκοσμος αποτελείται από αμελή, αφηρημένα, φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα.

β) Τα κεραμικά που κοσμούνται με γραπτή, λεπτεγάρακτη διακόσμηση (εικ. 9γ). Χαρακτηριστικό στοιχείο της κατηγορίας αυτής, που αποτελείται από 81 αγγεία, είναι ο συνδυασμός του εγχάρακτου και γραπτού διακόσμου, που πραγματοποιείται τοποθετώντας καφεκίτρινες και πράσινες ελεύθερες πινελιές πάνω ή δίπλα στα εγχάρακτα θέματα, τα οποία γίνονται όλο και περισσότερο ελεύθερα και αφηρημένα. Χρησιμοποιείται οξειδίο του σιδήρου για καφεκίτρινο χρώμα και οξειδίο του χαλκού για πράσινο.

γ) Η κατηγορία των κεραμικών που κοσμούνται με γραπτή, αδρεγάρακτη διακόσμηση αποτελείται από 6 αγγεία (εικ. 9δ). Ο διάκοσμος των αγγείων αποδίδεται με πλατιά χάραξη και τα θέματα καταλαμβάνουν σχεδόν ολόκληρη την επιφάνεια του πυθμένα.

Η κατηγορία των εφυαλωμένων κεραμικών που κοσμούνται με γραπτό επίχρισμα απαριθμεί προς το παρόν 27 αγγεία (εικ. 9ε). Για την απόδοση του γραπτού διακόσμου χρησιμοποιούνται οξειδία μετάλλων ως χρωστικά και η διακόσμηση είναι συνήθως γεωμετρικά ή αφηρημένα φυτικά μοτίβα και κοσμήματα.

Η πιο ενδιαφέρουσα ομάδα αγγείων είναι αυτή των εισηγμένων, κυρίως από την Ιταλία, αλλά και από το Ιζνίκ της Τουρκίας. Διακρίνονται τρεις κατηγορίες:

α) Η κατηγορία των ιταλικών μαγιόλικων (Αποστολάκη 2007, 103-107 και 114, Ψαράκης 2007, 108 και 111), αποτελούμενη προς το παρόν από 20 αντικείμενα (εικ. 9στ), είναι χαρακτηριστική λόγω της κασσιτερούχας εφυάλωσης, που δημιουργεί μια αδιαφανή, λευκή και στιλπνή επιφάνεια, πάνω στην οποία γράφονται τα διακοσμητικά μοτίβα με τη χρήση μεταλλικών οξειδίων, όπως μπλε του κοβαλτίου, καφέ του μαγνησίου, πράσινο του χαλκού. Τα ιταλικά μαγιόλικά κοσμούνται με ζωικά και φυτικά μοτίβα, καθώς και με παραστάσεις ανθρωπίνων μορφών.

β) Η κατηγορία των αγγείων που κοσμούνται με μαρμαροειδή διακόσμηση (Ψαράκης 2007, 117 και 118), αποτελείται από 20 αντικείμενα (εικ. 9ζ), τα οποία είναι προϊόντα Δυτικών εργαστηρίων, κυρίως της Ιταλίας και χρονολογούνται κατά τους 16^ο και 17^ο αι. Η επιφάνεια των αγγείων κοσμεύεται συνήθως με μίγμα υπόλευκου και καστανέρυθρου χρώματος, που μιμείται νερά μαρμάρου. Σε αρκετά αγγεία η διακόσμηση εμπλουτίζεται με ακανόνιστες, ρέουσες σταγόνες, πράσινου χρώματος.

γ) Τρία κεραμικά (δύο πιάτα και μία κανάτα), αποτελούν την ομάδα των εισηγμένων από την πόλη της βορειοδυτικής Τουρκίας Ιζνίκ, τη βυζαντινή Νίκαια (εικ. 9η). Η κατασκευή των αγγείων αυτών διακρίνεται από την υψηλή αισθητική, την ποιότητα του πηλού και χρονολογούνται το 17^ο αι.

Η κατηγορία των ακόσμητων κεραμικών, αποτελούμενη από 12 αγγεία προς το παρόν (εικ. 9θ), συμπεριλαμβάνει τα κατεξοχήν σκεύη καθημερινής χρήσης, των οποίων η επιφάνεια δε φέρει εφυάλωση. Συνήθως είναι μαγειρικά σκεύη, χύτρες και τσουκάλια, μεταφορικά δοχεία, σάμνες, αμφορείς και λαήνες, καθώς και αποθηκευτικά αγγεία, όπως πιθάρια.

ΚΑΤΑΚΛΕΙΔΑ

Παρά τις όποιες δυσχέρειες, το εύρος της καταγραφής, τόσο για τις δύο μονές, όσο και για την κεραμική του Νομού Χανίων, ήταν μαζικό. Προσφέρθηκαν έτσι, για ένα μεγάλο κομμάτι πολιτισμικού πλούτου, νέοι και ποιοτικά καλύτεροι όροι για τη μελέτη και τη δημοσίευσή του, καθιστώντας το παράλληλα γνωστό και προσβάσιμο στο ευρύ κοινό μέσω διαδικτύου.

Ειδικά για την κεραμική, αποτέλεσε σημαντικό βήμα η δημιουργία μιας βάσης δεδομένων, η οποία δεν έχει εξαντλήσει τις δυνατότητές της, καθότι στο μέλλον μπορεί να εμπλουτιστεί με τα ήδη υπάρχοντα κομμάτια στις αποθήκες της 28^{ης} Ε.Β.Α., αλλά και με νέα ανασκαφικά ευρήματα που θα έρθουν στο φως.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδριανάκης, Μ., 2006. Castel Selino, Παλιόχωρα: Πολύχρωμος θησαυρός. *Κρητικό Πανόραμα*, 14, σ. 22-39.
- Ανδριανάκης, Μ., 1998. *Ιερά Σταυροπηγιακή και Πατριαρχική Μονή Πρέβελη*. 2^η έκδοση. Ρέθυμνο: Ι. Μ. Πρέβελη.
- Αποστολάκη, Α., 2007. Εισηγμένα κεραμικά Δυτικής προέλευσης. Στο: Μ. Μπορμπουδάκη & Γ. Μωυσειδου (επιμ.), *Πηλός και Χρώμα: Νεώτερη κεραμική του Ελλαδικού χώρου*. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ - Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο, λήμματα 62, 63, 64, 65, 72.
- Μπορμπουδάκης, Εμμ., 1975. *Εικόνες του Νομού Χανίων. Αφιέρωμα στα 75 χρόνια (1899 – 1974) από την ίδρυση του Φιλολογικού Συλλόγου Χανίων «Ο Χρυσόστομος»*. Αθήνα: Φιλολογικός Σύλλογος «ο Χρυσόστομος».
- Παπαδάκης, Μ., 1978. *Το Μοναστήρι του Πρέβελη στην Κρήτη*. Αθήνα: Ιδιωτική Έκδοση.
- Τωμαδάκης, Ν.Β. & Βογιατζάκης, Σ.Π., 1931. *Σημειώματα εκ της Ιεράς Μονής Γωνιάς*. Χανιά: Τυπογραφείο Μπόρτολη - Φραγκιαδάκη.
- Ψαράκης, Κ., 2007. Εισηγμένα κεραμικά Δυτικής προέλευσης. Στο: Μ. Μπορμπουδάκη & Γ. Μωυσειδου (επιμ.), *Πηλός και Χρώμα: Νεώτερη κεραμική του Ελλαδικού χώρου*. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ - Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο, λήμματα 66, 69, 75, 76.
- Ψιλάκης, Ν., 1993. *Μοναστήρια και Ερημητήρια της Κρήτης*, τόμ. Β'. Ηράκλειο: Καρμάνωρ.
- Basilicata, Fr. [B. Δανέζη – Λαμπρινού (επιμ.)], 1994 *Το «Βασιλείον της Κρήτης» - Cretae Regnum, 1618*, τόμ. Β', παράρτημα. Ηράκλειο: Εκδόσεις «Μικρός Ναυτίλος».
- Gerola, G., 1905. *Monumenti Veneti nell' Isola di Creta. Ricerche e descrizione fatte dal Dottor G. Gerola per incarico del R. Istituto*, τόμ. Ι, 1. Venezia: R. Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti.

ΒΑΡΟΥΧΑΚΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, ΦΙΟΛΙΤΑΚΗ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ & ΨΑΡΑΚΗΣ ΚΩΝ/ΝΟΣ

DIGITIZING OF ICONS AND RELICS FROM THE MONASTERIES
OF GONIA, CHANIA AND PREVELI, RETHYMNON
AND THE BYZANTINE AND POST BYZANTINE CERAMICS
FROM THE PREFECTURE OF CHANIA

VAROUCHAKIS VASILIS, FIOLITAKI ANASTASIA
& PSARAKIS KONSTANTINOS

The period from July to December 2007 the 28th Ephorate of Byzantine Antiquities, in collaboration with the Laboratory of DML and the Centre for Technological Research of the TEI (Technological Education Institute) of Crete, conducted a broad program of recording and digitizing the icons and relics of the Gonia Monastery in Chania and Preveli Monastery in Rethymnon, and the Byzantine & Post-Byzantine pottery of the Prefecture of Chania. The project was included by the Region of Crete in the program Information Society. During the program, two Microsoft Access databases, one for the two monasteries and one for the ceramics, were designed and used for the recording of data. Both of the monasteries had a large collection of icons and old printed books, in addition to fine work and textile relics. As for the pottery, the most representative part from the workshops of the Ephorate and the Byzantine and Post-Byzantine Collection of Chania was that of the Castel Selino fortress in Paleochora, rich in numbers, decoration and style variety. Besides access to the general public through the Internet, this massive registration offered new and improved conditions for research and publication on a large piece of cultural heritage.

ΨΗΦΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ ΤΩΝ ΜΟΝΩΝ ΓΩΝΙΑΣ & ΠΡΕΒΕΛΗ & ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ & ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΧΑΝΙΩΝ

Microsoft Access - [Αντικείμενο]

Δοχείο Επεξεργασία Εισαγωγή Εγγραφές Παράθυρο Βοήθεια Πληκτρολογήστε ερώτηση

Σελίδα/ Page 1/2 Σελίδα/ Page 2/2

Αριθμός Καταγραφής/ Catalogue No. Αριθμός Ευρετηρίου/ Inventory No. 161

Κατ. Διατήρησης/ Condition Καλή/ Good Μονή/ Monastery Γωνιά/ Gonia

Είδος/ Type of Items Βιβλίο/ Book Βιβλιοθήκη/ Library

Είδος Υποκατηγο Έντυπο/ Printed

Υλικό/ Material Δέρμα- Χαρτί/ Leather-Paper

Περιγραφή/ Description Δερματόδετο Πεντηκοστάριο. Και στις δύο όψεις εξωτερικά φέρει εγχάρακτη διακόσμηση με μορφή πλαιοσίου σχηματιζόμενου από δύο παράλληλες γραμμές. Επάνω αυτού καθ' ύψος των πλαιοσίου του ευρείου.

Επιγραφή/ Inscription Στη σελίδα τίτλου: ΠΕΝΤΗΚΟ-ΣΤΑΡΙΟΝ, ΠΡΕΒΕ-ΧΩΝ ΤΗ' Η ΠΡΕ' ΠΟΥΣΑΝ

Αφιερωτής/ Donor

Καλλιτέχνης/ Artist

Χρονολόγηση/ Date 1757

Βιβλιογραφία/ Bibliography

Συντήρηση/ Conservation Συντηρημένο/ Conservated

Προσθήκη εγγραφής Διαγραφή εγγραφής Εκτύπωσης Έξοδος

Εγγραφή: 1 από 402

Εικ. 1. Η βάση δεδομένων της Μονής Γωνιάς σε περιβάλλον εργασίας Microsoft Access.

Εικ. 2. Κατά τη φωτογράφιση και καταγραφή των εικόνων και κειμηλίων της Μονής Γωνιάς.

Εικ. 3. Σταύρωση, ζωγράφου Κ. Παλαιόκαπα, α' μισό 17^{ου} αι. (Μονή Γωνιάς).

Εικ. 4. Δερματόδετο Μηναίο Φεβρουαρίου, τυπωμένο στο τυπογραφείο του Νικολάου Γλυκή, Βενετία, 1769 (Μονή Γωνιάς).

Εικ. 5. Επίχρυσος σταυρός – λειψανοθήκη, 18^{ος} αι. (Μονή Πρέβελη).

Εικ. 6. Ο Χριστός μαρτυρούμενος υπό του Προδρόμου, ζωγράφου Μερκουρίου, 19^{ος} αι. (Μονή Πρέβελη).

Εικ. 7. Χαρτογραφική απεικόνιση, F. Basilicata (1618).

ΨΗΦΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ ΤΩΝ ΜΟΝΩΝ ΓΩΝΙΑΣ & ΠΡΕΒΕΛΗ & ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ & ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΧΑΝΙΩΝ

Εικ. 8. Άποψη του φρουριού Castel Selino από ανατολικά.

Εικ. 9 (α-θ). Δείγματα κεραμικής από το Castel Selino.

ΤΑ ΘΕΑΤΡΙΚΑ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ:

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΓΙΑ ΜΙΑ ΝΕΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑ

DI NAPOLI VALENTINA

Από τον 1^ο αι. π.Χ., όταν η Κρήτη ενσωματώθηκε στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, ο πολιτισμός του νησιού άρχισε να βιώνει μια νέα περίοδο της ιστορίας του. Η υποταγή της Κρήτης από τον Κόιντο Καικίλιο Μέτελλο και η επακόλουθη δημιουργία μιας νέας επαρχίας, το 67 π.Χ., καθώς και η λίγο μεταγενέστερη απόφαση του Αυγούστου, το 27 π.Χ., να ενωθεί διοικητικά το νησί με την Κυρηναϊκή, έφεραν σημαντικές αλλαγές στο βίο και τον πολιτισμό της Κρήτης (Sanders 1982, Di Vita 1994). Η διακυβέρνηση ανατέθηκε τότε σε στρατηγό με ανθυπατική εξουσία, ο οποίος είχε έδρα στη Γόρτυνα και πολυάριθμες πόλεις τιμήθηκαν με τη ρωμαϊκή πολιτεία, ενώ κάποιες άλλες, όπως η Κυδωνία, απέκτησαν το εξαιρετικά προνομιακό καθεστώς της ελεύθερης πόλης (*civitas libera*). Η προσωρινή ύφεση της οικονομίας του νησιού, που οφείλεται τόσο στις καταστροφές από τους Ρωμαίους, όσο και στην εγκατάλειψη της πειρατείας και της μισθοφορίας, δηλαδή των δύο παραδοσιακών πηγών της κρητικής οικονομίας, σύντομα παραχώρησε τη θέση της σε μια νέα φάση άνθησης. Δημιουργήθηκαν τότε νέα λιμάνια, όπως λ.χ. η Ιεράπυτνα, που ώθησαν τις εμπορικές συναλλαγές με την Αίγυπτο και τα παράλια της Φοινίκης, ενώ παρά την εγκατάσταση στο νησί Ιταλών εμπόρων και εποίκων, οι οποίοι κατέλαβαν μεγάλο μέρος της γης, η αγροτική παραγωγή από την πλευρά των Κρητών απέκτησε εκ νέου σημαντική θέση στην κρητική οικονομία, όπως και η κτηνοτροφία. Τα πολύχρωμα μάρμαρα που χρησιμοποιήθηκαν τόσο στα δημόσια κτήρια, όσο και στις ιδιωτικές οικίες, μαρτυρούν τη σημασία του εμπορίου με τη Μικρά Ασία και την Ιταλία (Pensabene & Lazzarini 2004), τα ευρήματα κεραμικής αποδεικνύουν την ευρύτητα των εμπορικών συναλλαγών του νησιού (Di Vita 1994), ενώ η νομισματοκοπία αποτελεί σημαντική απόδειξη της ανθηρής οικονομικής κατάστασης της ρωμαϊκής Κρήτης, εφόσον από τον 1^ο αι. π.Χ., και τουλάχιστον έως τις αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ., πολλές κρητικές πόλεις έκοβαν άφθονα αργυρά και χάλκινα νομίσματα (Sanders 1982, 13).

Η άνθηση της οικονομίας του νησιού και η παύση των εμφυλίων πολέμων μεταξύ των κρητικών πόλεων προχωρούν παράλληλα με μια έντονη οικοδομική δραστηριότητα, όχι μόνον σε πόλεις που είχαν καταστραφεί από τους Ρωμαίους, αλλά και σε νεοϊδρυθέντα αστικά κέντρα και κυρίως στη Γόρτυνα, τη νέα πρωτεύουσα της Κρήτης και ολόκληρης της επαρχίας. Στο παρόν άρθρο λαμβάνεται υπόψη ένα συγκεκριμένο είδος κατασκευών, τα θεατρικά οικοδομήματα, δηλαδή τα θέατρα και τα ωδεία. Τα εν λόγω οικοδομήματα αποτελούν σημαντική ένδειξη του πολιτισμικού βίου μιας κοινωνίας και επιτρέπουν επίσης την ανάλυση μιας ειδικής πτυχής του πολιτισμού της, δηλαδή της διασκέδασης του πληθυσμού ως μέσου ελέγχου των πολιτών και ως μέσου επικοινωνίας ανάμεσα στις τοπικές αρχές ή και τα ανώτερα στρώματα της κοινωνίας από τη μια πλευρά, και την κεντρική εξουσία

από την άλλη. Το συγκεκριμένο θέμα, παρόλο που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, δεν έχει ποτέ μελετηθεί για την Κρήτη. Επιπλέον, η ανάλυση της γεωγραφικής κατανομής των θεατρικών οικοδομημάτων επιτρέπει περαιτέρω παρατηρήσεις, όπως θα φανεί παρακάτω.

Θέατρα και ωδεία υπήρχαν σε διάφορες κρητικές πόλεις, αλλά δεν είναι λεπτομερώς γνωστά, ούτε η αρχιτεκτονική τους μορφή, ούτε τα υπόλοιπα τεχνικά χαρακτηριστικά τους, επειδή είτε δεν ανασκάφηκαν πλήρως, είτε βρίσκονται σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης ή ακόμη καταστράφηκαν εξ ολοκλήρου. Όσον αφορά στη δυτική Κρήτη, η Απτέρα, η οποία δεσπόζει νοτιοανατολικά του κόλπου της Σούδας, αναπτύχθηκε ως ισχυρό και εμπορικό κέντρο κυρίως στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους, όταν έκοβε δικό της νόμισμα και ήταν ιδιαίτερα δυναμική πολιτικά και οικονομικά. Με τη ρωμαϊκή κατάκτηση έχασε το σημαντικό της ρόλο, ξεκινώντας μια φάση παρακμής, κατά τη διάρκεια της οποίας ήταν πιθανώς υπό την κυριαρχία της κοντινής Κυδωνίας (Νινιού – Κινδελή & Χριστοδουλάκος 2004). Το θέατρο, που πρέπει να αναχθεί στον 3^ο αι. π.Χ., συμπίπτει από χρονολογική άποψη με την ακμή της Απτέρας: οι λίγες επισκευές μικρής κλίμακας που εντοπίζονται, αποδίδονται στη Ρωμαϊκή περίοδο λόγω της χρήσης των οπποπλινθών (Ciancio Rossetto & Pisani Sartorio 1994, 185, Sear 2006, 294) και αποδεικνύουν τη συνέχεια της χρήσης του μνημείου μετά την Ελληνιστική εποχή.

Δυτικότερα, η παράλια πόλη Κίσαμος, που κατά την ελληνιστική εποχή πρέπει να ήταν επίγειο της ισχυρής τότε Πολυρρήνειας, στην οποία ανήκε και διοικητικά, από τη ρωμαϊκή κατάκτηση και μετά ανοικοδομήθηκε σύμφωνα με το υποδάμειο σύστημα και εξαπλώθηκε σημαντικά (Μαρκουλάκη, Χριστοδουλάκος & Φραγκονικολάκη 2004). Η ρωμαϊκή πόλη διέθετε τουλάχιστον 3 ή και 4 συγκροτήματα λουτρών, είχε πλούσιες, ιδιωτικές οικίες και χαρακτηρίζεται για την παρουσία τόσο του θεάτρου, όσο και, πιθανώς, αμφιθεάτρου. Το θέατρο δεν έχει ανασκαφεί πλήρως επειδή έχει καταχωθεί κάτω από σύγχρονες οικίες (Τζεδάκις 1970, 471, Μαρκουλάκη, Χριστοδουλάκος & Φραγκονικολάκη 2004, 366, Sear 2006, 298). Είναι πιθανόν να σχετίζεται με το θέατρο ένα θωρακοφόρο άγαλμα του Αδριανού, όπου ο αυτοκράτορας παρουσιάζεται με το γνωστό αρχαϊκό Παλλάδιο στο κέντρο του θώρακα (Καραναστάση 2004, 1050, σημ. 7 αρ. γ).

Ανάμεσα στην Κίσαμο και την Απτέρα είναι η αρχαία Κυδωνία, μία από τις ισχυρότερες πόλεις της Κρήτης με σημαντικό λιμάνι και πλούσια ενδοχώρα. Ανακηρύχθηκε αυτόνομη (*civitas libera*) από τον Αύγουστο (Δίων Κάσσιος 2, 2), ήταν από τις λίγες κρητικές πόλεις που έκοβαν νομίσματα και πιθανώς, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, είχε υπό την κυριαρχία της τη γειτονική Απτέρα. Το γεγονός ότι η Κυδωνία, που ταυτίζεται με τα σημερινά Χανιά, παρουσιάζει συνεχή κατάληψη από την αρχαιότητα έως και σήμερα, καθιστά ιδιαίτερα δύσκολη την αναπαράσταση της μορφής της στην αρχαιότητα. Εξάλλου, η παρουσία πολυάριθμων αρχιτεκτονικών μελών της Κλασικής αλλά και της Ρωμαϊκής περιόδου, εντοχισμένων σε μεταγενέστερα κτήρια, μαρτυρεί την άνθηση της πόλης κατά τη διάρκεια των αιώνων. Ο Onorio Belli, ο οποίος αναφέρει την ύπαρξη υδραγωγείου και άλλων κτηρίων, κάνει μνεία και ενός θεάτρου (Sanders 1982, 169, Ciancio Rossetto & Pisani Sartorio 1994, 160, Sear 2006, 295), που σωζόταν έως τα τέλη του 16^{ου} αι., οπότε καταστράφηκε

από τους Βενετούς με σκοπό τη χρησιμοποίηση του υλικού του στην κατασκευή των τειχών της πόλης. Για το λόγο αυτό, και επειδή δε βρέθηκε κανένα ίχνος του, παραμένει άγνωστη η κάτοψη του μνημείου.

Το θέατρο της Λισσού, πόλης που βλέπει προς το Λιβυκό Πέλαγος, στα νότια παράλια της δυτικής Κρήτης, η οποία άνθησε από την Ελληνιστική περίοδο και μετά (Sanders 1982, 171-172), πρέπει να τοποθετηθεί κοντά στην περιοχή του ναού του Ασκληπιού (Sear 2006, 298). Εφόσον η ορχήστρα είχε διάμετρο μόλις 15 μ., πρόκειται για θέατρο μικρών διαστάσεων· η κατασκευή του με σκυρόδεμα το τοποθετεί χρονολογικά στη ρωμαϊκή εποχή. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για ένα μικρό ωδείο σε σχέση με το ιερό του Ασκληπιού, που θα συνδεόταν με παραστάσεις λατρευτικού χαρακτήρα ή και με μουσικές εκδηλώσεις στο πλαίσιο της λατρείας του θεού, όπως συχνά μαρτυρείται στη ρωμαϊκή Ελλάδα, κυρίως το 2^ο και τον 3^ο αι. μ.Χ. (Di Napoli υπό έκδοση).

Στα νότια παράλια της ανατολικής Κρήτης, το λιμάνι της Ιεράπυτνας, που βλέπει προς το Λιβυκό Πέλαγος, στα ρωμαϊκά χρόνια διακρίθηκε για τη μεγάλη οικονομική του ισχύ λόγω της στρατηγικής του θέσης, στο στενότερο σημείο του νησιού και στο ανατολικό άκρο μιας σημαντικής εμπορικής ρότας. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ο. Belli αλλά και με τα ανασκαφικά δεδομένα, είχε δύο θέατρα και ένα αμφιθέατρο. Το λεγόμενο *μεγάλο θέατρο* σήμερα διατηρείται σε ελάχιστο βαθμό, γιατί υπέστη σοβαρές ζημιές κατά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (Sanders 1982, 59, Ciancio Rossetto & Pisani Sartorio 1994, 177, Sear 2006, 296-297). Βρίσκεται σε κοντινή απόσταση από τη θάλασσα και, σύμφωνα με το σχέδιο του Ο. Belli του 16^{ου} αι., παρουσιάζει κάποια κατεχοχρή ρωμαϊκά στοιχεία, όπως *porticus in summa cavea*, πρόσοψη της σκηνής (ή του προσκηνίου;) με κόγχες ημικυκλικού σχήματος, καθώς και ορθογώνιο *porticus post scaenam* μεγάλων διαστάσεων. Σύμφωνα με την περιγραφή του Belli, η οποία ωστόσο δεν είναι απολύτως σαφής, η σκηνή του θεάτρου θα πρέπει να αναπτυσσόταν σε τρεις ορόφους, με κίονες διαφορετικού ρυθμού, καθώς και με λευκά μάρμαρα και ερυθρούς λίθους. Ο ίδιος αναφέρει επίσης ότι το μνημείο είχε τουλάχιστον μια σειρά από κάλκινα αγγεία (ηχεία), «όπως δείχνουν ακόμη οι θέσεις όπου ήταν, που είναι οι πιο ακέραιες από όσες έχω δει» (Σπανάκης 1968, 163). Έργα επισκευής του θεάτρου συνδέονται με το όνομα του L. Flavius Sulpicianus, μέλους της τοπικής ηγετικής τάξης (Guarducci 1942, 16-18). Το ακέφαλο άγαλμα του Ασκληπιού, το οποίο κοσμήι μια κρήνη στο Ηράκλειο, στην πλατεία Κορνάρου, προέρχεται πιθανώς από το διάκοσμο του συγκεκριμένου μνημείου (Sanders 1982, 59). Με το θέατρο αυτό θα μπορούσαν, επίσης, να συσχετιστούν κάποια αγάλματα που ανακαλύφθηκαν το 1980, συγκεκριμένα ένα ακέφαλο γυναικείο άγαλμα της πρώιμης Αντωνίνειας περιόδου, ένα δεύτερο γυναικείο άγαλμα και ένας κορμός υπερφυσικών διαστάσεων (Αποστολάκου 1980). Από το επονομαζόμενο *μικρό θέατρο*, στο ανατολικό άκρο της πόλης, έως το 1961 σωζόταν ελάχιστο μέρος, και συγκεκριμένα ο πυρήνας ενός τοίχου από σκυρόδεμα που έφτανε σε ύψος σχεδόν 5 μ. (Sanders 1982, 57-59, Ciancio Rossetto & Pisani Sartorio 1994, 179, Sear 2006, 297-298). Η μορφή του μπορεί να ανασυντεθεί χάρις σε μια επιστολή του Ο. Belli από το 1586, σύμφωνα με την οποία ήταν κοσμημένο με 2 σειρές από κίονες λευκότατου μαρμάρου, ιωνικού ρυθμού, με κιονόκρανα

και γείσα ωραιότατα, «από τα οποία πολλά έστειλε στη Βενετία ο εκλαμπρότατος κύριός μου. Τα αγάλματα ήταν από στούκο και όταν ανέσκαψα κατά μήκος του μπροστινού τοίχου ήταν ακέραια ακόμη, αλλά, προσπαθώντας να τα σηκώσω έγιταν σκόνη» (η επισήμανση με πλάγια δική μας) (Σπανάκης 1968, 153). Η πρόσοψη της σκηνής του, δηλαδή, πρέπει να ήταν τουλάχιστον διώροφη. Επίσης, επειδή ο ίδιος προσθέτει ότι όλοι σχεδόν οι κίονες ήταν κατεστραμμένοι από φωτιά, είναι λογικό να συμπεράνουμε ότι κάποια στιγμή στο μνημείο πρέπει να ξέσπασε μια πυρκαγιά που είχε μετατρέψει το μάρμαρο σε ασβέστη. Για το λόγο αυτό ο Belli νομίζει ότι τα αγάλματα ήταν από στούκο, ενώ πρέπει να ήταν, ως συνήθως, μαρμάρινα και να είχαν ασβεστοποιηθεί λόγω της φωτιάς. Η πρόσοψη της σκηνής με κόγχες και κίονες, η ύπαρξη μιας στοάς πίσω από το θέατρο σε μορφή *quadriporticus*, καθώς και το γεγονός ότι το κοίλο στηριζόταν από 15 θολωτές διόδους σε ακτινωτή διάταξη, είναι λεπτομέρειες που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για ρωμαϊκή δημιουργία, η χρονολόγηση της οποίας τοποθετείται πριν τα τέλη του 2^{ου} αι. μ.Χ. (Sanders 1982, 59). Οι μικρότερες διαστάσεις του σε σχέση με το *μεγάλο θέατρο* θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην υπόθεση ότι επρόκειτο για ωδείο, δηλαδή για θέατρο περιορισμένων διαστάσεων και με οροφή.

Στα βόρεια παράλια της ανατολικής Κρήτης, διακρίνεται κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο η Χερσόνησος. Η πόλη, η οποία αναπτύχθηκε τότε ως επίγειο της Λύττου και ήταν μεγάλος οικισμός με θέατρο και λουτρό, αμφιθέατρο, ένα μεγάλο λιμάνι και νεώρια, άνθησε ακόμη και με την επικράτηση του χριστιανισμού (Χανιωτάκη - Σταρίδα & Μαρή 2004). Το θέατρο, που εντοπίστηκε αμέσως έξω από το σύγχρονο Λιμένα Χερσονήσου, δεν είναι σε καλή κατάσταση διατήρησης, αφού, ύστερα από την καταστροφή του στα τέλη του 19^{ου} αι., φαίνονται σε αρκετό ύψος μόνον οι αναλημματικοί τοίχοι του κοίλου που είναι από σκυρόδεμα (Sanders 1982, 59-61, Ciancio Rossetto & Pisani Sartorio 1994, 183, Sear 2006, 294-295). Σύμφωνα με την τεχνική της κατασκευής, πρέπει να αναχθεί στην Αυτοκρατορική περίοδο. Παρόλο που η κάτοψη του Ο. Belli, από τα τέλη του 16^{ου} αι. φαίνεται στο σύνολό της αρκετά φανταστική, είναι ωστόσο πιθανό να είχε δύο κατεξοχήν ρωμαϊκά στοιχεία, δηλαδή ένα *porticus in summa cavea*, καθώς και ένα *porticus post scaenam*, το οποίο όμως στο αρκετά ανακριβές σχέδιο του Belli εμφανίζεται με αφιδωτές άκρες.

Όσον αφορά στη Λύττο, μια ορεινή πόλη στις υπώρειες των Λαισιθιώτικων Ορέων, είναι γνωστό ότι το 220 π.Χ. καταστράφηκε από τους Κνώσιους και τους Γορτύνιους, αλλά άκμασε εκ νέου κατά τη ρωμαϊκή εποχή, οπότε και χρησιμοποιούσε τη Χερσόνησο ως επίγειο. Το θέατρο (Sanders 1982, 61, Ciancio Rossetto & Pisani Sartorio 1994, 187, Sear 2006, 298-299), από το οποίο δε σώθηκαν ίχνη και, επίσης, είναι άγνωστη η θέση του, είχε πιθανώς χτιστεί στο λόφο της ακρόπολης, κατά τον Taramelli (1899, 390, εικ. 39) στη βόρεια πλευρά, ενώ κατά τον Σπανάκη (1968, 159 σημ. 52 και πίν. ΛΓ') στη νότια πλευρά, γιατί η υπήνεμη αυτή θέση είναι προσφορότερη. Η περιγραφή του Ο. Belli, σε μια επιστολή του 1586, είναι ασαφής, γιατί ήδη εκείνη την εποχή το μνημείο δε σωζόταν πλέον σε καλή κατάσταση. Ο Belli περιορίστηκε στην περιγραφή του κοίλου και δεδομένου ότι δηλώνει πως τα εδώλια ήταν λαξευμένα στο βράχο και ήταν από πέτρα, το μνημείο θα μπορούσε στην

αρχική του φάση να αναχθεί στην προρωμαϊκή εποχή. Ο Belli, ο οποίος το χαρακτηρίζει ως το μεγαλύτερο θέατρο της Κρήτης, ακόμη μεγαλύτερο από εκείνο της Γόρτυνας, αναφέρει ότι στο κοίλο εντόπισε τρία χάλκινα δοχεία, που αντιστοιχούν στα χάλκινα ηχεία για τα οποία κάνει λόγο ο Βιτρούβιος (5, 5, 3) και που είχαν ως σκοπό τη βελτίωση και τον πολλαπλασιασμό του ήχου κατά τη διάρκεια των παραστάσεων. Στα τέλη του 19^{ου} αι., ο Taramelli προσθέτει ότι οι δύο άκρες του κοίλου και η σκηνή ήταν χτισμένες με ρωμαϊκή τεχνική (Taramelli 1899, 390) και εάν το σχέδιο του Belli είναι τουλάχιστον εν μέρει αξιόπιστο, το θέατρο θα έπρεπε να είχε ένα *porticus in summa cavea*. Δεδομένου ότι η Λύττος είναι μια από τις ελάχιστες πόλεις της Κρήτης με ισχυρή οχύρωση κατά την ύστερη ρωμαϊκή εποχή, δεν αποκλείεται μέρος των αρχιτεκτονικών μελών του θεάτρου να χρησιμοποιήθηκε ως υλικό για την κατασκευή των τειχών.

Τα δύο υποτιθέμενα θέατρα της Λατούς, στον κόλπο του Μιραμπέλλου, ανάγονται πιθανότατα στον 4^ο - 3^ο αι. π.Χ. και αποτελούνται το ένα από 7 ευθείες σειρές εδωλίων, όπου μπορούσαν να καθίσουν περίπου 180 άτομα (Ciancio Rossetto & Pisani Sartorio 1994, 173, Sear 2006, 298) και το άλλο από μια αβέβαιης χρήσης κατασκευή, που τοποθετείται στη βόρεια πλευρά της αγοράς και χρησίμευε πιθανώς ως χώρος συγκέντρωσης της Εκκλησίας (Ciancio Rossetto & Pisani Sartorio 1994, 174, Sear 2006, 298). Η πόλη εγκαταλείφθηκε το 2^ο αι. π.Χ., όταν οι κάτοικοί της εγκαταστάθηκαν στη νέα παραλιακή πόλη, τη Λατώ προς Καμάραν.

Στα νότια παράλια της Κρήτης, στα δυτικά της Ιεράπυτνας, βρισκόταν η αρχαία Ίνατος, στον κόλπο Τσούτσουρο, η θέση της οποίας αναγνωρίζεται μεταξύ άλλων χάρις στο πλήθος οστράκων κεραμικής της Ελληνιστικής και της Ρωμαϊκής περιόδου (Sanders 1982, 151). Ερείπια ενός θεάτρου με κοίλο διαμέτρου 32 μ. θα μπορούσαν να υπάρχουν στα δυτικά της βασιλικής του 6^{ου} αι. μ.Χ. (Sear 2006, 298). Το γεγονός ότι τα υποστηρίγματα είχαν εν μέρει λαξευθεί στο βράχο και εν μέρει ήταν από σκυρόδεμα με λίθινη εξωτερική όψη, θα μπορούσε να σημαίνει ότι η χρονολόγηση του μνημείου ανάγεται στη ρωμαϊκή εποχή.

Ανατολικότερα της Ιεράπυτνας, στο Λιβυκό Πέλαγος, το νησί της Λεύκης, που ταυτίζεται με το σημερινό ακατοίκητο νησί Κουφονήσι, παρουσιάζει δραστηριότητα κατά τους ελληνιστικούς και κυρίως τους ρωμαϊκούς χρόνους, οπότε μεταξύ άλλων χτίστηκαν ένας φάρος, δεξαμενές, 2 υδραγωγεία, λουτρά και μια μεγάλη έπαυλη (Sanders 1982, 137). Το νησί πρέπει να έπαιξε σημαντικό ρόλο στο εμπόριο από την Ανατολή, κυρίως το εμπόριο σιταριού και γνώρισε μεγάλη άνθηση λόγω της στρατηγικής του θέσης. Η αλιεία και η σπογγαλιεία, καθώς και η κατεργασία της πορφύρας, που μαρτυρείται από την ύπαρξη εργασιτηρίων για τη συγκεκριμένη δραστηριότητα, ήταν οι κύριες ασχολίες των κατοίκων της Λεύκης. Η καταστροφή του νησιού, τον 4^ο αι. μ.Χ., αποτελεί και το τέλος της κατοίκησης του. Το θέατρο της Λεύκης (Ciancio Rossetto & Pisani Sartorio 1994, 181, Sear 2006, 298) πρέπει να βρισκόταν στο αστικό κέντρο και να χρονολογείται στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορική εποχή. Το κοίλο, το οποίο σύμφωνα με υπολογισμούς μπορούσε να φιλοξενήσει περίπου 1.050 θεατές, ήταν εν μέρει λαξευμένο στο μαλακό, τοπικό βράχο και εν μέρει, για 12 σειρές εδωλίων, στηριζόταν επάνω σε χτιστά θεμέλια. Η σκηνή

αποτελείτο από το *pulpitum*, που είχε λαξευθεί στο βράχο, και από μια αίθουσα για το *postscaenium*. Η χρήση του πρέπει να διήρκεσε έως την καταστροφή του νησιού, τον 4^ο αι. μ.Χ. Σήμερα είναι ορατοί κίονες και βάσεις από γρανίτη και ερυθρό μάρμαρο, κάποια εδώλια του κοίλου, καθώς και η μαρμάρινη πλακόστρωση του δαπέδου της ορχήστρας (εικ. 1-2). Από το θέατρο προέρχονται θραύσματα τεσσάρων αγαλμάτων, λειψανα πολύχρωμου κονιάματος και πολυάριθμα, αρχιτεκτονικά μέλη (Παπαδάκης 1976).

Για να ολοκληρώσουμε την επισκόπηση των θεατρικών οικοδομημάτων της ρωμαϊκής Κρήτης θα πρέπει να αναφερθούμε στη νέα πρωτεύουσα του νησιού, τη Γόρτυνα, στην οικοδόμηση της οποίας δόθηκε, όπως είναι αναμενόμενο, ιδιαίτερη σημασία. Πιθανότατα η Γόρτυνα απέκτησε έναν ορθογώνιο πολεοδομικό ιστό, σύμφωνα με τους ρωμαϊκούς κανόνες, ήδη από τη στιγμή που κηρύχθηκε πρωτεύουσα της επαρχίας. Στην πόλη, εκτός από διάφορα δημόσια κτήρια, σταδιακά χτίστηκαν ή επισκευάστηκαν το ωδείο, δύο θέατρα, το θέατρο στο Ιερό του Πυθίου Απόλλωνα, καθώς και ένα αμφιθέατρο και ένας ιππόδρομος (τέλη του 2^{ου} - αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ.) (Lippolis 2004). Τα οικοδομικά έργα εντάχθηκαν κυρίως από τα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ., πιθανώς ύστερα από έναν ισχυρό σεισμό, όπως μαρτυρεί η επιγραφή IC IV, 333, που αναφέρει έργα επισκευής της εποχής αυτής (Di Vita 1979-1980, 437). Το πρώτο από χρονολογική άποψη είναι το θέατρο στους πρόποδες της ακρόπολης, το λεγόμενο *μεγάλο θέατρο*, κοντά στον ποταμό Ληθαίο (Ciancio Rossetto & Pisani Sartorio 1994, 167, Barresi 2004, Sear 2006, 295). Το μνημείο, σύμφωνα με την περιγραφή του O. Belli, είχε «ωραιότητα σκηνή με πολλές διακοσμήσεις από ωραιότατα μάρμαρα, ωραιότατες κολόνες ... ρυθμού ιωνικού, όλο από λευκότατα μάρμαρα» (Σπανάκης 1968, 156). Το εν λόγω θέατρο είναι το μεγαλύτερο της Γόρτυνας και ονομάζεται επίσης *ελληνικό θέατρο*, επειδή είναι το μοναδικό από τα θεατρικά οικοδομήματα της Γόρτυνας που πρέπει να χτίστηκε πριν τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορική εποχή, παρόλο που από την ελληνική του φάση δε διακρίνονται πολλά ίχνη και η κατασκευή που ανασκάφηκε χρονολογείται ανάμεσα στον 2^ο και τον 3^ο αι. μ.Χ. (Barresi 2004). Κατά συνέπεια, έως τα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ. πρέπει να ήταν το μοναδικό θέατρο της Γόρτυνας, όταν κατά πάσα πιθανότητα κατέστη, με τη ρωμαϊκή ανοικοδόμηση της πόλης και τη διεύρυνση του αστικού κέντρου, ανεπαρκές για να φιλοξενήσει τόσο πολλούς θεατές. Το λεγόμενο *μικρό θέατρο* βρίσκεται στην περιοχή του Ιερού του Πυθίου Απόλλωνα και χρονολογείται στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορική εποχή (Ciancio Rossetto & Pisani Sartorio 1994, 169, Sear 2006, 295-296). Στο συγκεκριμένο οικοδόμημα, το οποίο ήταν πιθανότατα ένα ωδείο για αγώνες και παραστάσεις που σχετιζόνταν με τη λατρεία του ιερού, πρόσφατες ανασκαφές έφεραν στο φως αγάλματα από το διάκοσμό του, συγκεκριμένα μια Αθηνά τύπου Velletri και μια Ήρα τύπου Borghese (Bonetto, Ghedini *et al.* 2005). Επίσης, η πιθανή προέλευση από το Ιερό του Πυθίου Απόλλωνα επιγραφών που σχετίζονται με τη λατρεία της Ρώμης και του Αυγούστου (Sanders 1982, 38) θα μπορούσε να αποτελέσει ένδειξη ότι στο ιερό λάμβανε χώρα η αυτοκρατορική λατρεία. Στη Γόρτυνα υπήρχε επίσης ένα κατεξοχήν ωδείο (Ciancio Rossetto & Pisani Sartorio 1994, 171-172, Sear 2006, 296), που είχε χτιστεί στις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ. και είχε καταρρεύσει με τον ισχυρό σεισμό του 46 μ.Χ., αλλά επισκευάστηκε δύο φορές: το 100 μ.Χ.

περίπου, όπως μαρτυρεί η επιγραφή IC IV, 331, και πάλι λίγο αργότερα, στο β' μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ. (Rocco & Livadiotti 2000, 86). Παρόλο που στο ωδείο είναι εντοιχισμένη η περιφημη *Μεγάλη Επιγραφή*, η οποία φυλάσσει τους γορτύνιους νόμους της Αρχαϊκής εποχής (Grande Iscrizione 2004, Greco & Lombardo 2005), λόγο για τον οποίο θεωρήθηκε βουλευτήριο (Balty 1991, 437-439 και 493-494), η προαναφερθείσα επιγραφή κάνει λόγο ρητώς για «civitati Gortyniorum odeum». Τέλος, ανάμεσα στην εποχή του Μάρκου Αυρηλίου και την πρώτη εποχή των Σεβήρων, δηλαδή ανάμεσα στα μέσα του 2^{ου} και το α' τέταρτο του 3^{ου} αι. μ.Χ., χτίστηκε το μεγάλο ρωμαϊκό θέατρο, το οποίο εντάσσεται αρμονικά στη ρωμαϊκή προσθήκη της πόλης, εφόσον είχε τοποθετηθεί στον πολεοδομικό ιστό σύμφωνα με τον άξονα Β-Ν (Montali 2006). Το συγκεκριμένο θέατρο καταλάμβανε δύο ολόκληρα οικοδομικά τετράγωνα και διακρίνεται, παρόλο που πρόκειται για θέατρο κατεξοχήν ρωμαϊκού τύπου, για το πλατύ (5,90 μ.) και υψηλό (2,06 μ.) *pulpitum*, το οποίο εμπνέεται τόσο από το υψηλό λογείο ελληνιστικής παράδοσης, όσο και από το πλατύ *pulpitum* ρωμαϊκής εφεύρεσης και πρέπει να συγκριθεί με αντίστοιχα παραδείγματα στις ανατολικές επαρχίες (Montali 2006, 292-293). Μπορούσε να φιλοξενήσει ανάμεσα στους 5.500 και τους 6.200 θεατές, πρόκειται δηλαδή για ένα θέατρο μεγάλων διαστάσεων που πιθανότατα χτίστηκε επειδή την εποχή εκείνη η πόλη θέλησε να αποκτήσει ένα πιο *σύγχρονο* θέατρο, σύμφωνα με τις τελευταίες αρχιτεκτονικές τάσεις. Το *ρωμαϊκό θέατρο* πρέπει να χτίστηκε με πρωτοβουλία κάποιου μέλους της τοπικής ελίτ. Υποψήφιοι είναι ο L. Flavius Sulpicianus Dorio από την Ιεράπυτνα (Romeo & Portale 1998, 394-395), ο T. Φλάβιος Ξενίων από τη Γόρτυνα ή ακόμη ο Aelius Apollonius, procurator Augustorum (Montali 2006, 301-302). Λίγο αργότερα, την εποχή των Σεβήρων, οι αρχές της πόλης ενέκριναν την οικοδόμηση ενός αμφιθεάτρου, γεγονός που αποδεικνύει ότι στη Γόρτυνα έχαιραν μεγάλης εκτίμησης όχι μόνον οι θεατρικές παραστάσεις παραδοσιακού τύπου, αλλά και οι αγώνες της αρένας, οι μονομαχίες δηλαδή και τα κυνήγια με άγρια ζώα, κάτι που επιβεβαιώνει και η επιγραφή IC IV 305, από τα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ., στην οποία αναφέρεται ότι ο T. Flavius Iulius Volumpius Sabinus, αρχιερέυς του Κοινού των Κρητών, χρηματοδότησε κυνήγια που έλαβαν χώρα στο θέατρο και διήρκεσαν τρεις ημέρες.

Η Ελλάδα είναι η χώρα όπου δημιουργήθηκε το θέατρο και η μακρόχρονη ιστορία των θεατρικών οικοδομημάτων που ανακαλύφθηκαν σε ελληνικό έδαφος, από την Αρχαϊκή έως και την ύστερη Ρωμαϊκή εποχή, μαρτυρεί τη σημασία τέτοιων κτισμάτων. Δε φαίνεται, όμως, να ισχύει το ίδιο για την Κρήτη, όπου, εάν εξαιρέσουμε κατασκευές θεατροειδούς τύπου της μινωικής εποχής (Κνωσός, Γουρνιά, Φαιστός κτλ.), τα ελάχιστα θέατρα που απαντούν ανάγονται στην ελληνιστική εποχή (Αιπέρα, Λύτιος, Γόρτυνα, Λατώ) και θα πρέπει να περιμένουμε έως τη ρωμαϊκή κατάκτηση για να εμφανιστούν αρκετά θέατρα και ωδεία. Τα κτίσματα αυτά στο σύνολό τους φαίνεται να εμπνέονται από ρωμαϊκά πρότυπα, με ισχυρές επιρροές ωστόσο από τη Μικρά Ασία και την Αθήνα, που είναι εμφανείς τόσο σε τεχνικές λεπτομέρειες όσο και στο γλυπτό διάκοσμο. Η παρουσία γλυπτών και επιγραφών που σχετίζονται με την τοπική ηγετική τάξη μαρτυρεί, όπως συμβαίνει και στην υπόλοιπη Ελλάδα αλλά και σε πολλές άλλες επαρχίες, την προσπάθεια της κρητικής ελίτ να

διακριθεί στα μάτια της κεντρικής εξουσίας. Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, το 27 π.Χ. η Κρήτη ενώθηκε διοικητικά με την Κυρηναική, ένωση από την οποία αποχώρησε μόνον στα τέλη του 3^{ου} αι. μ.Χ., στο πλαίσιο της διοικητικής αναδιοργάνωσης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας από τον Διοκλητιανό. Ωστόσο, η αρχιτεκτονική της Κρήτης δε φαίνεται να σχετίζεται με εκείνη της Κυρηναικής και αντίστροφα. Το γεγονός αυτό είναι εμφανές και στην περίπτωση των θεατρικών οικοδομημάτων, τα οποία στην Κυρηναική επηρεάζονται άμεσα από τα πρότυπα της Ιταλίας και της Δύσης γενικότερα, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στην Κρήτη, η οποία στην αρχιτεκτονική της παραγωγής, όπως και στη γλυπτική, στρέφει το βλέμμα της περισσότερο προς την Αθήνα και τη Μικρά Ασία παρά προς τη Ρώμη (Di Vita 1994). Οι ουσιαστικές αυτές διαφορές είναι ωστόσο αξιολογικές, εφόσον αποδεικνύουν για ακόμη μια φορά ότι η Κρήτη και η Κυρηναική δεν αποτέλεσαν ποτέ μια ενιαία περιοχή από πολιτισμική άποψη και ότι η ένωσή τους σε μια επαρχία αποφασίστηκε από τη Ρώμη ώστε να εκφραστεί, στο επίπεδο της διοίκησης, η σημασία των εμπορικών συναλλαγών ανάμεσα στις δύο ακτές του Λιβυκού Πελάγους (Viviers 2004).

Η Κρήτη παρουσιάζει, ως προς τα κτήρια που προορίζονται για θεάματα, άλλο ένα ενδιαφέρον χαρακτηριστικό. Το αμφιθέατρο, δημιούργημα κατεχοχίν ρωμαϊκό, δεν αναπτύχθηκε στην Ελλάδα παρά στις πιο εκρωμαϊσμένες πόλεις και τις αποικίες που ιδρύθηκαν από τους Ρωμαίους, όπως λ.χ. η Κόρινθος και η Νικόπολη (Golvin 1988, Kyle 1998, Welch 2007). Στην Κρήτη, αντιθέτως, τα αμφιθέατρα φαίνεται να έχουν σχετικά μεγάλη ανάπτυξη, εφόσον απαντούν στη Γόρτυνα (Di Vita 1986-1987), την Ιεράπυτνα (Golvin 1988, 237 και 256), και, εάν οι πληροφορίες των ταξιδιωτών είναι αληθείς, στην Κίσαμο και τη Χερσόνησο (βλ. π.π.). Η Κρήτη, κατά συνέπεια, φαίνεται να διαφέρει από τις υπόλοιπες ανατολικές επαρχίες της Αυτοκρατορίας ως προς την προτίμησή της για τα αμφιθέατρα, όπου διεξάγονταν μονομαχίες και θηριομαχίες, θεάματα που συνήθως στην Ελλάδα λάμβαναν χώρα στα θέατρα, τα οποία διαμορφώνονταν για το σκοπό αυτό.

Η θέση των θεατρικών οικοδομημάτων στο πλαίσιο της πολεοδομίας των διαφόρων αστικών κέντρων της Κρήτης δε μπορεί, δυστυχώς, να ερευνηθεί, με μοναδική εξαίρεση τη Γόρτυνα, εφόσον οι ανασκαφές στις κρητικές πόλεις δεν είναι σχεδόν ποτέ πλήρεις και κατά συνέπεια δεν επιτρέπουν παρατηρήσεις τέτοιου είδους. Όσον αφορά στη Γόρτυνα, ανάμεσα στο 2^ο και τον 3^ο αι. μ.Χ. η πόλη, κρίνοντας και μόνον από τα οικοδομήματα για θεάματα, μπορεί να χαρακτηριστεί ως κατεχοχίν πρωτεύουσα μιας ρωμαϊκής επαρχίας, εφόσον διέθετε έναν πλούτο που θα μπορούσε να συγκριθεί με τη Ρώμη, την πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας. Εκείνη τη στιγμή η Γόρτυνα καταλάμβανε μια επιφάνεια 400 εκταρίων και η πολεοδομία της ήταν εξαιρετικά αναπτυγμένη. Προς τα ανατολικά, ήταν το αμφιθέατρο του 3^{ου} αι. μ.Χ., ανατολικότερα ήταν το *ρωμαϊκό θέατρο* και ένας μεγάλος ιππόδρομος, καθώς και το θέατρο (ή ωδείο) στο Πύθιο, στη μέση του οικισμού. Στο βορειοδυτικό τμήμα της πόλης εντοπίζονται τα αρχαιότερα κτήρια για θεάματα, δηλαδή το ωδείο, κοντά στην αγορά, και το θέατρο στην ακρόπολη ή *ελληνικό θέατρο*. Το τελευταίο ενσωματώθηκε σε ένα οικοδομικό πρόγραμμα μεγάλης κλίμακας, όπου μνημεία προγενέστερων εποχών, όπως και το ωδείο, ανανεώθηκαν με τη χρήση ανδήρων και κατασκευών σύγχρονης έμπνευσης. Επίσης, πρέπει να σημειωθεί

ότι το ρωμαϊκό θέατρο της Γόρτυνας είναι από τα ελάχιστα θέατρα σε ελληνικό έδαφος που μπορεί να χαρακτηριστεί ως κατεξοχήν *ρωμαϊκό* ως προς το αρχιτεκτονικό του σχέδιο και πολλές άλλες λεπτομέρειες. Εξάλλου, στη Γόρτυνα απαντούν και άλλες δύο κατασκευές για θεάματα, ο ιππόδρομος και το αμφιθέατρο, είδη δημοσίων κτηρίων που, όπως ήδη σημειώθηκε, γνώρισαν ελάχιστη διάδοση στις ανατολικές επαρχίες της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Για να ολοκληρώσουμε την παρούσα σύντομη επισκόπηση των οικοδομημάτων για θεάματα στη ρωμαϊκή Κρήτη, θα θέλαμε να σημειώσουμε ότι η παρουσία τέτοιων κτηρίων στις διάφορες κρητικές πόλεις φαίνεται να αντιστοιχεί με τη σημασία της εκάστοτε πόλης κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο. Δηλαδή, τα θεατρικά οικοδομήματα θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως στοιχείο απαραίτητο σε μια ρωμαϊκή πόλη, στο σημείο που απαντούν σε κάθε αστικό κέντρο που να έχει κάποια πολιτική ή και οικονομική δύναμη, στην Κρήτη όπως και σε άλλες επαρχίες. Εξάλλου, είναι γνωστό ένα χωρίο του Πausανία (10, 4, 1), ο οποίος δηλώνει ότι η Πανοπεύς, μια πόλη της Φωκίδας, μπορεί με δυσκολία να χαρακτηριστεί ως πόλη, εφόσον «ούτε κανένα οικοδόμημα για τους άρχοντες έχει ούτε γυμναστήριο ούτε θέατρο ούτε αγορά ούτε νερό να κατεβαίνει σε κρήνη». Για τον περιηγητή του 2^{ου} αι. μ.Χ., δηλαδή, ανάμεσα στα απαραίτητα στοιχεία για μια πόλη είναι ένα κτήριο για θεάματα (το θέατρο), όπως και η έδρα των πολιτικών αρχών (τα αρχεία), η πλατεία όπου γίνονται οι εμπορικές συναλλαγές (η αγορά), το κτήριο για να αθλούνται οι πολίτες (γυμνάσιο), και η κρήνη, όπου όλοι μπορούσαν να προμηθευθούν ένα πολύτιμο αγαθό, το νερό. Η ανάλυση των θεατρικών οικοδομημάτων, κατά συνέπεια, μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε την πορεία των ρωμαϊκών πόλεων σαν ένα είδος *fil rouge*, που διαπερνά την ιστορία της ρωμαϊκής Κρήτης και μας οδηγεί να εστιάσουμε το βλέμμα μας στις ισχυρότερες πόλεις του νησιού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αποστολάκου, Σ., 1980. Η κόρη της Ιεράπετρας. *ΑΔ*, 35, Μελέτες Α', σ. 31-36.
- Καραναστάση, Π., 2004. Ο τύπος του θωρακοφόρου και η εικονογραφία των Ρωμαίων Αυτοκρατόρων στην Κρήτη. Στο: A. Di Vita, M. Livadioti & Π. Simiakaki (επιμ.), *Creta Romana e Protobizantina: Atti del Convegno Internazionale*, τόμ. 3. Iraklion, 23-30 Settembre 2000. Scuola Archeologica Italiana di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente. Padova: Bottega d' Erasmo, Aldo Ausilio Editore, σ. 1049-1064.
- Μαρκουλάκη, Σ., Χριστοδουλάκος, Γ. & Φραγκονικολάκη, Χ., 2004. Η αρχαία Κίσαμος και η πολεοδομική της οργάνωση. Στο: A. Di Vita, M. Livadioti & Π. Simiakaki (επιμ.), *Creta Romana e Protobizantina: Atti del Convegno Internazionale*, τόμ. 2. Iraklion, 23-30 Settembre 2000. Scuola Archeologica Italiana di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente. Padova: Bottega d' Erasmo, Aldo Ausilio Editore, σ. 355-373.

- Νινιού - Κινδελή, Β. & Χριστοδουλάκος, Γ., 2004. Ρωμαϊκή Απτέρα. Μια πρώτη προσέγγιση. Στο: Α. Di Vita, Μ. Livadioti & ΙΙ. Simiakaki (επιμ.), *Creta Romana e Protobizantina: Atti del Convegno Internazionale*, τόμ. 2. Iraklion, 23-30 Settembre 2000. Scuola Archeologica Italiana di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente. Padova: Bottega d' Erasmo, Aldo Ausilio Editore, σ. 313-334.
- Παπαδάκης, Ν.Π., 1976. Κουφονήσι Σητείας. Το θέατρο. *ΑΔ*, 31, Χρονικά Β'2, σ. 382-383.
- Σπανάκης, Στ., 1968. Το θέατρο στη ρωμαϊκή Κρήτη. *Πεπραγμένα Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Β'. Αθήνα: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», σ. 142-168.
- Τζεδάκις, Γ., 1970. Αρχαιότητες και μνημεία δυτικής Κρήτης. *ΑΔ*, 25, Χρονικά Β'2, σ. 465-478.
- Χανιωτάκη - Σταρίδα, Α. & Μαρή, Μ., 2004. Παλαιοχριστιανική Χερρόνησος (4^{ος} - 7^{ος} αι. μ.Χ.). Στο: Στο: Α. Di Vita, Μ. Livadioti & ΙΙ. Simiakaki (επιμ.), *Creta Romana e Protobizantina: Atti del Convegno Internazionale*, τόμ. 2. Iraklion, 23-30 Settembre 2000. Scuola Archeologica Italiana di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente. Padova: Bottega d' Erasmo, Aldo Ausilio Editore, σ. 287-299.
- Balty, J.-Ch., 1991. *Curia Ordinis. Recherches d'Architecture et d'Urbanisme Antiques sur les Curies Provinciales du Monde Romain*. Bruxelles: Académie Royale de Belgique.
- Barresi, P., 2004. Gortina: la sistemazione del teatro all'acropoli in età severiana. Στο: Α. Di Vita, Μ. Livadioti & ΙΙ. Simiakaki (επιμ.), *Creta Romana e Protobizantina: Atti del Convegno Internazionale*, τόμ. 2. Iraklion, 23-30 Settembre 2000. Scuola Archeologica Italiana di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente. Padova: Bottega d' Erasmo, Aldo Ausilio Editore, σ. 557-572.
- Bonetto, J., Ghedini, F. *et al.*, 2005. *Gortyna*. Lo scavo 2005 presso il Teatro del Pythion. *ASAtene*, 83, σειρά III.5, τόμ. ΙΙ, σ. 649-671.
- Ciancio Rossetto, P. & Pisani Sartorio, G., 1994. *Teatri Greci e Romani. Alle origini del linguaggio rappresentato*, τόμ. Ι-ΙΙΙ. Roma: Edizioni SEAT.
- Di Napoli, V., *υπό έκδοση*. *Teatri della Grecia Romana. Forma, decorazione, funzioni*.
- Di Vita, Α., 1994. Province Romane. Creta. *Enciclopedia dell'Arte Antica*, 2^ο *Suppl.*, τόμ. 4. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, σ. 606-608.
- Di Vita, Α., 1986-1987. L'anfiteatro ed il grande teatro romano di Gortina. *ASAtene*, 64-65, σ. 327-350.
- Di Vita, Α., 1979-1980. I terremoti a Gortina in età romana e protobizantina. Una nota. *ASAtene*, 57-58, σ. 435-440.

- Golvin, J.-C., 1988. *L'Amphithéâtre Romain: essai sur la théorisation de sa forme et de ses fonctions*. Paris: De Boccard.
- Grande Iscrizione 2004: χ.ε., 2004. *La Grande Iscrizione di Gortyna centoventi anni dopo la scoperta. 1884-2004*. Atene: Scuola Archeologica Italiana di Atene.
- Greco, E. & Lombardo, M., 2005. *La Grande Iscrizione di Gortyna. Centoventi anni dopo la scoperta. Atti del Convegno, Atene – Haghii Deka 2004, Tripodes 4*. Atene: Scuola Archeologica Italiana di Atene.
- Guarducci, M., 1942. *Inscriptiones Creticae opera et consilio Friderici Halbherr collectae*, τόμ. III: *Tituli Cretae orientalis*. Reale Istituto di Archeologia e Storia dell'Arte. Roma: La Libreria dello Stato.
- Kyle, D.G., 1998. *Spectacles of Death in Ancient Rome*. London & New York: Routledge.
- Lippolis, E., 2004. Lo stadio di Gortina. Στο: A. Di Vita, M. Livadioti & Il. Simiakaki (επιμ.), *Creta Romana e Protobizantina: Atti del Convegno Internazionale*, τόμ. 2. Iraklion, 23-30 Settembre 2000. Scuola Archeologica Italiana di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente. Padova: Bottega d' Erasmo, Aldo Ausilio Editore, σ. 573-598.
- Montali, G., 2006. *Il Teatro Romano di Gortina*. Studi di Archeologia Cretese IV. Padova: Aldo Ausilio Editore.
- Pensabene, P. & Lazzarini, L., 2004. Marmi, pietre colorate e maestranze a Creta in età imperiale. Στο: A. Di Vita, M. Livadioti & Il. Simiakaki (επιμ.), *Creta Romana e Protobizantina: Atti del Convegno Internazionale*, τόμ. 3. Iraklion, 23-30 Settembre 2000. Scuola Archeologica Italiana di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente. Padova: Bottega d' Erasmo, Aldo Ausilio Editore, σ. 763-785.
- Rocco, G. & Livadiotti, M., 2000. Analisi delle fasi costruttive del Pretorio. Στο: A. Di Vita (επιμ.), *Gortina V. Lo scavo del Pretorio (1989-1995)*, τόμ. V.1. Padova: Aldo Ausilio Editore, σ. 171-186.
- Romeo, I. & Portale, E.C., 1998. *Gortina III. Le sculture*. Padova: Aldo Ausilio Editore.
- Sanders, I.F., 1982. *Roman Crete. An Archaeological Survey and Gazetteer of late Hellenistic, Roman and early Byzantine Crete*. Warminster, Wilts, England: Aris & Phillips Ltd.
- Sear, F., 2006. *Roman Theatres. An Architectural Study*. Oxford: Oxford University Press.
- Taramelli, A., 1899. Ricerche archeologiche cretesi. *MonAnt*, 9, σ. 288-446.
- Viviers, D., 2004. Rome face aux cités crétoises: trafics insulaires et organisation de la province. Στο: A. Di Vita, M. Livadioti & Il. Simiakaki (επιμ.), *Creta Romana e Protobizantina: Atti del Convegno Internazionale*, τόμ. 1. Iraklion, 23-30 Settembre 2000. Scuola

DI NAPOLI VALENTINA

Archeologica Italiana di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente.
Padova: Bottega d' Erasmio, Aldo Ausilio Editore, σ. 17-24.

Welch, K.E., 2007. *The Roman Amphitheatre. From its origins to the Colosseum*. Cambridge: Cambridge University Press.

THE THEATRICAL BUILDINGS OF ROMAN CRETE:

APPROACH FOR A NEW INTERPRETATION

DI NAPOLI VALENTINA

The civilization of Crete, when, during the 1st century BC, the island was incorporated within the Roman Empire, thus constituting a new province, begun a new phase of its history. Important element in the urban fabric of the cities of roman Crete were the theatrical buildings, that is theatres and odeia, buildings which were intended not only for theatrical performances, but also for spectacles of various kind.

This article presents the first results of a new research about the theatrical buildings of roman Crete, which so far have not been studied as a whole, in spite of their interest. At least 20 theatrical buildings can be recorded on the island, dating back to different periods, mainly to Roman times. These monuments are analysed from several points of view: the architectural form, the sculptural decoration, their place within the urban fabric of the cities. The comparison with the theatrical buildings of Cyrenaic allows to conclude that the two regions of the same province followed different traditions, since influences, relationships or even similarities cannot be found. Finally, it is stressed that the theatrical buildings could be considered as a necessary element for a roman city, to the extent that they can be found in every urban centre which had some political or economic power.

Εικ. 1. Θέατρο της Λεύκης, άποψη του κοίλου (Φωτ. G. Montali).

Εικ. 2. Θέατρο της Λεύκης, άποψη της σκηνής (Φωτ. G. Montali).

ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΕΝΑ ΠΙΝΑΚΙΑ ΣΕ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ:

ΜΙΑ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ

ΓΙΑΓΚΑΚΗ Γ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ

Μία από τις μορφές πολύχρωμου διακόσμου (Tsouris 1996, 603) των εξωτερικών όψεων των βυζαντινών εκκλησιών είναι ο εντοιχισμός εφυσλωμένων αγγείων ανοικτού σχήματος, συνήθως πινάκια και κούπες (εικ. 1), σε κατάλληλα διαμορφωμένες υποδοχές (Νικολακόπουλος 1978, 17-19, εικ. 7-11, Bertì, Gabbriellini & Parenti 1996, 243-264) και συνήθως σε αρκετά μεγάλο ύψος από το έδαφος*. Στον ελλαδικό χώρο είναι σημαντικός ο αριθμός εκκλησιών της Μεσοβυζαντινής και Υστεροβυζαντινής περιόδου, οι οποίες έχουν παρόμοιο διάκοσμο (Tsouris 1996, 620-621). Παρά το γεγονός ότι αυτή η μορφή διακόσμου είχε επισημανθεί πολύ νωρίς από τους μελετητές της βυζαντινής αρχιτεκτονικής (Millet 1916, 283, εικ. 106, εικ. 118, Grabar 1928, 37, Σωτηρίου 1942, 411, Μπούρας 1965, 73, σημ. 318, Βελένης 1984, 194-195, σημ. 1, 267, 270, Μπούρας 1994, 230), κυρίως τους απασχολούσε η καταγωγή αυτού του είδους της διακόσμησης (Millet 1916, 283, εικ. 106, εικ. 118, Μπούρας 1965, 73, σημ. 318). Αντίθετα, είναι λίγες οι μελέτες που ασχολούνται διεξοδικά, αποκλειστικά με τα ίδια τα εντοιχισμένα κεραμικά, όπως για παράδειγμα εκείνες του Megaw (1964-1965, 145-162), του Νικολακόπουλου (1978, 1979, 1980, 1988, 81-84 και 1989, 66-71) και του Sanders (1989, 189-199). Οι περισσότερες, όμως, ασχολούνται με μεμονωμένες περιπτώσεις μνημείων και δεν υπάρχουν μέχρι στιγμής συνθετικές μελέτες, οι οποίες να ασχολούνται συγκεντρωτικά με τα εφυσλωμένα αγγεία μίας ή περισσότερων περιοχών, με εξαίρεση ίσως μία πρόσφατη μελέτη του Τσουρή για τις εκκλησίες της βορειοδυτικής Ελλάδας (Tsouris 1996, 603-624).

Στην Ιταλία, αντίθετα, όπου αυτό το είδος εξωτερικής διακόσμησης των εκκλησιών απαντά πολύ συχνά, είναι πολυάριθμες οι σχετικές μελέτες και οι συστηματικές δημοσιεύσεις κυρίως από τη δεκαετία του 1970 και μετά (Bertì & Tongiorgi 1983, 37-79, Atti 1996), στις οποίες υιοθετείται ο όρος *bacini* (Bertì & Tongiorgi 1981, 9, σημ. 1 και 1983, 39) για να προσδιορίσει τα ανοικτά αγγεία που εντοιχίζονται στις εξωτερικές πλευρές των εκκλησιών. Ως παράδειγμα μπορεί να αναφερθεί η μελέτη των Bertì και Tongiorgi με θέμα τα εντοιχισμένα πινάκια σε εκκλησίες της Πίζας (Bertì & Tongiorgi 1981). Οι σχετικές μελέτες έχουν καταδείξει τη σημασία της ενασχόλησης με αυτά, καθώς

---

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω την κυρία Όλγα Γκράτζιου, Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Κρήτης, για την παρότρυνσή της να ασχοληθώ με αυτό το θέμα και για την παροχή φωτογραφικού υλικού από το αρχείο του ερευνητικού προγράμματος «Η Δυτική Τέχνη στην Κρήτη» του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών και τον κύριο Μιχάλη Ανδριανάκη, Έφορο της 28^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, για την άδεια αναφοράς στον Άγιο Γεώργιο στο Θέρισσο. Ακόμα, εκφράζω τις ευχαριστίες μου στην κυρία Νατάσσα Φιολιτάκη και στον κύριο Κώστα Γιαπιτσόγλου, αρχαιολόγους της 28^{ης} Ε.Β.Α., για τις συμβουλές τους στον τελικό πίνακα των μνημείων (πίν. Ι) και στον κύριο Ευάγγελο Χαριτόπουλο, αρχαιολόγο.

η μελέτη τους προσφέρει σημαντικές πληροφορίες, όχι μόνο στην έρευνα της μεσαιωνικής εφυσλωμένης κεραμικής και στην παροχή επιπλέον στοιχείων για τη χρονολόγηση του μνημείου στο οποίο έχουν εντοιχιστεί, αλλά και στην ιστορία της ευρύτερης περιοχής. Παράλληλα, θέτει ενδιαφέροντα ερωτήματα αναφορικά με τον ή τους σκοπούς που εξυπηρετούσε ο εντοιχισμός των πινακίων.

Σε ό,τι αφορά στις εκκλησίες της Κρήτης, ο πρώτος ο οποίος σημείωσε την ύπαρξη εντοιχισμένων πινακίων σε αυτές ήταν ο Gerola (1908, 254-255, σημ. 1 και 1993, 254-255, σημ. 479), στις αρχές του 20^{ου} αι. Ωστόσο, από τότε δεν υπήρξε καμία συστηματική ενασχόληση με αυτά. Ορισμένοι μόνον από τους μεταγενέστερους μελετητές κατά την ενασχόλησή τους με συγκεκριμένες εκκλησίες αναφέρουν συνοπτικά την ύπαρξη τέτοιων αγγείων (Δρανδάκης 1957, 68, Λασσιθιωτάκης 1961-1962, 176, Αντουράκης 1978, 29, 72 και 135, Μπορμπουδάκης 2007, 63, εικ. 4, 65, εικ. 8, 66, 68, εικ. 10, 73-74, εικ. 20, 76, 78, εικ. 28, 79-81 και 83). Τις περισσότερες, όμως, φορές απουσιάζει οποιαδήποτε μνεία σε αυτά. Πιο πρόσφατα, επιφανειακή έρευνα που διενεργήθηκε στην επαρχία Σφακίων από την Jennifer Moody, τη Lucia Nixon και τους συνεργάτες τους (Moody *et al.* 2003, 37-105), εντόπισε μεταξύ άλλων και τις εκκλησίες της περιοχής που φέρουν πινάκια εξωτερικά, ενώ η Graziella Berti (Gelichi, Berti & Nepoti 1996, 16-20, εικ. 12-16) παρουσίασε έναν πολύ σύντομο κατάλογο με ορισμένες εκκλησίες που κοσμούνται εξωτερικά με αγγεία. Ακόμα, σε πολύ πρόσφατη μελέτη του για τα θυρώματα και τα παράθυρα εκκλησιών ο Μανώλης Μπορμπουδάκης (2007, 63, εικ. 4, 65, εικ. 8, 66, 68, εικ. 10, 73-74, εικ. 20, 76, 78 εικ. 28, 79-81 και 83) σημειώνει και την ύπαρξη εντοιχισμένων πινακίων στα παραδείγματα εκκλησιών που αναφέρει.

Η ενασχόλησή μας με τα εντοιχισμένα πινάκια στην Κρήτη ξεκίνησε με αφορμή μια συνεργασία με το πρόγραμμα «Η Δυτική Τέχνη στην Κρήτη» του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών, για τη μελέτη των πινακίων που κοσμούν την εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής στον Πρίνο. Αναζητώντας συγκριτικό υλικό ερευνηθήκαν οι προσόψεις και άλλων εκκλησιών. Η προκαταρκτική αποδελτίωση, που βασίστηκε στις υπάρχουσες δημοσιεύσεις, έδειξε ότι είναι πολυάριθμες οι εκκλησίες της Κρήτης που κοσμούνται εξωτερικά με εντοιχισμένα πινάκια. Συνολικά, βάσει του πρώτου δείγματος που συγκεντρώθηκε, εντοπίστηκαν 74 εκκλησίες σε όλη την Κρήτη (πίν. I), ενώ, βάσει επιτόπιας έρευνας, αυτές είναι πολύ περισσότερες. Παρά το ότι η σχετική έρευνα ακόμα δεν έχει προχωρήσει σε βάθος, ήδη μελετώντας τα πινάκια που είναι εντοιχισμένα σε αυτές τις εκκλησίες, προκύπτουν ορισμένες προκαταρκτικές παρατηρήσεις.

Συγκεκριμένα, βάσει του δείγματος, η πρακτική του εντοιχισμού αγγείων εξωτερικά απαντά εξίσου σε όλη την Κρήτη. Συγκρίνοντας το δείγμα αυτό με τον πίνακα των Gerola και Λασσιθιωτάκη (Gerola [Λασσιθιωτάκης 1961], 141 πίν. II, B), αναφορικά με την κατανομή των εκκλησιών ανά επαρχία, διαπιστώνουμε ότι, τουλάχιστον βάσει της πρώτης αυτής καταγραφής, οι περισσότερες εκκλησίες με εντοιχισμένα πινάκια εντοπίζονται στις επαρχίες Καινούργιου, Πεδιάδας, Μυλοποτάμου, Σελίνου και Σφακίων, στις οποίες υπάρχει και μεγάλος αριθμός μνημείων. Αναλογικά με το συνολικό αριθμό εκκλησιών ο

εντοιχισμός πινακίων φαίνεται ιδιαίτερα συχνός στην επαρχία Μυλοποτάμου.

Ενώ στον κυρίως ελλαδικό χώρο η πρακτική του εντοιχισμού αγγείων εξωτερικά απαντά ήδη από τον 11^ο αι. (Σωτηρίου 1942, 411, Μπούρας 1965, 73, σημ. 318, Tsouris 1996, 614), στην Κρήτη, βάσει των εκκλησιών στις οποίες εντοπίζονται αγγεία, η πρακτική αυτή φαίνεται ότι ξεκίνησε αργότερα, πιθανόν από το 13^ο αι. και μετά, κάτω από την επίδραση των νέων συνθηκών που δημιουργεί η βενετική κατάκτηση¹, ενώ η μεγαλύτερη συγκέντρωση απαντά κατά το 14^ο και 15^ο αι., περίοδο στην οποία χρονολογείται μεγάλος αριθμός των εκκλησιών του νησιού (Gerola [Λασσιθιωτάκης 1961], 131, Λασσιθιωτάκης 1971, 152-157 πίν. I, Α'-Ε', 176-177 πίν. V). Παρατηρώντας, εξάλλου, τους τύπους εκκλησιών στους οποίους έχουν εντοιχιστεί πήλινα, ανοικτά αγγεία, μπορεί κανείς εκ των προτέρων να σημειώσει ότι από τους ποικίλους αρχιτεκτονικούς τύπους που απαντούν στην Κρήτη οι μονόχωρες καμαροσκέπαστες εκκλησίες, που είναι ιδιαίτερα κοινές στο νησί (Gerola 1908, 196-199 και 1993, 195-196, Καλοκύρης 1957, 32-33, Λασσιθιωτάκης 1961-1962, 175-185, Gallas 1983, 19, 22, 28-30, Rackham & Moody 1996, 182-183, εικ. 16.1, Μπορμπουδάκης 2007, 60-61) είναι κατά κύριο λόγο αυτές οι οποίες κοσμούνται με αγγεία. Σπανιότερα είναι τα παραδείγματα πιο περίτεχνων αρχιτεκτονικά τύπων, οι οποίοι έχουν τέτοιας μορφής διάκοσμο. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε την περίπτωση της Ζωοδόχου Πηγής στον Πρίνο, που ανήκει στον τύπο ελεύθερου, ισοσκελούς σταυρού με τρούλλο (Gerola 1908, 211, σημ. 1, 210, εικ. 185, Μυλοποταμιτάκη 1988, 73, πίν. 1α-β, Γκράτζιου 2004, 26-27). Μάλιστα, στις περιπτώσεις όπου ναοί έχουν περισσότερα κλίτη, που έχουν οικοδομηθεί σε μεταγενέστερη φάση δίπλα στο αρχικό, συνήθως μόνο το ένα κλίτος κοσμείται με αγγεία.

Σε ό,τι αφορά στη διάταξη των αγγείων στο εξωτερικό των εκκλησιών, η προκαταρκτική αυτή έρευνα επιβεβαιώνει τις παρατηρήσεις των Gerola, Λασσιθιωτάκη και Μπορμπουδάκη (Gerola 1908, 254-255 και 1993, 255, Λασσιθιωτάκης 1961-1962, 176, Μπορμπουδάκης 2007, 65-66, 68, 73, 78-79 και 83), καθώς μία διάταξη κυριαρχεί: τοποθετούνται ομάδες τεσσάρων ή πέντε αγγείων, σχηματίζοντας ισοσκελή σταυρό (εικ. 1-2) στη δυτική όψη της εκκλησίας, όπου συνήθως βρίσκεται και η κύρια είσοδος. Μάλιστα, μπορεί κανείς να προσθέσει ότι στην περίπτωση που πέντε αγγεία έχουν διάταξη σταυρού, το κεντρικό πινάκιο συχνά είναι και μεγαλύτερο σε μέγεθος, όπως συμβαίνει στη Ζωοδόχο Πηγή στον Πρίνο (εικ. 2) και στην Παναγία στα Βλαχιανά. Τα αγγεία αυτά τοποθετούνται αρκετά ψηλά, πάνω από τη θύρα και το τυφλό, ανακουφιστικό τόξο και συνήθως πάνω και από της όποιας μορφής φωτιστικά παράθυρα (εικ. 2), στο αετωματικό τύμπανο της πρόσοψης. Σε λίγες περιπτώσεις τα πινάκια τοποθετούνται γύρω από τη στρογγυλή, φωτιστική θυρίδα (Gerola 1993, 282-283), χρησιμοποιώντας την ως κεντρικό σημείο του συνόλου, καθώς και πάλι το τελικό αποτέλεσμα είναι η δημιουργία σταυρού. Η δεύτερη πιο κοινή διάταξη είναι και πάλι τα αγγεία να τοποθετούνται σε σχήμα σταυρού αλλά στην ανατολική πλευρά του ναού, πάνω από την αψίδα του (εικ.

¹ Βλ. σχετικά για ανάλογη παρατήρηση αναφορικά με την εισαγωγή βενετσιάνικου, γοθικού ρυθμού θυρωμάτων σε εκκλησίες της Κρήτης: Μπορμπουδάκης (2007, 60-61).

1). Συνήθως χρησιμοποιείται η μία ή η άλλη διάταξη και σπάνια συνυπάρχουν στην ίδια εκκλησία. Σπανιότερα η σταυροειδής διάταξη παρατηρείται πάνω από το παράθυρο της νότιας εισόδου του ναού. Φαίνεται ότι η θέση των αγγείων σχετίζεται κυρίως με την πλευρά όπου βρίσκεται η είσοδος στην εκκλησία. Πιο συγκεκριμένα, στις εκκλησίες όπου η είσοδος βρίσκεται στα νότια πάνω από αυτήν εντοπίζονται και αγγεία, αφήνοντας, σε αυτήν την περίπτωση, ακόσμητη τη δυτική πλευρά. Επίσης, σε λίγες περιπτώσεις τα αγγεία είτε τοποθετούνται σε οριζόντια σειρά κατά μήκος του τοίχου, συχνά πάνω από παράθυρο, είτε πλαισιώνουν το ανακουφιστικό τόξο του θυρώματος (στην Παναγία στην Αγία Μονή, στην Παναγία Χανουτιά στη Γέργερη), είτε, σπάνια, τοποθετούνται στις πλευρές του τρούλλου (στην εκκλησία του Μιχαήλ Αρχαγγέλου στην Αράδαινα Σφακιών) (Λαοσιθιωτάκης 1968, 348-349, πίν. ΠΙΕ', Gallas 1993, 132-133). Στις περισσότερες εκκλησίες ο αριθμός των αγγείων δεν ξεπερνά τα πέντε. Σπανίζουν οι περιπτώσεις στις οποίες είναι πολυάριθμα τα αγγεία που κοσμούν το εξωτερικό εκκλησιών, όπως συμβαίνει στη Μονή Βροντησιού, στη Μονή Βαλοαμόνερου (Μπορμπουδάκης 2007, 79), στην Παναγία στα Βλαχιάνα, στην Παναγία Χανουτιά στη Γέργερη (Μπορμπουδάκης 2007, 82-83, εικ. 35), στην Παναγία στην Αγία Μονή, στην Παναγία στις Λιθίνες και στην Κοίμηση της Θεοτόκου στον Αλίκαμπο. Σε αυτές τις περιπτώσεις τα αγγεία και πάλι σχηματίζουν συστάδες σταυρών ή, πιο σπάνια, τοποθετούνται οριζόντια σε ταινία.

Η συνέχιση και η συστηματοποίηση της καταγραφής των αγγείων αυτών από όλες τις εκκλησίες της Κρήτης θα επιτρέψει την καλύτερη κατανόηση και ερμηνεία της τοποθέτησής τους και ίσως προσφέρει και ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις ως προς το εάν είχαν αποκλειστικά διακοσμητική χρήση ή είχαν και συμβολική. Μέχρι τώρα, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά στις εκκλησίες της κεντρικής Ελλάδας, οι περισσότεροι μελετητές θεωρούν ότι η χρήση των αγγείων ήταν κυρίως διακοσμητική (Berti & Tongiorgi 1981, 9, 153-154 και 156, Βελένης 1984, 194-195, σημ. 1, 267 και 270, Μπούρας 1994, 230), αν και για αναθηματική χρήση των αντικειμένων κάνει λόγο ο Νικολακόπουλος (1978, 5-6) και ο Τσουρής (1996, 619). Η περίπτωση, όμως, των εκκλησιών της Κρήτης μπορεί να θέσει σε νέα βάση το σχετικό ερώτημα, καθώς στη συγκεκριμένη περίπτωση ο σχηματισμός του Συμβόλου της Πίστεως (εικ. 1-2) με τα πήλινα αγγεία έχει σαφώς συμβολικό νόημα, δηλώνοντας τον καθαγιασμένο χώρο. Παράλληλα, η καταλογράφηση των σχετικών παραδειγμάτων, ειδικά για τις περιπτώσεις συγκεκριμένων περιφερειακών μνημείων, που αποτελούσαν ιδρύματα οικογενειών που πρωτοστατούσαν στην κοινωνία της Κρήτης² ή μνημείων που αποτελούσαν μετόχια μονών, είναι πιθανό να δώσει ενδιαφέροντα στοιχεία ως προς την υιοθέτηση κοινών ή μη πρακτικών εντοιχισμού για τα εν λόγω μνημεία.

Εκτός, όμως, από τα παραπάνω, η ενασχόληση με αυτά τα αντικείμενα παρέχει πολύ σημαντικές πληροφορίες για τη μεσαιωνική, εφυσλωμένη κεραμική της περιόδου και συχνά, όπως έχει αποδείξει η μέχρι τώρα έρευνα, παρέχει στοιχεία χρονολόγησης για ορισμένες εκκλησίες. Σε ό,τι αφορά στην εφυσλωμένη κεραμική που έχει βρεθεί στην Κρήτη, δεδομένου ότι τα μέχρι

² Βλ. σχετικά και: Μπορμπουδάκης (2007, 80).

στιγμής δημοσιευμένα δεδομένα από ανασκαφικές έρευνες, ειδικά από το 13^ο αι. και εξής, είναι περιορισμένα³, η μελέτη των εντοιχισμένων πινακίων είναι εξαιρετικά σημαντική. Αποτελεί μαρτυρία για την ύπαρξη συγκεκριμένων τύπων κεραμικής στη Μεγαλόνησο, διαφωτίζοντάς μας για τις επαφές της τελευταίας με σημαντικά κέντρα παραγωγής κεραμικής στη δυτική και ανατολική Μεσόγειο κατά την εποχή της Βενετοκρατίας. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι τα αγγεία που έχουν εντοιχιστεί στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στο Θέρισο και στη Ζωοδόχο Πηγή στον Πρίνο. Η μελέτη των αγγείων από τον Άγιο Γεώργιο (εικ. 1) παρέχει πληροφορίες για κατηγορίες κεραμικής που έχουν εισαχθεί από την Ιταλία, όπως η ύστερη εγχάρακτη κεραμική⁴ του 15^{ου} και 16^{ου} αι. και η πολύχρωμη μαγιόλικα⁵ του 16^{ου} αι. Αντίθετα, η μελέτη των αγγείων από τη Ζωοδόχο Πηγή (εικ. 2) προσθέτει νέα δείγματα στην ύστερη, βυζαντινή, εγχάρακτη κεραμική του 14^{ου} και 15^{ου} αι. και στην αρχαϊκή, εγχάρακτη, ιταλική κεραμική⁶ του 15^{ου} αι., ενώ ορισμένα αγγεία αναγνωρίζονται ως προϊόντα των εργαστηρίων της Ιβηρικής Χερσονήσου⁷ και της Συρίας (Lane 1957, 15-20, Soustiel 1985, 223-224) του 14^{ου} και 15^{ου} αι., εμπλουτίζοντας τις γνώσεις μας για παραγωγές που ήταν μέχρι πρόσφατα άγνωστες στο νησί.

Ελπίζουμε η πρώτη αυτή προσπάθεια περισσότερο συστηματικής ενασχόλησης με τα *bacini* να συνεχιστεί με τη συνδρομή των τοπικών φορέων, καθώς διαπιστώνεται ότι το υλικό είναι πλούσιο, διάσπαρτο και η μελέτη του πολύπλευρη. Η δημιουργία ειδικής, ηλεκτρονικής βάσης δεδομένων, όπου θα καταγράφονται ανά εκκλησία τα σωζόμενα παραδείγματα, είναι βασικό εργαλείο για την περαιτέρω έρευνα σε αυτά. Η ενασχόληση με τα εντοιχισμένα πινακία κρίνεται επιτακτική και για λόγους διάσωσης και συντήρησής τους. Πολλές είναι οι πληροφορίες που αντλούνται από αυτά, αρκεί να προλάβουμε να τις αποτυπώσουμε, καθώς το πέρασμα του χρόνου είναι αισθητό στις πολυάριθμες άδειες υποδοχές, μόνους μάρτυρες πια του εντοιχισμού σε αυτές πήλινων αγγείων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αντουράκης, Γ.Β., 1978. *Τοιχογραφημένοι βυζαντινοί ναοί της Κρήτης. Επαρχία Σφακίων – Αποκορώνου - Ρεθύμνης*, τεύχ. Α'. Αθήναι.
- Βελένης, Γ.Μ., 1984. *Ερμηνεία του Εξωτερικού Διακόσμου στη Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*. Θεσσαλονίκη.

³ Βλ. ενδεικτικά: Hahn (1988, 88-101, 1989, 232, εικ. 8-10, εικ. 13 και 1991, 311-320)[Χανιά], François (1994, 376-380, εικ. 2-3) [Μάλλια], Γιαγκάκη (2008, 189-307) [Ελεύθερα], Πούλου - Παπαδημητρίου (2008α, 149-201 [Ηράκλειο] και 2008β, 25-187[Ελεύθερα]).

⁴ Βλ. ενδεικτικά για την κατηγορία αυτή: Munarini (1990γ, 144 και 1990δ, 145-148).

⁵ Βλ. γενικά για αυτήν: Rackham (1952, 9) και Munarini (1990ε, 190-195).

⁶ Βλ. ενδεικτικά για τα γενικά γνωρίσματα της κατηγορίας: Munarini (1990α, 32-41 και 1990β, 41-45).

⁷ Για την ισπανική εφυσωμένη κεραμική βλ. ενδεικτικά: Ray (2000).

- Γιαγκάκη, Α.Γ., 2008. Η κεραμική από το βυζαντινό κτήριο στο Πυργί της Ελεύθερας. Στο: Θ. Καλπαξής (επιμ.), *Ελεύθερα Τομέας II*, τόμ. 3: *Βυζαντινό σπίτι στην Αγία Άννα*. Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 189-307.
- Γκράτζιου, Ο., 2004. Παναγία στον Πρίνο Μυλοποτάμου. Ένα αιγιματικό μνημείο του 15ου αιώνα. *24ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*. Αθήνα, *Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο*, 7, 8 και 9 Μαΐου 2004. Περιλήψεις Ανακοινώσεων, σ. 26-27.
- Δαφέρμος, Μ.Κ., [Ε.Γ. Δαφέρμος (επιμ.)], 2001. *Η Αξός Μυλοποτάμου Κρήτης. Ιστορία, Λαογραφία, Παραδόσεις*. Ρέθυμνο: «Ο ΡΑΔΑΜΑΝΘΥΣ».
- Δρανδάκης, Ν.Β., 1957. Ο εις Άρτόν Ρεθύμνης ναΐσκος του Αγίου Γεωργίου. *ΚρητΧρον*, 11, σ. 65-161.
- Καλοκύρης, Κ.Δ., 1957. *Αί βυζαντιναι τοιχογραφίαι τής Κρήτης. Συμβολή εις την χριστιανικήν τέχνην τής Ελλάδος*. Αθήνα: Τυπ. Άποστολικής Διακονίας τής Έκκλησίας τής Ελλάδος.
- Λασσιθιωτάκης, Κ., 1971. Έκκλησίες τής δυτικής Κρήτης. Ε' Έπαρχία Σφακίων. Επιλεγόμενα, Πίνακες. *ΚρητΧρον*, 13, τεύχ. Ι, σ. 95-177.
- Λασσιθιωτάκης, Κ., 1970α. Έκκλησίες τής δυτικής Κρήτης. Δ'. Έπαρχία Σελίνου. *ΚρητΧρον*, 12, τεύχ. Ι, σ. 133-210.
- Λασσιθιωτάκης, Κ., 1970β. Έκκλησίες τής δυτικής Κρήτης. Δ' Έπαρχία Σελίνου. *ΚρητΧρον*, 12, τεύχ. ΙΙ, σ. 347-388.
- Λασσιθιωτάκης, Κ., 1969α. Έκκλησίες τής δυτικής Κρήτης. Εισαγωγή. Α' Έπαρχία Κισάμου. *ΚρητΧρον*, 11, τεύχ. Ι, σ. 177-233.
- Λασσιθιωτάκης, Κ., 1969β. Έκκλησίες τής δυτικής Κρήτης. Β' Έπαρχία Κυδωνίας - Γ' Έπαρχία Αποκορώνου. *ΚρητΧρον*, 11, τεύχ. ΙΙ, σ. 459-493.
- Λασσιθιωτάκης, Κ., 1968. Έγγεγραμμένοι σταυροειδείς ναοί τής δυτικής Κρήτης. *Πεπραγμένα Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Α'. Αθήνα: Φιλολογικός Σύλλογος ο «Χρυσόστομος», σ. 344-356.
- Λασσιθιωτάκης, Κ., 1961-1962. Κυριαρχούντες τύποι χριστιανικών ναών από τὸ 12^ο αἶώνα καὶ ἐντεῦθεν στὴν δυτικὴ Κρήτη. *Πρακτικά Α' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τεύχ. Β'. *ΚρητΧρον*, 15-16, τεύχ. ΙΙ, σ. 175-201.
- Μαλτέζου, Χ.Α. (επιμ.), 1980. *Βενετσιάνικα μνημεία τοῦ νομοῦ Ρεθύμνου, Φωτογραφικὸ ὑλικό*. Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Μπορμπουδάκης, Εμμ., 2007. Θυρώματα και παράθυρα σε εκκλησίες της Κρήτης (τέλος 14^{ου} – μέσα 15^{ου} αι.). Στο: Ο. Γκράτζιου (επιμ.), *Γλυπτική και Λιθοξοϊκή στη Λατινική Ανατολή (13^{ος} - 17^{ος} αιώνας)*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 60-89.

- Μπορμπουδάκης, Εμμ., 1974. Ο ναός του Αγίου Γεωργίου Απάνω Σύμης Βιάννου. *Πεπραγμένα Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Β'. Αθήνα: ΥΠ.Π.Ε., σ. 222-231.
- Μπούρας, Χ., 1994. *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*, τόμ. ΙΙ: *Αρχιτεκτονική στο Βυζάντιο, το Ισλάμ και την Δυτική Ευρώπη κατά τον Μεσαίωνα*. 2^η έκδοση. Αθήνα: «ΜΕΛΙΣΣΑ».
- Μπούρας, Χ., 1965. *Βυζαντινά Σταυροθόλια με Νευρώσεις*. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 5. Αθήνα: Υπηρεσία Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων.
- Μυλοποταμιτάκη, Κ., 1988. Παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες της Ζωοδόχου Πηγής στον Πρίνο Μυλοποτάμου. *Κρητική Εστία*, περίοδος Δ', τόμ. 2, σ. 73-87.
- Νικολακόπουλος, Γ., 1989. Εντοιχισμένα κεραμικά εκκλησιών. *Αρχαιολογία & Τέχνες*, 33, σ. 66-71.
- Νικολακόπουλος, Γ., 1988. Τα κεραμικά του παρεκκλησίου της Φανερωμένης της Σαλαμίνας. *Αρχαιολογία & Τέχνες*, 28, σ. 81-84.
- Νικολακόπουλος, Γ., 1980. *Εντοιχισμένα κεραμικά στις όψεις των μεσαιωνικών και επί Τουρκοκρατίας εκκλησιών μας. ΙV. Τα κεραμικά του Καθολικού της Παναγίας Φανερωμένης της Σαλαμίνας*. Αθήνα.
- Νικολακόπουλος, Γ., 1979. *Εντοιχισμένα κεραμικά στις όψεις των μεσαιωνικών και επί Τουρκοκρατίας εκκλησιών μας. ΙΙΙ. Τα κεραμικά της Παναγίας του Μέρμπακα της Ναυπλίας*. Αθήνα.
- Νικολακόπουλος, Γ., 1978. *Εντοιχισμένα κεραμικά στις όψεις των μεσαιωνικών και επί Τουρκοκρατίας εκκλησιών μας. Ι. Εισαγωγή. ΙΙ. Τα κεραμικά των Αγίων Θεοδώρων*. Αθήνα.
- Ξανθουδίδης, Στ., 1903. Χριστιανικά επιγραφαί εκ Κρήτης. *Αθηνά*, 15, σ. 49-163.
- Πούλου - Παπαδημητρίου, Ν., 2008α. Στιγμές από την ιστορία του Ηρακλείου. Από την πρωτοβυζαντινή εποχή έως την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (7^{ος} - 19^{ος} αι.). Στο: Αλ. Ιωαννίδου - Καρέτσου (επιμ.), *Ηράκλειο. Η άγνωστη ιστορία της αρχαίας πόλης*. Ηράκλειο: Εκδόσεις «Νέα Κρήτη», σ. 149-201.
- Πούλου - Παπαδημητρίου, Ν., 2008β. Βυζαντινή κεραμική από την Ελεύθερνα: η στέρνα της Αγίας Άννας. Στο: Θ. Καλπαζής (επιμ.), *Ελεύθερνα Τομέας ΙΙ*, τόμ. 3: *Βυζαντινό σπίτι στην Αγία Άννα*. Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 25-187.
- Σπαθαράκης, Ι., 1994. Οι τοιχογραφίες του ναού της Αγίας Τριάδας στο ομώνυμο χωριό του Νομού Ρεθύμνου και οι εικονογραφικές ιδιαιτερότητές τους. Στο: Π. Βελισσαρίου κ.ά. (εκδοτική επιτροπή),

- Αντίφωνον, Αφιέρωμα σὸν καθηγητῇ Ν.Β. Δρανδάκη. Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναρά, σ. 282-312.*
- Σταματάκης, Γ., 2008. Ο Αι-Γιώργης Κομητάδων, Σφακιά. *Κρητικό Πανόραμα*, 28, (Ιούλιος - Αύγουστος 2008), σ. 148-161.
- Σωτηρίου, Γ.Α., 1942. *Χριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία, τόμ. Α': Χριστιανικά κοιμητήρια, Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*. Αθήναι.
- Τρούλης, Μ., 2001. *Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Ατάλης – Μπαλή*. Ρέθυμνο: Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Ατάλης.
- Τσουγκαράκης, Δ., 2008. Μοναστήρια τῆς Ανατολικῆς Κρήτης κατὰ τὴ βενετικὴ περίοδο. Στο: Ι. Βάσσης, Σ. Κακλαμάνης & Μ. Λουκάκη (επιμ.), *Παιδεία και Πολιτισμὸς σὴν Κρήτη. Βυζάντιο – Βενετοκρατία. Μελέτες ἀφιερωμένες σὸν Θεοκάρη Δετοράκη*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακὲς Εκδόσεις Κρήτης, Εκδόσεις Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Κρήτης, σ. 289-307.
- Ψιλάκης, Ν., 1994. *Μοναστήρια και Ερημητήρια της Κρήτης*, τόμ. Α'. 2^η έκδοση. Ηράκλειο.
- Ψιλάκης, Ν., 1993. *Μοναστήρια και Ερημητήρια της Κρήτης*, τόμ. Β'. Ηράκλειο: Καρμάνωρ.
- Ψιλάκης, Ν., 1986. *Τα Μοναστήρια της Κρήτης*. Αθήνα: Γραμμῆ.
- Atti 1996: *Atti XXVI Convegno Internazionale della Ceramica. I Bacini murati medievali. Problemi e stato della ricerca*. Albisola, 28-30 Maggio 1993. Firenze: Edizioni All'Insegna del Giglio.
- Berti, G., Gabbriellini, F. & Parenti, R., 1996. "Bacini" e architettura. Tecniche di inserimento e complesso decorativo. Στο: *Atti XXVI Convegno Internazionale della Ceramica. I Bacini murati medievali. Problemi e stato della ricerca*. Albisola, 28-30 Maggio 1993. Firenze: Edizioni All'Insegna del Giglio, σ. 243-264.
- Berti, G. & Tongiorgi, L., 1983. Per lo studio dei bacini delle chiese di Pisa: Rassegni di recenti contributi alla storia della ceramica. Στο: *Le ceramiche medievali delle chiese di Pisa. Contributo per una migliore comprensione delle loro caratteristiche e del loro significato quale documento di storia*. Biblioteca del "Bollettino Storico Pisano" Collana Storica 25. Pisa: Pacini, σ. 37-79.
- Berti, G. & Tongiorgi, L., 1981. *I Bacini ceramici medievali delle chiese di Pisa*. Quaderni di Cultura Medievale 3. Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Curuni, S.A. & Donati, L., 1988. *Creta Veneziana. L'Istituto Veneto e la Missione Cretese di Giuseppe Gerola, Collezione Fotografica 1900-1902*. Venezia: Istituto Veneto di Scienze, Lettere et Arti.

- Curuni, S.A. & Donati, L., 1987. *Creta Bizantina. Rilievi e note critiche su ventisei edifici di culto in relazione all' opera di Giuseppe Gerola*. Roma: Università degli Studi di Roma «La Sapienza», Dipartimento di Storia dell'Architettura, Restauro e Conservazione dei Beni Architettonici.
- François, V., 1994. La céramique à glaçure à Mallia: productions médiévales italiennes et productions ottomanes. *BCH*, 118, σ. 375-387.
- Gallas, Kl., 1993. *Byzantinisches Griechenland. Festland – Inselwelt – Zypern*. Dortmund: Harenberg.
- Gallas, Kl., 1983. *Mittel und Spätbyzantinische Sakralarchitektur der Insel Kreta. Versuch einer Typologie der Kretischen Kirchen des 10. bis 17. Jahrhunderts*. Berlin: Hofbauer.
- Gallas, Kl., Wessel, Kl. & Borboudakis, M., 1983. *Byzantinisches Kreta*. München: Hirmer.
- Gelichi, S., Berti, G. & Nepoti, S., 1996. Relazione introduttiva sui “Bacini”. Στο: *Atti XXVI Convegno Internazionale della Ceramica. I Bacini murati medievali. Problemi e stato della ricerca*. Albisola, 28-30 Maggio 1993. Firenze: Edizioni All'Insegna del Giglio, σ. 7-30.
- Gerola, G., 1993. *Βενετικά Μνημεία της Κρήτης (Εκκλησίες)*. Μετάφραση: Στ. Σπανάκης. Κρήτη: Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης - Βικελαία Βιβλιοθήκη Δήμου Ηρακλείου.
- Gerola, G. *Τοπογραφικός κατάλογος των τοιχογραφημένων εκκλησιών της Κρήτης*. Μετάφραση, πρόλογος, σημειώσεις: Κ. Λασσιθιωτάκης 1961. Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.
- Gerola, G., 1932-1940. *Monumenti Veneti nell' Isola di Creta. Ricerche e descrizione fatte dal Dottor G. Gerola per incarico del R. Istituto*, τόμ. IV. Venezia: R. Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti.
- Gerola, G., 1908. *Monumenti Veneti nell' Isola di Creta. Ricerche e descrizione fatte dal Dottor G. Gerola per incarico del R. Istituto*, τόμ. II. Venezia: R. Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti.
- Grabar, A., 1928. *Recherches sur les Influences Orientales dans l'Art Balkanique*. Publication de la Faculté des Lettres de l'Université de Strasbourg Fascicule 43. Paris: Société d'Édition: Les Belles Lettres.
- Hahn, M., 1991. A group of 15th/16th century jugs from western Crete. Στο: T. Fischer - Hansen, P. Guldager, J. Lund, M. Nielsen & A. Rathje (επιμ.), *Recent Danish Research in Classical Archaeology: Tradition and Renewal*. Danish Studies in Classical Archaeology. Acta Hyperborea 3. Copenhagen: Museum Tusculanum Press, University of Copenhagen, σ. 311-320.
- Hahn, M., 1989. Byzantine and postbyzantine pottery from the Greek-Swedish excavations at Khania, Crete. Στο: V. Déroche & J.M. Spieser (επιμ.), *Recherches sur la Céramique Byzantine*. *BCH Supplement* 18. Athènes: École française d' Athènes, σ. 227-232.

- Hahn, M., 1988. Παράσταση αμαρτωλής γυναίκας σε κανάτα της Αναγέννησης. *Κρητική Εστία*, περίοδος Δ', τόμ. 2, σ. 88-101.
- Lane, A., 1957. *Later Islamic Pottery, Persia, Syria, Egypt, Turkey*. London: Faber & Faber.
- Megaw, A.H.S., 1964-1965. Glazed Bowls in Byzantine Churches. *ΔΧΑΕ*, περίοδος Δ', τόμ. 4, σ. 145-162.
- Millet, G., 1916. *L'École Grecque dans l'Architecture Byzantine*. Bibliothèque de l'École des Hautes Études, Sciences Religieuses 26. Paris: Ernest Leroux Éditeur.
- Moody, J., Lewis – Robinson, H., Francis, J. & Nixon, L., 2003. Ceramic Fabric Analysis and Survey Archaeology: The Sphakia Survey. *BSA*, 98, σ. 37-105.
- Munarini, M., 1990α. Caratteri generali. Il Veneto centrale e Concordia Sagittaria. Στο: G. Ericani & P. Marini (επιμ.), *La ceramica nel Veneto. La Terraferma dal XIII al XVIII secolo*. Verona: Arnoldo Mondadori Editore, σ. 32-41
- Munarini, M., 1990β. Graffita arcaica evoluta nel Veneto. Στο: G. Ericani & P. Marini (επιμ.), *La ceramica nel Veneto. La Terraferma dal XIII al XVIII secolo*. Verona: Arnoldo Mondadori Editore, σ. 41-45.
- Munarini, M., 1990γ. Caratteri generali. Στο: G. Ericani & P. Marini (επιμ.), *La ceramica nel Veneto. La Terraferma dal XIII al XVIII secolo*. Verona: Arnoldo Mondadori Editore, σ. 144.
- Munarini, M., 1990δ. Graffita tarda a punta sottile. Στο: G. Ericani & P. Marini (επιμ.), *La ceramica nel Veneto. La Terraferma dal XIII al XVIII secolo*. Verona: Arnoldo Mondadori Editore, σ. 145-148.
- Munarini, M., 1990ε. Maiolica rinascimentale a Venezia e in Terraferma. Στο: G. Ericani & P. Marini (επιμ.), *La ceramica nel Veneto. La Terraferma dal XIII al XVIII secolo*. Verona: Arnoldo Mondadori Editore, σ. 190-195.
- Rackham, B., 1952. *Italian Maiolica*. London: Faber & Faber.
- Rackham, O. & Moody, J., 1996. *The Making of the Cretan Landscape*. Manchester & New York: Manchester University Press.
- Ray, A., 2000. *Spanish Pottery 1248-1898 with a Catalogue of the Collection in the Victoria and Albert Museum*. London: V & A Publications.
- Sanders, G.D.R., 1989. Three Peloponnesian Churches and their importance for the chronology of late 13th and early 14th century pottery in the eastern Mediterranean. Στο: V. Déroche & J.M. Spieser (επιμ.), *Recherches sur la céramique Byzantine*. BCH Supplement 18. Athènes: École française d' Athènes, σ. 189-199.
- Soustiel, J., 1985. *La Céramique Islamique. Le guide du connaisseur*. Fribourg: Office du Livre.

Tsouris, K., 1996. Glazed bowls in the late byzantine churches of north-western Greece. *Archeologia Medievale*, 23, σ. 603-624.

The Sphakia Survey. Στο: <http://sphakia.classics.ox.ac.uk> [Επίσκεψη στις: 03/09/2008]

IMMURED VESSELS ON CHURCHES OF CRETE:

A RESEARCH PROPOSAL

YANGAKI G. ANASTASIA

While in mainland Greece and in Italy the decoration of churches with immured ceramics has attracted the interest of many scholars, no systematic and complete study of this particular technique of decoration of churches has been undertaken on the island of Crete, even though Gerola was the first to note, at the beginning of the 20th century, the existence of immured vessels which was further mentioned by other researchers (such as Lassithiotakis, Borboudakis and Berti).

The present study isolates a sample of 74 churches having *bacini* on their exterior walls and constitutes a first attempt to treat this matter more globally. By studying this sample, some first remarks can be made, regarding the position of the vessels on the walls of the churches. Generally, these vessels are placed mainly on the west wall of the church and form a cross above the main entrance. The same form of arrangement is common enough on the east wall, while other arrangements also occur. The repeated use of these vessels in the formation of a cross leads to the assumption that this preference is not due only to decorative needs, but should also have a symbolic meaning i.e. signifying the sanctified place. Furthermore, the study of the pots used as *bacini* offers information on many categories of glazed medieval pottery, showing the contacts of the island with places such as Italy, Spain and Syria. The identification of these pottery items is important, since there haven't been published finds of similar categories in Cretan excavations.

Hopefully, through the collaboration of local institutions, the continuation of this cataloguing of Cretan *bacini* will add more information, not only on this specific decorative technique, but also on the pots immured, thus helping with the preservation of them.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Πίνακας I: Συνοπτικός πίνακας, όπου αναφέρονται ανά επαρχία και αριθμητικά, βάσει των έως τώρα δημοσιεύσεων, οι εκκλησίες της Κρήτης με εντοιχισμένα αγγεία στο εξωτερικό τους.

Νομός Ηρακλείου

Επαρχία	Ναοί	Βιβλιογραφία
Ηράκλειο	1	Gerola 1932-1940, 211, αρ. 97· Curuni & Donati 1988, 234

		αρ. 1097· Gelichi, Berti & Nepoti 1996, 18, αρ. 11.
Μαλεβιζίου	5	Gerola 1908, 241 εικ. 280, 255, σημ. 1, 257 εικ. 317, 272 εικ. 336, 279, εικ. 345, 284 εικ. 352· Gallas, Wessel & Borboudakis 1983, 355-356 εικ. 314· Curuni & Donati 1988, 338 αρ. 652-653, 340 αρ. 655· Ψιλάκης 1994, 111-112, εικ. 122, 115, εικ. 125· Gelichi, Berti & Nepoti 1996, 19, αρ. 22-23· Μπορμπουδάκης 2007, 84-86, εικ. 39, εικ. 41.
Μονοφατίου	2	Gerola 1908, 235 εικ. 254· Gerola 1932-1940, 272, αρ. 432· Curuni & Donati 1987, αρ. 23· Curuni & Donati 1988, 403, αρ. 904.
Πεδιάδος	8	Gerola (Λασσιθιωτάκης 1961), 78 αρ. 497· Gelichi, Berti & Nepoti 1996, 17 αρ. 5, 18, αρ. 12-13· Ψιλάκης 1994, 177, εικ. 193, 184, 186, εικ. 200-201· Μπορμπουδάκης 2007, 63 εικ. 4, 65.
Καινούργιου	8	Gerola 1908, 255, σημ. 1· Gallas, Wessel & Borboudakis 1983, 313-321· Ψιλάκης 1986, 72-73· Curuni & Donati 1988, 389 αρ. 839· Gerola 1993, 211 σημ. 427, 215 εικ. 195· Ψιλάκης 1994, 211, εικ. 228, 213, εικ. 232, 236, 294, εικ. 323· Gelichi, Berti & Nepoti 1996, 17-18 αρ. 9-10, 28-29 εικ. 12-14· Μπορμπουδάκης 2007, 72-73, εικ. 20, 81-84, εικ. 35, εικ. 37· Τσουγκαράκης 2008, 306 πίν. 2, αρ. 9-10.
Βιάννου	4	Gerola 1908, 255, σημ. 1· Gerola (Λασσιθιωτάκης 1961), 99 αρ. 729· Curuni & Donati 1988, 401, αρ. 923· Ψιλάκης 1994, 224, 229, 235-236, εικ. 246, εικ. 252· Gelichi, Berti & Nepoti 1996, 18-19, αρ. 14-15· Τσουγκαράκης 2008, 306 πίν. 2, αρ. 11.
Πυργιώτισσας	1	Τσουγκαράκης 2008, 306 πίν. 2, αρ. 16.
Τεμένους	1	Gerola 1908, 182, εικ. 122· Curuni & Donati 1988, 348, αρ. 681.

Νομός Λασιθίου

Επαρχία	Νοοί	Βιβλιογραφία
Μεραμπέλλου	3	Gerola 1908, 280, εικ. 346· Curuni & Donati 1988, 362, αρ. 753· Ψιλάκης 1993, 506-507, 509, εικ. 442· Ψιλάκης 1994, 397, εικ. 450· Gelichi, Berti & Nepoti 1996, 19, αρ. 18.
Ιεράπετρας	2	Μπορμπουδάκης 1974, 222-231· Gelichi, Berti & Nepoti 1996, 19, αρ. 16· Τσουγκαράκης 2008, 296-297 εικ. 7.
Σητείας	4	Gerola 1908, 255, σημ. 1· Curuni & Donati 1988, 418, αρ. 981· Gelichi, Berti & Nepoti 1996, 19, αρ. 19-20.

ΕΝΤΟΙΧΙΣΜΕΝΑ ΠΙΝΑΚΙΑ ΣΕ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Νομός Ρεθύμνου

Επαρχία	Ναοί	Βιβλιογραφία
Ρεθύμνου	5	Ξανθουδίδης 1903, 153· Δρανδάκης 1957, 68· Gerola (Λαοσιθιωτάκης 1961), 53 αρ. 259· Αντουράκης 1978, 71-73, εικ. 19, 134-136, εικ. 44· Σπαθαράκης 1994, 282-284, 751 εικ. 1· Μπορμπουδάκης 2007, 65.
Αγ. Βασιλείου	1	Rackham & Moody 1996, 182 εικ. 16.1
Μυλοποτάμιου	7	Καλοκύρης 1957, 137, πίν. CIII, 1, 2· Gerola (Λαοσιθιωτάκης 1961), 53 αρ. 264, 54 αρ. 267, 57 αρ. 297· Μαλτέζου 1980, 129 εικ. 37, 144 εικ. 56· Curuni & Donati 1988, 322, αρ. 578· Gelichi, Berti & Nepoti 1996, 17 αρ. 6-8· Δαφέρμος 2001, 170-171, 179-180· Τρούλης 2001, 136.
Αμαρίου	2	Gerola 1908, 270, εικ. 334· Gerola 1932-1940, 252, αρ. 332-333· Gerola (Λαοσιθιωτάκης 1961), 66 αρ. 388· Μαλτέζου 1980, 128, εικ. 36, 136, εικ. 46· Curuni & Donati 1988, 335, αρ. 622·

Νομός Χανίων

Επαρχία	Ναοί	Βιβλιογραφία
Κυδωνίας	1	Φωτογραφικό αρχείο του ερευνητικού προγράμματος «Η Δυτική Τέχνη στην Κρήτη», Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών.
Κισάμου	4	Gerola 1908, 166, εικ. 112· Λαοσιθιωτάκης 1969A, 181 αρ. 3, πίν. KB', εικ. 1· Curuni & Donati 1988, 284, αρ. 448· Ψιλάκης 1993, 584-585, 604, εικ. 536· Gelichi, Berti & Nepoti 1996, 17 αρ. 1.
Αποκορώνου	3	Λαοσιθιωτάκης 1969B, 465-468 αρ. 45, 471-472 αρ. 50, πίν. Π', εικ. 118, 486-490 αρ. 54· Αντουράκης 1978, 27-29, εικ. 5, α· Gelichi, Berti & Nepoti 1996, 17 αρ. 2-3.
Σελίνου	5	Λαοσιθιωτάκης 1961-1962, πίν. Z', εικ. 1· Λαοσιθιωτάκης 1970A, 177-181 αρ. 76, αρ. 120, πίν. ΛΘ', εικ. 221, πίν. ΜΓ', εικ. 228· Λαοσιθιωτάκης 1970B, 379-381, πίν. ΡΚΖ', εικ. 373· Μπορμπουδάκης 2007, 66.
Σφακίων	7	Λαοσιθιωτάκης 1971, 105-107 αρ. 131, 111-114 αρ. 134, πίν. ΚΖ', εικ. 412, πίν. Λ', εικ. 419· Curuni & Donati 1987, αρ. 4· Gelichi, Berti & Nepoti 1996, 17 αρ. 4, 19, αρ. 21· Σταματάκης 2008, 148· Sphakia Survey (http://sphakia.classics.ox.ac.uk).

Εικ. 1. Άγιος Γεώργιος στο Θέρισο: άποψη της αψίδας και των εντοιχισμένων αγγείων πάνω από αυτήν (φωτογραφικό αρχείο του προγράμματος «Η Δυτική Τέχνη στην Κρήτη», Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών).

Εικ. 2. Ζωοδόχος Πηγή στον Πρίνο: άποψη των σωζόμενων εντοιχισμένων αγγείων (φωτογραφικό αρχείο του προγράμματος «Η Δυτική Τέχνη στην Κρήτη», Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών).

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ABBREVIATIONS

AA	Archäologischer Anzeiger
AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ABME	Αρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος
ABSA	The Annual of the British School at Athens
ΑΔ	Αρχαιολογικό Δελτίο
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
ΑΕΜΘ	Αρχαιολογικό Έργο Μακεδονίας - Θράκης
AJA	American Journal of Archaeology
AM	Athenische Mitteilungen
AnalBoll	Analecta Bollandiana
AR	Archaeological Reports (Supplement to JHS)
ASAtene	Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente
BAR -IS	British Archaeological Reports International Series
BCH	Bulletin de Correspondence Hellenique
BdA	Bollettino d'Arte
ΒΕFAR	Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome
BSA	Annual of the British School at Athens
ΕΕΒΣ	Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
ΕΕΦΣΠΘ	Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Παν/μιου Θεσσαλονίκης
ΕΙΦΠ	Ελληνικόν Ινστιτούτον Φρουρίων και Πύργων
EKBM	Ευρωπαϊκό Κέντρο Βυζαντινῶν και Μεταβυζαντινῶν Μνημείων
EPRO	Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain
Έργον	Έργον τῆς ἐν Αθήναις Αρχαιολογικῆς Εταιρείας
ΔΧΑΕ	Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Εταιρείας
HABES	Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien
JAIC	Journal of American Institute for Conservation
JAS	Journal of Archaeological Science
JHS	Journal of Hellenic Studies
JÖBG	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft
JRA	Journal of Roman Archaeology
ΚρητΧρον	Κρητικά Χρονικά
ΜΕFR	Mélanges de l' École Française de Rome
MonAnt	Monumenti Antichi
OpAth	Opuscula Atheniensia
ΠΑΕ	Πρακτικά τῆς ἐν Αθήναις Αρχαιολογικῆς Εταιρείας
RA	Revue Archéologique
RÉG	Revue des Études Grecques
RendLinc	Atti dell' Accademia Nazionale dei Lincei. Rendiconti.
SIMA	Studies in Mediterranean Archaeology
SMEA	Studi Micenei ed Egeo-Anatolici
Stobi	Studies in the Antiquities of Stobi

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ABBREVIATIONS

Δ.Β.Μ.Α.	Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων
Δ.Σ.Α.	Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαιοτήτων
Δ.Σ.Α.Ν.Μ.	Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαίων και Νεοτέρων Μνημείων
Ε.Β.Α.	Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
Ε.Ι.Ε.	Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Ε.Π.Κ.Α.	Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
Κ.Π.Σ.	Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης
Ο.Π.Ε.Π.	Οργανισμός Προβολής Ελληνικού Πολιτισμού
Τ.Α.Π.Α.	Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων
Τ.Ε.Ε.	Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας
ΥΠ.ΠΟ.	Υπουργείο Πολιτισμού
ΥΠ.ΠΕ.	Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ - LIST OF CONTRIBUTORS

Αγγελάκη Βάλια Αρχαιολόγος 28 ^η Ε.Β.Α. aggelakivalia@hotmail.com	Δρ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μαρία Αρχαιολόγος Προϊσταμένη ΚΕ' Ε.Π.Κ.Α. Αν. Γενική Διευθύντρια Αρχαιοτήτων & Πολιτιστικής Κληρονομιάς keepka@culture.gr	Ανδριανάκης Γ. Μιχάλης Αρχαιολόγος Προϊστάμενος 28 ^{ης} Ε.Β.Α. 28eba@culture.gr
Αποστολάκου Βίλη Αρχαιολόγος Προϊσταμένη ΚΔ' Ε.Π.Κ.Α. vi-apost@otenet.gr	Βακονδίου Μαρία Αρχαιολόγος Υπο/φια Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Κρήτης mvakondiou@yahoo.gr	Βαρθαλίτου Πετρούλα Αρχαιολόγος 28 ^η Ε.Β.Α. 28eba@culture.gr
Βαρουάκης Βασίλης Αρχαιολόγος Τ.Δ.Π.Ε.Α.Ε. – Γραφείο Οχυρώσεων Χανίων baruchcretese@gmail.com	Δρ. Βασιλάκης Αντώνης Αρχαιολόγος ΚΓ' Ε.Π.Κ.Α. andonis.vasilakis@gmail.com	Βασιλάκης Ζαχαρίας Αρχαιολόγος ΚΓ' Ε.Π.Κ.Α. kgepka@culture.gr
Δρ. Βολανάκης Ηλ. Ιωάννης Αρχαιολόγος Προϊστάμενος 13 ^{ης} Ε.Β.Α. 13eba@culture.gr	Γαβριλάκη Ειρήνη Αρχαιολόγος ΚΕ' Ε.Π.Κ.Α. eirinigavrilaki@mail.gr	Γιαγκάκη Γ. Αναστασία Αρχαιολόγος Δόκιμη Ερευνήτρια Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών, Ε.Ι.Ε. yangaki@eie.gr
Γιαπιτσόγλου Κώστας Αρχαιολόγος 28 ^η Ε.Β.Α. kostasgiapi@yahoo.gr	Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη Νότα Αρχαιολόγος Προϊσταμένη Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Κρητολογικών Σπουδών aik@culture.gr	Επιτροπάκης Ι. Περίανδρος Αρχαιολόγος 13 ^η Ε.Β.Α. parisepitro@hotmail.com
Καβουλάκη Μ. Ελισάβετ Αρχαιολόγος Τ.Δ.Π.Ε.Α.Ε. Γραφείο Κνωσού panexam@yahoo.gr	Καλαντζίδου Κυριακή Συντηρήτρια Αρχαιοτήτων & Έργων Τέχνης Τ.Ε. 28 ^η Ε.Β.Α. kikikalantzidou@yahoo.gr	Κανάκη Ελένη Αρχαιολόγος 13 ^η Ε.Β.Α. ekanaki@13eba.culture.gr

**Καπράνος
Επαμεινώνδας**
Αρχαιολόγος
ΚΕ' Ε.Π.Κ.Α.
ep.kapranos@hotmail.com

Καραμαλική Νότα
Αρχαιολόγος
ΚΕ' Ε.Π.Κ.Α.
karamalpan@students.
phl.uoc.gr

Κατάκη Ευθυμία
Αρχαιολόγος
ΚΕ' Ε.Π.Κ.Α.
efthkat@in.gr

Κατηφόρη Μαριάννα
Αρχαιολόγος
13^η Ε.Β.Α.
marianna@ims.forth.gr

Κατόπη Σοφία
Ιστορικός Τέχνης
sofikatopi@yahoo.gr

Κατσαλής Γιώργος
Αρχαιολόγος
13^η Ε.Β.Α.
13eba@culture.gr

Κορδατζάκη Γεωργία
Αρχαιολόγος
kordatzaki@yahoo.gr

Κουγλέρη Φωτεινή
Αρχιτέκτων Μηχανικός
28^η Ε.Β.Α.
fkug@teemail.gr

Δρ. **Κουσουλού Τατιάνα**
Συντηρήτρια Υφάσματος
Δ/ση Συντήρησης
Αρχαίων & Νεοτέρων
Μνημείων, ΥΠ.ΠΟ.
t_kous@yahoo.gr

Κρίγκα Δήμητρα
Αρχαιολόγος
Τ.Ε.Ι. Ιονίων Νήσων
mimikakri2001@yahoo.gr

Λεγάκης Αγαπητός
Συντηρητής Αρχαιοτήτων &
Έργων Τέχνης
MSc Αναστήλωσης
13^η Ε.Β.Α.
a_lega@yahoo.com

Λιάλη Θεοδώρα
Συντηρήτρια Αρχαιοτήτων
& Έργων Τέχνης Τ.Ε.
28^η Ε.Β.Α.
doraliali@yahoo.gr

Λίπα Βάσω
Αρχαιολόγος
Υπο/φια Διδάκτωρ
Πανεπιστημίου Κρήτης
vassolipa@yahoo.gr

Μαράκη Αθηνά
Αρχιτέκτων Μηχανικός
Υπηρεσία Νεωτέρων
Μνημείων & Τεχνικών Έργων
Κρήτης

Μαρή Μαρία
Αρχαιολόγος
13^η Ε.Β.Α.
mariamari17@yahoo.gr

Μαρκοπούλου Διονυσία
Χαρτογράφος-
Περιβαντολόγος
Δήμος Γόρτυνας

Μαρνέλλου Ναταλία
Αρχαιολόγος
13^η Ε.Β.Α.
natalia_marnellou@yahoo.it

Μαυριτσάκη Μαρία
Αρχαιολόγος
13^η Ε.Β.Α.
mavritsaki8@yahoo.gr

Μίνως Νικόλαος
Συντηρητής Αρχαιοτήτων &
Έργων Τέχνης
Προϊστάμενος Δ/σης
Συντήρησης Αρχαίων και
Νεοτέρων Μνημείων
dsa@culture.gr/
nminos@culture.gr

Μοσχόβη Γεωργία
Αρχαιολόγος
13^η Ε.Β.Α.
moschovi@yahoo.gr

Μουντράκη Εύα
Αρχιτέκτων Μηχανικός
MSc Αναστήλωσης
13^η Ε.Β.Α.
evamou@hotmail.com

Δρ. Μπούρμπου Χρυσή

Αρχαιολόγος
Τ.Δ.Π.Ε.Α.Ε-Γραφείο
Οχυρώσεων Χανίων
chryssab@gmail.com

Μπρεδάκη Μαρία

Αρχαιολόγος
Προϊσταμένη
ΚΓ' Ε.Π.Κ.Α.
kgepka@culture.gr

Μπροκαλάκης Γιώργος

Αρχαιολόγος
13^η Ε.Β.Α.
ybrokalakis@yahoo.gr

**Μυλοποταμιτάκη Κ.
Αικατερίνη**

Αρχαιολόγος
13^η Ε.Β.Α.
mlptmt@otenet.gr

Παναγόπουλος Σωτήρης

Αρχιτέκτων Μηχανικός
28^η Ε.Β.Α.
sotpan1@otenet.gr

Παπαδοπούλου Ελένη

Αρχαιολόγος
ΚΕ' Ε.Π.Κ.Α.
epapadopoul@yahoo.gr

Πυλαρινού Δήμητρα

Αρχαιολόγος
ΚΓ' Ε.Π.Κ.Α.

Πύρρου Νικολέττα

Αρχαιολόγος
28^η Ε.Β.Α.
pirnick@yahoo.gr

Σιγανάκης Γιώργος

Συντηρητής Αρχαιοτήτων
& Έργων Τέχνης Τ.Ε.
28^η Ε.Β.Α.
gsiganak@otenet.gr

Σιδηρόπουλος Κλεάνθης

Αρχαιολόγος -
Νομισματολόγος
Klesid@yahoo.gr

Σοφινανού Χρύσα

Αρχαιολόγος
ΚΔ' Ε.Π.Κ.Α.
kdepka@culture.gr

†Σπαντιδάκη Γιούλη

Βιοχημικός
Ειδική Ερευνήτρια
Υφασμάτων, Κέντρου
Ερευνας & Συντήρησης
Αρχαιολογικού
Υφάσματος

Σπυριδάκης Μιχάλης

Χαρτογράφος-
Περιβατολόγος
ΚΓ' Ε.Π.Κ.Α.

Σταρίδα Λιάνα

Αρχαιολόγος
13^η Ε.Β.Α.
starida@otenet.gr

Δρ. Συθιακάκη Βασιλική

Αρχαιολόγος
13^η Ε.Β.Α.
vsythiakaki@yahoo.gr

Τέγου Εύα

Αρχαιολόγος
ΚΕ' Ε.Π.Κ.Α.
etegou@otenet.gr

Τζανακάκη Κατερίνα

Αρχαιολόγος
ΚΕ' Ε.Π.Κ.Α.
kjanakakis@in.gr

Τζαχίλη Ίρις

Καθηγήτρια Προϊστορικής
Αρχαιολογίας
Τμήμα Ιστορίας-
Αρχαιολογίας
Παν/μιο Κρήτης
tzachili@phl.uoc.gr

Τζιφόπουλος Ζ. Γιάννης

Αναπληρωτής Καθηγητής
Τμήμα Φιλολογίας
Α.Π.Θ.
tzif@lit.auth.gr

Τρουλλινός Μιχάλης

Συντηρητής
Δ/της Τμήματος
Συντήρησης, 28^η Ε.Β.Α.
28eba@culture.gr

Τσιποπούλου Μεταξία

Αρχαιολόγος
Δ/ντρια Εθνικού Αρχείου
Μνημείων
mtsipopoulou@culture.gr

Φαντάκης Γιάννης Αρχαιολόγος 28^η Ε.Β.Α. fantakis@mycosmos.gr	Φιολιτάκη Αναστασία Αρχαιολόγος 28^η Ε.Β.Α. afiolitaki@gmail.com	Φλεβάρη Λουκία Αρχαιολόγος ΚΕ' Ε.Π.Κ.Α. keepka@culture.gr
Φραιδάκη Αθηνά Αρχαιολόγος 28^η Ε.Β.Α. afraidaki@gmail.com	Χρονάκη Δάφνη Αρχιτέκτων Μηχανικός 13^η Ε.Β.Α. dchronaki@her.forthnet.gr	Ψαράκης Κωνσταντίνος Αρχαιολόγος Δήμος Χανίων, Γραφείο Προγραμματικής Σύμβασης Παλιάς Πόλης Χανίων kps16@otenet.gr
Allegro Nunzio Αρχαιολόγος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο του Palermo Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών nunzioallegro@yahoo.it	Benzi Mario Αρχαιολόγος Καθηγητής, Dipartimento di Scienze Archeologiche, Piza Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών benzi@arch.unipi.it	Betancourt P. Phil Αρχαιολόγος Temple University, Department of Art History Ppbcourt1@aol.com
Brogan M. Thomas Αρχαιολόγος INSTAP Center instapec@otenet.gr	Δρ. Coutsinas Nadia Αρχαιολόγος nadia.coutsinas@gmail.com	Δρ. Di Napoli Valentina Αρχαιολόγος Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή στην Ελλάδα dinaoliv@yahoo.com
Eaby Melissa Αρχαιολόγος INSTAP-SCEC library fellow melissaeaby@gmail.com	La Rosa Vincenzo Τακτικός Καθηγητής Centro di Archeologia Cretese Università di Catania vincenzolr@libero.it	Longo Fausto Αρχαιολόγος Πανεπιστήμιο του Salerno Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών flongo@unisa.it
Δρ. Moulherat Christophe Αρχαιολόγος Υπεύθυνος Προληπτικής Συντήρησης, Μουσείο du Quai Branly, Paris	Ricciardi Maria Αρχιτέκτων Μηχανικός Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών mariolaricciardi@alice.it	Whitelaw Todd Αρχαιολόγος Professor of Aegean Archaeology Institute of Archaeology, UCL t.whitelaw@ucl.ac.uk

